

Marokkaanse en Turkse Belgen :

een (zelf)portret van onze medeburgers

Marokkaanse en Turkse Belgen :

een (zelf)portret van onze medeburgers

Dir.
Corinne Torrekens en Ilke Adam

Onderzoekers :
Younous Lamghari
Rebecca Thys
Laura Westerveen
Mathijs Van Dijk

COLOFON

	Marokkaanse en Turkse Belgen: een (zelf)portret van onze medeburgers
	Cette publication est également disponible en français sous le titre: Belgo-Marocains, Belgo-Turcs: (auto)portrait de nos concitoyens
	Een uitgave van de Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21 1000 Brussel
AUTEURS	Prof. Dr. Ilke Adam, Senior Researcher - Institute For European Studies - Vrije Universiteit Brussel & Lecturer Université Libre de Bruxelles & Corinne Torrekens, Doctor in de politieke en sociale wetenschappen, Managing Director DiverCity, Onderzoekster GERME, Université libre de Bruxelles.
BEGELEIDINGSCOMITÉ ISLAM	<i>Voorzitter:</i> Jan Grauls, Ere-ambassadeur <i>Leden:</i> Jan Boulogne, Directeur UNIZO-VORMING Patrick Charlier, Directeur Adjoint, Centre pour l'égalité des chances et la lutte contre le racisme Hayate El Achouche, Conseiller, BECI Dr. Louis Ferrant, Huisarts, Wijkgezondheidscentrum MediKuregem Centrum voor Huisartsgeneeskunde / Universiteit Antwerpen Karin Heremans, Directeur Koninklijk Atheneum Antwerpen Meryem Kacar, Advocate Imane Karich, Consultante, Spécialiste en Finance et en Finance Islamique, responsable de T.Y.N.E (Talented Youth Network) Brigitte Marechal, Directrice du Cismoc (Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam dans le Monde Contemporain), Université Catholique de Louvain Sami Zemni, professor Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen UGent Fatima Zibouh, Chercheuse CEDEM - ULg
VERTALING	Wouter De Broeck
COÖRDINATIE VOOR DE KONING BOUDEWIJNSTICHTING	Françoise Pissart, directeur Fabrice de Kerchove, projectverantwoordelijke Anneke Denecker, assistente
GRAFISCH CONCEPT	PuPil
VORMGEVING	Tilt Factory
PRINT ON DEMAND	Manufast-ABP vzw, een bedrijf voor aangepaste arbeid
	Deze uitgave kan gratis worden gedownload van onze website www.kbs-frb.be Deze uitgave kan (gratis) besteld worden : on line via www.kbs-frb.be
WETTELIJK DEPOT	D/2893/2015/14
N° DE COMMANDE	3322
	Mei 2015
	Met de steun van de Nationale Loterij

VOORWOORD

In 2007 en 2009 heeft de Koning Boudewijnstichting twee studies gepubliceerd over de twee belangrijkste bevolkingsgroepen met een migratieachtergrond in ons land, met name de Belgen van Marokkaanse en Turkse afkomst ¹. Het doel van dat onderzoek was om een sociaal-demografisch profiel te schetsen van de gemeenschappen en om hun opvattingen en houdingen tegenover zowel de Belgische samenleving als hun land van herkomst en de Europese Unie beter te begrijpen. Tegelijk wilde het de dynamiek van hun integratie blootleggen en de moeilijkheden die ze nog steeds ondervinden bij die integratie. De studies gingen eveneens dieper in op kwesties die verbonden zijn met de islam, wat vooral in de media op veel interesse kon rekenen.

Acht jaar na de publicatie van het eerste onderzoek is echter de tijd gekomen om die stand van zaken te actualiseren aan de hand van nieuwe gegevens. De Stichting heeft daarom gevraagd aan onderzoekers van de Université Libre de Bruxelles en de Vrije Universiteit Brussel om, net zoals in 2007 en 2009, een onderzoeksmethodologie toe te passen die vertrekt van de opvattingen van de Marokkaanse en Turkse Belgen en van de manier waarop ze zichzelf zien. Deze medeburgers konden hun stem tot nog toe maar zelden laten horen. Het beeld dat zij van zichzelf ophangen is daarom des te waardevoller.

Een peiling bij een representatieve groep van Marokkaanse en Turkse Belgen heeft het mogelijk gemaakt om beter te begrijpen hoe deze twee gemeenschappen zichzelf definiëren. En dat zowel als gaat om objectieve gegevens, zoals het inkomensniveau of de opleiding, als bij subjectieve elementen, zoals hun opvatting over de verhouding tussen mannen en vrouwen of de impact van religie op hun integratie. Twintig sleutelfiguren van Marokkaanse en Turkse afkomst hebben vervolgens hun licht laten schijnen op de belangrijkste enquêteresultaten. Tegelijk werd de enquête zelf geanalyseerd in een breed wetenschappelijk perspectief.

¹ *Belgische-Turken : Een brug of een breuk tussen Turkije en de Europese Unie ? (2007)*
Belgische Marokkanen : kwantitatief en kwalitatief onderzoek voor een betere kennis van de Marokkaanse gemeenschappen in België (2009)

Dit proces heeft hopelijk een genuanceerd beeld opgeleverd van onze medeburgers van Turkse en Marokkaanse afkomst. Doel is dat het kan bijdragen tot een debat dat beter gestoffeerd is als het gaat om de specifieke vragen die hun aanwezigheid met zich brengt, een aanwezigheid die overigens teruggaat op een uitnodiging om in ons land te komen werken, meer dan vijftig jaar geleden. Het is daarom hoog tijd om de clichés te laten voor wat ze zijn en in plaats daarvan oog te hebben voor mensen, generaties en situaties die van een grote diversiteit getuigen.

Dat is des te belangrijker aangezien de actualiteit, zoals de gebeurtenissen bij het begin van 2015 hebben aangetoond, geregeld leidt tot een uitvergroting van de problemen en stereotiepe debatten. Voor een globale en meer genuanceerde benadering is er op dat moment vaak geen plaats meer. De studie die we vandaag publiceren toont echter aan dat het beeld dat deze twee gemeenschappen van zichzelf koesteren, heel anders en soms zelfs heel verrassend is.

De Stichting toont wel vaker haar wil om, zonder taboes, de uitdagingen aan te gaan die het samenleven aan ons stelt. Dat is het geval met armoede, radicalisering, het terugplooiën op een identiteit of de wisselwerking tussen moslimidentiteit en integratie. Via studies zoals deze wil ze echter een beeld overbrengen dat zo nauw mogelijk aansluit bij de realiteit van de betrokken mensen, een beeld dat bestaat uit zowel positieve als negatieve elementen en dat elke simplisme schuwt.

De Stichting staat erop om haar dank uit te drukken; aan de onderzoekers van het samenwerkingsverband tussen ULB en VUB voor het accurate werk, aan de persoonlijkheden uit de twee gemeenschappen die reacties hebben geformuleerd op de enquêteresultaten en ten slotte ook aan de leden van het Begeleidingscomité dat, onder leiding van ere-ambassadeur Jan Grauls, de Stichting in raad en daad bijstaat bij haar activiteiten die betrekking hebben op de islam.

Koning Boudewijnstichting
mei 2015

INHOUD

EXECUTIVE SUMMARY	9
SYNTHESE	13
SAMENVATTING	17
INLEIDING	21
Context	23
Methode	26
Analyse	30
HOOFDSTUK 1: SOCIAAL-DEMOGRAFISCHE GEGEVENS	35
1.1. Nationaliteit en leeftijd van aankomst in België	35
1.2. Burgerlijke stand	39
1.3. Studies en kennis van talen	41
1.4. Eigendom, inkomen en werk	45
HOOFDSTUK 2: RELIGIEUZE IDENTITEIT EN PRAKTIJKEN	55
HOOFDSTUK 3: ETNISCHE EN NATIONALE IDENTITEITEN	71
HOOFDSTUK 4: SOCIO-CULTURELE INTEGRATIE	77
4.1. Het gebruik van de verschillende talen en het contact tussen groepen	77
4.2. Moeilijkheden in België	83
4.3. Discriminatie	83
4.4. Vertrouwen	86
HOOFDSTUK 5: POLITIEKE PARTICIPATIE	89
5.1. Deelname aan het verenigingsleven	91
5.2. Zich interesseren in de Belgische politiek	93
5.3. De intentie hebben te zullen stemmen	96
5.4. Voorkeur voor een Belgische politieke partij	98
5.5. Het rechtstreeks contacteren van politici	100
5.6. Protestactiviteiten en standpunt inname	101
HOOFDSTUK 6: WAARDEN EN SOCIALE AFSTAND	105
6.1. Het gevoel van sociale afstand	105
6.1.1. Het gevoel dat autochtonen gelijkaardig zijn	105
6.1.2. Het gevoel als Belg te worden aanzien	108
6.2. Waarden die betrekking hebben op de publieke sfeer	109
6.3. Waarden uit de privésfeer	117
6.4. Morele vraagstukken	125
HOOFDSTUK 7: HET GENDER-EFFECT, DIPLOMAVERWERVING EN ARBEIDSPARTICIPATIE VAN VROUWEN MET EEN MAROKKAANSE OF TURKSE MIGRATIEACHTERGROND	131
7.1. De betere doorstroming naar het hoger onderwijs van vrouwen van Marokkaanse herkomst	133
7.1.1. Kenmerken van de ontvangstsamenleving	133

7.2. De lagere arbeidsparticipatie van vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst	141
7.2.1 Kenmerken van de meerderheid in de ontvangstsamenleving	141
7.2.2 Kenmerken van de migranten(gemeenschappen)	147
HOOFDSTUK 8: HET GEBORTEPLAATS-EFFECT, ZIJ DIE GEBOREN ZIJN IN BELGIË EN ZIJ DIE NIET GEBOREN ZIJN IN BELGIË	153
8.1. Het verschil in integratiepatroon tussen zij die geboren zijn in België en zij die niet geboren zijn in België bij de Marokkaanse gemeenschap	156
8.2. De verschillende impact van het geboorteplaats-effect bij de Turkse en Marokkaanse gemeenschap.	165
HOOFDSTUK 9: HET REGIO-EFFECT, VERSCHILLENDE INTEGRATIE-PATRONEN IN VLAANDEREN, WALLONIË EN BRUSSEL	171
9.1. Kenmerken van de ontvangstsamenleving: politieke, discursieve en economische opportuniteitsstructuren	175
9.2. Kenmerken van de (migranten)gemeenschappen	184
9.3. Conclusie.	188
HOOFDSTUK 10: DE NON-IMPACT VAN RELIGIEUZE PRAKTIJK OP INCLUSIE-INDICATOREN	191
10.1. De afwezigheid van een impact van religieuze praktijk op inclusie: welke indicatoren	193
10.2. Religiositeit als brug of hindernis voor inclusie.	195
10.3. De non-impact van religiositeit op inclusie verklaren: de seculariseringshypothese	201
10.4. Conclusie	205
CONCLUSIE	207
LIJST INTERVIEWS	215

EXECUTIVE SUMMARY

The Moroccan and Turkish populations make up the most important non- EU population groups in Belgium. In 2014, Belgium celebrated 50 years of Moroccan and Turkish immigration on its soil. Nevertheless, various studies show the difficulties encountered by immigrant populations in the job market. Furthermore, for a decade, different personalities regularly declare that “integration” is a failure. In the context of their program relating to integration and migration, the Fondation Roi Baudouin wishes to stimulate a well-informed debate resting on a better knowledge of these populations. For this purpose, some quantitative and qualitative studies have been conducted 2007² and 2009³, respectively.

In this context, the mission of the consortium of researchers from the Free University of Brussels- French and Dutch campuses was twofold. Firstly, as requested by the Foundation, it was to update previous surveys in order to draw an updated portrait of Turks and Moroccans in Belgium in the socio-demographic database regarding the identification process, political participation, views on citizenship, values and social distance. On the other hand, it was to draw a both descriptive and analytical picture of the two most significant groups (from a purely numerical point of view) forming the Belgian Muslim community and the links that it can establish between social and economic inclusion, religiosity and political participation. From a quantitative point of view, this is an innovative measurement of present research. While the inclusion of Islam in Belgium raises a lot of research, there are few quantitative studies in this area.

From a methodological point of view, a systematic comparison with the previous studies from 2007 and 2009 was performed when the latter was possible. Indeed, due to the dual objective assigned to this present study (updating data, on one hand, and the production of unpublished quantitative results on Islam in Belgium, on the other

2 KAYA, Ayhan, KENTEL, Ferhat, *Belgian-Turks. A bridge or a breach between Turkey and the European Union? Bilgi University, Istanbul. Report to the King Baudouin Foundation, 2007, 104 p.*

3 SAAF, Abdallah, SIDI HIDA, Bouchra, AGHBAL, Ahmed, *Belgo-Marocains des deux rives. Une identité multiple en évolution, Centre d'Etudes et de Recherches en Sciences Sociales, Université de Rabat (Maroc), Rapport pour la Fondation Roi Baudouin, juin 2009, 148 p.*

hand), we could select a limited number of issues existing in previous surveys. It had been conducted in two stages. First, a survey was conducted in comparison with a sample representative of Moroccan and Turkish people. In total, about 700 people have been polled. Then, a certain amount of challenging results have been subject to the assessment of twenty Moroccan and Turkish personalities via semi-structured interviews, on one hand, and a scientific literature review, on the other hand, that helped to deepen these results.

The topicality, like the events at the start of 2015, regularly creates a magnifying glass effect on problems or stereotyped debates. This research draws a nuanced portrait of the complex evolutions experienced by Belgian-Turks and Belgian-Moroccans. While the social capital (education level, job type, revenue, etc.) of these groups tend to increase, there are still specific obstacles blocking their equal inclusion and participation in society, particularly in the field of employment. The socioeconomic capital of these groups has increased. In fact, they are more likely to have a degree of higher education (academic, non-academic, and bachelors): 40% of Belgian-Moroccans and 24,5% of Belgian-Turks. Concerning income, there is also an increase. In fact, these two groups are more likely to state a monthly household income between 1,500 and 3,000 euros and more likely to earn more than 3,000 euros. Nevertheless, unemployment, discrimination, and racism remain important real-life phenomena for Belgian-Turks and Belgian-Moroccans. This is particularly the case for people born in Belgium. This means that being born, educated, and socialized in Belgium does not create a sufficiently strong shield to be sheltered from these phenomena. However, most of the people that the researchers have interviewed feel more Belgian than Moroccan or Turkish.

Compared to these dynamics of inclusion and participation in education and jobs, there is a "gender effect". In fact, women often graduate from higher education yet participate less in the job market. The structures of the education system, those of the work world, the discrimination and the traditional gender roles are all possibilities in explaining this disparity.

There is also a « regional effect » : this means that the results differ in regards to people's residential area. And with the exception of the participation in the labor market, Wallonia seems to do better than Flanders in relation to the identification to Belgium and the knowledge of the language. The very strong politicization of questions related to immigration in the public Flemish debate probably explains this result. This means that the dialogues (political and media) have as much importance as the public policies that are actually carried out.

In regards to values, Belgian-Turks and Belgian-Moroccans adhere very predominantly in the democratic system (80%), the separation of religious affairs and state (70%), and freedom of expression (73%). Concerning the private sphere, most of them believe that housework must be

divided equally between the mother and the father (83%). By contrast, they are mostly in opposition to premarital sexual relations (51%), homosexuality (60%), and euthanasia (58%).

Most Belgian-Turks and Belgian-Moroccans are very proud of being Muslim. If all the religious practices are followed, there is a diversity of profiles or, to put it differently, ways to be a Muslim of Moroccan and Turkish origin in Belgium. Thus, there are those who practice a lot and those who do not practice at all (a minority) but there are also those who “tinker”, which means when one prays but does not go the mosque, observes Ramadan but drinks alcohol, eat halal but do not wear the veil, etc. This “do-it-yourself” defines the individualization process that consists of choosing the practices that correspond in its own report to the faith, to his schedule or his lifestyle. Moreover, the sources that influence faith of individuals are very varied and, above all, the Imam (and then the mosque as a religious institution) appears little. At last, against the grain of preconceived ideas, religion does not have impact on the indicators of inclusion and participation (to be active on the labor market, have a degree of higher education, political participation, feel more or less Belgian, and consider non-immigrant Belgians as similar or different).

SYNTHESE

Les populations d'origine marocaine et turque constituent les groupes de population hors Union européenne les plus importants en Belgique. En 2014, la Belgique a célébré les 50 ans de présence de l'immigration marocaine et turque sur son sol. Cependant, de nombreuses études ont montré les difficultés rencontrées par ces populations sur le marché de l'emploi. Qui plus est, depuis une décennie, différentes personnalités déclarent à intervalle régulier que «l'intégration» est un échec. Dans le cadre de son programme relatif à l'intégration et à la migration, la Fondation Roi Baudouin souhaite stimuler un débat informé reposant sur une meilleure connaissance de ces populations. Dans ce but, des études quantitatives et qualitatives ont été menées respectivement en 2007⁴ et 2009⁵.

Dans ce cadre, la mission du consortium de chercheurs de l'Université Libre de Bruxelles et de la Vrije Universiteit Brussel était double. Il s'agissait, d'une part, conformément au souhait de la Fondation, d'actualiser les enquêtes antérieures afin de dresser un portrait actualisé des Turcs et des Marocains de Belgique en ce qui concerne des données sociodémographiques de base, les processus d'identification, la participation politique, leurs opinions en matière de citoyenneté, de valeurs et de distance sociale. D'autre part, il s'agissait de dresser une photographie tant descriptive qu'analytique des deux plus importants groupes (d'un point de vue purement numérique) formant la communauté musulmane belge et des liens qu'il est possible d'établir entre inclusion économique et sociale, religiosité et participation politique. D'un point de vue quantitatif, il s'agit là d'une dimension innovante de la présente recherche. En effet, si l'inclusion de l'islam en Belgique suscite un grand nombre de recherches, il existe peu d'études quantitatives dans ce domaine. D'un point de vue méthodologique, une comparaison systématique avec les études antérieures de 2007 et 2009 a été effectuée lorsque

4 KAYA, Ayhan, KENTEL, Ferhat, *Belgo-Turcs. Pont ou brèche entre la Turquie et l'Union européenne ?*, Université Bilgi d'Istanbul (Turquie), Rapport pour la Fondation Roi Baudouin, décembre 2007, 104 p.

5 SAAF, Abdallah, SIDI HIDA, Bouchra, AGHBAL, Ahmed, *Belgo-Marocains des deux rives. Une identité multiple en évolution*, Centre d'Etudes et de Recherches en Sciences Sociales, Université de Rabat (Maroc), Rapport pour la Fondation Roi Baudouin, juin 2009, 148 p.

celle-ci était possible. En effet, du fait du double objectif assigné à la présente enquête (l'actualisation des données, d'une part, et la production de résultats quantitatifs inédits sur l'islam en Belgique, d'autre part) les chercheurs n'ont pu sélectionner qu'un nombre limité de questions existant dans les précédentes enquêtes. Il a été procédé en deux temps. D'abord, un sondage a été réalisé auprès d'un échantillon représentatif de personnes d'origine marocaine et turque. Au total, près de 700 personnes ont été sondées. Ensuite, un certain nombre de résultats interpellants ont été soumis à l'expertise d'une vingtaine de personnalités d'origine marocaine et turque via des entretiens semi-directifs, d'une part, et une revue de la littérature scientifique, d'autre part, a permis de les approfondir.

L'actualité, comme les événements de ce début d'année 2015, crée régulièrement un effet de loupe sur des problèmes ou des débats stéréotypés. Cette recherche dresse un portrait nuancé des évolutions complexes que connaissent les Belgo-Turcs et les Belgo-Marocains. Ainsi, si le capital social (niveau d'étude, type d'emploi, revenus, etc.) de ces groupes tend à s'accroître, il existe toujours des obstacles spécifiques bloquant leur égale inclusion et participation à la société, particulièrement dans le domaine de l'emploi. Le capital socio-économique de ces groupes a augmenté. En effet, ils sont plus nombreux à détenir un diplôme de l'enseignement supérieur (universitaire, non-universitaire et bachelier): 40% des Belgo-Marocains et 24,5% des Belgo-Turcs. En ce qui concerne les revenus, on note aussi une hausse. Ainsi, ils sont plus nombreux au sein des deux groupes à mentionner un revenu mensuel du ménage situé entre 1500 à 3000 euros et plus nombreux à gagner plus de 3000 euros. Cependant, le chômage, la discrimination et le racisme restent des phénomènes vécus de manière importante par les Belgo-Turcs et les Belgo-Marocains. Ceci est particulièrement le cas pour les personnes nées en Belgique. Cela signifie que le fait d'être né, éduqué et socialisé en Belgique ne constitue pas un bouclier suffisamment fort pour pouvoir être à l'abri de ces phénomènes. Pourtant, la majorité des personnes que les chercheurs ont interrogées se sentent autant belges que marocaines ou turques.

Par rapport à ces dynamiques d'inclusion et de participation dans l'enseignement et l'emploi, il existe un « effet de genre ». En effet, les femmes sont plus souvent diplômées de l'enseignement supérieur mais participent moins au marché de l'emploi. Les structures du système d'enseignement, celles du monde du travail, la discrimination et les rapports de genre traditionnels sont autant de pistes afin d'expliquer cet écart.

Il existe aussi un « effet région » : cela signifie que les résultats sont différents selon la région d'habitation des personnes. Et à l'exception de la participation sur le marché du travail, la Wallonie semble faire mieux que la Flandre par rapport à l'identification à la Belgique et la connaissance de la langue. La très forte politisation des questions liées à l'immigration dans le débat public flamand explique très probablement ce résultat. Cela signifie que les discours (politiques et médiatiques)

ont autant d'importance que les politiques publiques réellement menées.

Du côté des valeurs, les Belgo-Turcs et les Belgo-Marocains, adhèrent de façon très majoritaire au système démocratique (80%), à la séparation des affaires religieuses et de l'Etat (70%), à la liberté d'expression (73%). Concernant la sphère privée, ils sont également majoritaires à estimer que les tâches ménagères doivent être partagées de manière égale entre le père et la mère (83%). Par contre, ils sont majoritairement en opposition la sexualité avant le mariage (51%), l'homosexualité (60%) et l'euthanasie (58%).

Les Belgo-Turcs et les Belgo-Marocains sont très majoritairement fiers d'être musulmans. Si toutes les pratiques religieuses sont très suivies, il existe une diversité de profils ou, pour le dire autrement, de manière d'être musulman(e) d'origine marocaine et turque en Belgique. Ainsi, il y a ceux qui pratiquent beaucoup et ceux qui ne pratiquent pas du tout (minoritaires) mais il y a aussi ceux qui « bricolent », c'est-à-dire qui prient mais ne vont pas à la mosquée, font le ramadan mais boivent de l'alcool, mangent halal mais ne portent pas le foulard, etc. Ce « bricolage » définit le processus d'individualisation qui consiste à choisir les pratiques qui correspondent à son propre rapport à la foi, à son emploi du temps ou à son rythme de vie. De plus, les sources qui influencent la foi des individus sont très variées et, surtout, l'imam (et donc la mosquée en tant qu'institution religieuse) apparaît peu. Enfin, à contre-courant des idées reçues, la religion n'a pas d'impact sur les indicateurs d'inclusion et de participation (être actif sur le marché de l'emploi, avoir un diplôme de l'enseignement supérieur, la participation politique, se sentir plus ou moins belge et considérer les Belges non issus de l'immigration comme similaires ou différents).

SAMENVATTING

De populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst vormen in België de twee grootste minderheidsgroepen van buiten de Europese Unie. In 2014 heeft België 50 jaar Marokkaanse en Turkse migratie gevierd. Ondanks die halve eeuw Marokkaanse en Turkse aanwezigheid, blijkt echter uit uiteenlopende studies dat deze en andere groepen van buitenlandse herkomst met moeilijkheden worden geconfronteerd op de arbeidsmarkt. Bovendien verkondigen verschillende stemmen met een zekere regelmaat dat « de integratie mislukt is». In het kader van haar programma over migratie en integratie heeft de Koning Boudewijnstichting daarom willen bijdragen tot een debat dat onderbouwd is met degelijke informatie en vertrekt van een betere kennis van de beide populaties. Met het oog daarop werden in 2007⁶ en 2009⁷ kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeken uitgevoerd.

De opdracht van het samenwerkingsverband tussen onderzoekers van de Université Libre de Bruxelles en Vrije Universiteit Brussel was in dat opzicht dubbel. Enerzijds ging het erom, zoals de Stichting had gevraagd, de voorgaande studies te actualiseren aan de hand van nieuwe gegevens en zo een actueel beeld op te hangen van de Marokkaanse en Turkse Belgen. En dat zowel wat betreft de basis sociaal-demografische gegevens, als de identificatieprocessen, de politieke participatie, hun opvattingen over burgerschap, waarden en sociale afstand. Anderzijds was het de bedoeling om een, tegelijk beschrijvend en analytisch, portret te schetsen van de twee belangrijkste groepen (puur cijfermatig) binnen de moslimgemeenschap in België. Tegelijk werd daarbij gekeken naar de mogelijke verbanden tussen economische en sociale inclusie, religiositeit en politieke participatie. Vanuit een kwantitatief standpunt gaat het om een vernieuwing die deze studie aan het onderzoek toevoegt. De positie van de islam in België mag dan al vaak zijn

6 KAYA, Ayhan, KENTEL, Ferhat, *Belgische Turken. Een brug of een breuk tussen Turkije en de Europese Unie? Istanbul Bilgi Universiteit, Rapport voor de Koning Boudewijnstichting, 2007, 104 p.* In het vervolg van dit rapport zullen we verwijzen naar de studie uit 2007 wanneer we het over dit onderzoek zullen hebben.

7 SAAF, Abdallah, SIDI HIDA, Bouchra, AGHBAL, Ahmed, *Belgische Marokkanen. Een dubbele identiteit in ontwikkeling, Universiteit van Rabat (Marokko), Rapport voor de Koning Boudewijnstichting, 2009, 148 p.* Net zoals voor de studie over de groep van Turkse herkomst, zullen we de benaming « studie uit 2009 » gebruiken om naar dit onderzoek te verwijzen.

onderzocht, het aantal kwantitatieve studies op dat vlak was tot nog toe beperkt.

Vanuit methodologisch standpunt werd waar mogelijk systematisch vergeleken met de studies uit 2007 en 2009. Vanwege de dubbele opdracht die deze studie had (een actualisering van de gegevens en het verschaffen van onuitgegeven kwantitatieve gegevens over de islam in België) hebben de onderzoekers slechts een beperkt aantal vragen kunnen selecteren die in de vorige enquêtes voorkwamen. De enquête is in twee fases verwerkt. Eerst is een peiling afgenomen bij een representatieve groep van 700 mensen van Turkse en Marokkaanse afkomst. Vervolgens werden een aantal opmerkelijke resultaten uit de enquête geselecteerd en tijdens diepte-interviews voorgelegd aan een twintigtal sleutelfiguren van Turkse of Marokkaanse afkomst. Die bevindingen zijn verder uitgediept aan de hand van de beschikbare wetenschappelijke literatuur.

Zoals de gebeurtenissen bij het begin van 2015 hebben aangetoond, zorgt de actualiteit vaak voor een uitvergroting van de problemen en stereotiepe debatten. Dit onderzoek schetst echter een genuanceerd portret van de complexe evoluties zoals Turkse en Marokkaanse Belgen die gewaarworden. Hoewel het sociaal kapitaal (opleidingsniveau, type job, inkomen, etc.) van deze groepen toeneemt, bestaan er nog steeds specifieke obstakels die weg naar een gelijke participatie en inclusie in de samenleving versperren. Dat is met name het geval op de arbeidsmarkt. Het socio-economische kapitaal van deze groepen is gestegen. Er zijn inderdaad meer mensen die een diploma hoger onderwijs hebben (universitair, niet-universitair en bachelors), namelijk 40% van de Marokkaanse Belgen en 24,5% van de Turkse Belgen. En ook wat het inkomen betreft, valt er een stijging te noteren. Het aantal mensen in beide groepen dat over een gezinsinkomen beschikt dat tussen 1500 en 3000 euro ligt, is toegenomen, net als zij die meer dan 3000 euro verdienen. En toch hebben werkloosheid, discriminatie en racisme nog steeds een grote impact op het leven van Marokkaanse en Turkse Belgen. Dat is vooral het geval voor de mensen die in België geboren zijn. Hier geboren zijn, school lopen of een sociaal netwerk hebben, biedt bijgevolg onvoldoende bescherming tegen deze fenomenen. De meerderheid van de mensen die wij hebben bevestigd, voelt zich nochtans evenzeer Belg als Turk of Marokkaan.

Bij deze inclusie- en participatiepatronen in het onderwijs en de arbeidsmarkt doet zich een « gender-effect » voor. Vrouwen blijken vaker over een diploma hoger onderwijs te beschikken, maar zijn tegelijk ondervertegenwoordigd op de arbeidsmarkt. De structuren van het onderwijssysteem en die van de arbeidsmarkt, maar ook discriminatie en traditionele man-vrouwverhoudingen, bieden allemaal een mogelijke verklaring voor deze paradox.

Er bestaat ook een « regio-effect ». De resultaten van de enquête verschillen immers volgens de regio waar de mensen wonen. Met uitzondering van de participatie op de arbeidsmarkt lijkt Wallonië het beter te doen dan Vlaanderen, bijvoorbeeld als het gaat over identificatie met België en taalkennis. De sterke polarisering over kwesties verbonden met immigratie in het publieke debat in Vlaanderen biedt mogelijk

een verklaring voor dit resultaat. Het betekent in ieder geval dat het discours (zowel in politiek als media) net zo zwaar doorweegt als het beleid dat daadwerkelijk wordt uitgevoerd.

Wat waarden betreft, spreken Turkse en Marokkaanse Belgen zich in overgrote meerderheid uit voor de democratie (80%), voor de scheiding van religieuze en wereldlijke machten (70%) en voor de vrijheid van meningsuiting (73%). Als het over de privésfeer gaat, is er eveneens een duidelijke meerderheid die meent dat vader en moeder elk een gelijk deel van de gezinstaken op zich moeten nemen (83%). Daarentegen laat een meerderheid ook zijn afkeuring blijken voor seksuele relaties voor het huwelijk (51%), homoseksualiteit (60%) en euthanasie (58%).

De overgrote meerderheid van de Turkse Belgen en Marokkanen is fier om moslim te zijn. Alle religieuze praktijken mogen dan goed worden nagevolgd, toch bestaan er verschillende profielen van gelovigen. Zo zijn er die heel sterk praktiseren en bestaat er een kleine groep die weinig tot niet praktiseert. Maar daarnaast is er ook een groep die « knutselt » met religieuze praktijken. Zij bidden bijvoorbeeld wel, maar gaan niet naar de moskee. Ze vasten tijdens de ramadan, maar drinken wel alcohol. Ze eten halal, maar dragen geen hoofddoek. Dit lappendeken van praktijken komt overeen met het proces van individualisering. Daarbij pikt men er die gebruiken uit die overeenstemmen met zijn beschikbare tijd of met de verhouding men zelf heeft met zijn geloof. De bronnen van invloed op het geloof van de individuen, zijn bovendien erg uiteenlopend. Wat opvalt is dat de imam (en dus de moskee als religieuze instelling) nauwelijks wordt genoemd. In tegenstelling tot wat algemeen wordt aangenomen, heeft religie geen impact op de inclusie- en participatie-indicatoren (actief zijn op de arbeidsmarkt, een diploma hoger onderwijs hebben, participatie en interesse in politiek, zich meer of minder Belg voelen en de Belgen zonder migratieachtergrond al dan niet als gelijkaardig beschouwen).

INLEIDING

Corinne Torrekens,
Ilke Adam, Younous Lamghari,
Rebecca Thys

In november 2013, reageerden «DiverCity» en «GERME» van de Université Libre de Bruxelles en het «Institute for European Studies (IES)» van de Vrije Universiteit Brussel, gezamenlijk op het voorstel van de Koning Boudewijnstichting om een nieuwe studie te lanceren naar de populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst in België. Met deze studies wil de werkgroep “integratie en migratie” van de Stichting, het publiek debat stimuleren rond deze thema’s op basis van een gedegen wetenschappelijke kennis van beide migrantengemeenschappen. Hiertoe werden er al twee studies uitgevoerd in opdracht van de Stichting, een eerste in 2007⁸ naar de populatie van Turkse herkomst en een tweede in 2009⁹ naar de populatie van Marokkaanse herkomst¹⁰. De bedoeling van deze studies was toen voornamelijk een sociaal-demografisch profiel te schetsen van beide gemeenschappen en tegelijk de opvattingen over en houdingen ten aanzien van België, het land van herkomst en over Europa in kaart brengen. Op 4 september 2013, adviseerde de raad van bestuur van de Koning Boudewijnstichting de werkgroep «integratie en migratie» om in de nieuwe studie het accent te verleggen naar de plaats die de Islam inneemt in de Belgische samenleving en naar vragen omtrent processen van integratie die binnen beide populaties plaatsvinden. Bovendien werd er aanbevolen om de interactie tussen beide, tussen “integratie” en “religiositeit”, te bestuderen.

Binnen dit kader, is de opzet van deze studie tweeledig. Enerzijds willen we in overeenstemming met de wens van de Koning Boudewijnstichting recente data ter beschikking stellen die toelaten een geactualiseerd portret te schetsen van de Belgische populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst. Daartoe zullen we enkele

8 KAYA, Ayhan, KENTEL, Ferhat, *Belgische Turken. Een brug of een breuk tussen Turkije en de Europese Unie? Istanbul Bilgi Universiteit, Rapport voor de Koning Boudewijnstichting, 2007, 104 p. In het vervolg van dit rapport zullen we verwijzen naar de studie uit 2007 wanneer we het over dit onderzoek zullen hebben.*

9 SAAF, Abdallah, SIDI HIDA, Bouchra, AGHBAL, Ahmed, *Belgische Marokkanen. Een dubbele identiteit in ontwikkeling, Universiteit van Rabat (Marokko), Rapport voor de Koning Boudewijnstichting, 2009, 148 p. Net zoals voor de studie over de groep van Turkse herkomst, zullen we de benaming «studie uit 2009» gebruiken om naar dit onderzoek te verwijzen.*

10 *De regionale identiteiten en deze van minderheidsgroepen binnen elk van deze twee groepen maakte geen deel uit van deze studie.*

basis sociaal-demografische gegevens presenteren, maar ook informatie over hun religieuze identiteit en religieuze praktijken; hun etnische identiteit; hun politieke participatie; hun «integratie»¹¹ strategieën; hun opvattingen en persoonlijke ervaringen in verband met burgerschap, hun waarden en hun sociale contacten met de meerderheidsgroepen. Op basis van een dergelijk geactualiseerd portret zullen we tevens eventuele verschuivingen, veranderingen of evoluties in kaart brengen die zich sinds respectievelijk 2007 en 2009 binnen beide gemeenschappen hebben voorgedaan.

Anderzijds is het in deze nieuwe studie naar beide populaties, de bedoeling om een stap verder te gaan, zowel in de kwantitatieve als in de kwalitatieve analyses en dit door drie extra accenten te leggen. Ten eerste, het kwantitatieve luik wil verder gaan dan het schetsen van een profiel enkel en alleen op basis van numerieke gegevens. De nadruk komt tevens te liggen op het bestuderen van de samenhang tussen sociale, economische en politieke integratie enerzijds en religiositeit anderzijds. Ten tweede, is het kwantitatieve luik innovatief doordat er veel aandacht wordt besteed aan de dimensie "religiositeit". Niet alleen een religieuze identiteit maar ook verschillende religieuze praktijken worden bevraagd. Hoewel er heel wat kwalitatief onderzoek bestaat dat gaat over de positie van de Islam in België, zijn kwantitatieve studies eerder zeldzaam en cijfermatige gegevens dus meer dan welkom. We noemen evenwel enkele studies die ons zijn voorgegaan, met name de studie van Lesthaeghe et Surkin¹², de Eurislam¹³ enquête, de studie van Timmerman, Vanderwaeren en Crul¹⁴, die van Smith, Ruiters et Van Tubergen¹⁵ als ook het meer recente werk van Scheible en Fleischmann¹⁶. Ten derde, willen we verder gaan in vergelijking met beide voorgaande kwantitatieve studies naar de populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst die in 2007 en 2009 werden verricht in opdracht van de Koning Boudewijnstichting, door de kwantitatieve en kwalitatieve analyse inhoudelijk sterk op elkaar af te stemmen. Immers, enkele centrale interpellende kwantitatieve resultaten die vragen om meer uitleg zullen de basis vormen voor een poging tot interpretatie via een literatuurstudie en diepte-interviews. De literatuurstudie

11 *De notie integratie wordt vandaag de dag te pas en te onpas en vaak normatief gebruikt in het publieke debat. Niettemin proberen uiteenlopende studies binnen de sociale wetenschappen om het vraagstuk naar integratie te "deconstrueren". We onderschrijven een standpunt waarin integratie wordt opgevat als een dialectisch proces tussen individuen en een sociaal systeem waarin een veelheid van processen een rol spelen en verschillende dimensies aanwezig zijn. De processen die de toegang tot de nationaliteit regelen, tot burgerschap, tot de socialisatieruimtes etc. spelen natuurlijk een rol en verder kan er een onderscheid worden gemaakt tussen sociale, culturele, politieke of nog sociaal-economische integratie. Enkele voorbeelden van studies: KHELLIL, Mohand, *Sociologie de l'intégration*, P.U.F. «Que sais-je?», 2005 (2e éd.) ou encore ADAM, Ilke, *Les entités fédérées belges et l'intégration des immigrés. Politiques publiques comparées*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2013.*

12 «Pratiques et appartenances. Données descriptives. Résultats d'une enquête», dans Felice DASSETTO (dir.), *Facettes de l'islam belge*, Louvain-la-Neuve, Academia/Bruylant, 1997.

13 *Eurislam: Finding a place for Islam in Europe. Project FP7* <http://www.eurislam.eu>.

14 TIMMERMAN, C., VANDERWAEREN, E. en CRUL, M., *The Second Generation in Belgium. International Migration Review* 37 (4) 1065-1090, 2003.

15 SMITS, F., RUITERS, S. en VAN TUBERGEN, F., *Religious Practices among Islamic Immigrants: Moroccan and Turkish Men in Belgium. Journal for the Scientific Study of Religion* 49 (2), 2010, p. 247-263.

16 SCHEIBLE, J.A. en FLEISCHMANN, F., *Gendering Islamic Religiosity in The Second Generation: Gender Differences in Religious Practices and the Association with Gender Ideology among Moroccan- and Turkish-Belgian Muslims. Gender and Society* 27 (3), 2013, p. 372-395.

bekijkt hoe internationale en nationale wetenschappelijke literatuur gelijkaardige onderzoeksresultaten poogt te verklaren. Deze beschikbare verklaringen zullen vergeleken worden met verklaringen en inzichten aangeboden door belangrijke Belgisch-Turkse en Belgisch-Marokkaanse persoonlijkheden uit diverse maatschappelijke velden die we bevroegen via diepte-interviews.

Context

De populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst vormen de twee grootste minderheidsgroepen van buiten de Europese Unie die zich in België hebben gevestigd¹⁷. In 2014, viert België 50 jaar Marokkaanse en Turkse migratie, 50 jaar is er dus verstreken sinds de bilaterale akkoorden die in 1964 werden gesloten tussen België aan de ene kant en Marokko en Turkije aan de andere. Ondanks een halve eeuw Marokkaanse en Turkse aanwezigheid, blijkt uit uiteenlopende studies dat deze en andere populaties van buitenlandse herkomst met moeilijkheden worden geconfronteerd op de arbeidsmarkt¹⁸ of binnen het schoolsysteem. Bovendien duikt sinds geruime tijd de stelling binnen het publieke debat¹⁹ op dat «de integratie van mensen met een migratieachtergrond mislukt zou zijn». Tenslotte stellen we vast dat twee decennia na het zogenoemde “hoofdzoekende debat”, het onderwerp van de positie van de islam in België nog steeds aanleiding geeft tot menig verhit en gepolariseerd debat. Gebeurtenissen zoals de aanslagen in Londen en Madrid en recenter, de moord op vier medewerkers van het Joods Museum in Brussel en de aanslagen op de redactie van Charlie Hebdo in Parijs, waarbij de vreemde herkomst en de moslimidentiteit van de verdachten als motief naar voren werden geschoven, hebben bovendien binnen de publieke opinie twijfels doen rijzen over de verzoenbaarheid van de islam met de «westerse democratische waarden» zoals vrijheid van meningsuiting, pluralisme en verdraagzaamheid. Nochtans is deze veronderstelde

17 VAUSE, Sophie, *Migrations et populations issues de l’immigration en Belgique. Rapport statistique et démographique, Centre pour l’égalité des chances et la lutte contre le racisme, 2013.*

18 *Onder andere: ADAM, I. et VAN DIJK, M., Institutionele samenwerking ter bevordering van de arbeidsparticipatie van personen met een migratieachtergrond, Koning Boudewijnstichting, Brussel 2014; Monitoring socio-économique, SPF Emploi et Centre pour l’égalité des chances et la lutte contre le racisme, 2013; ARRIJN, A., FELD, S., NAYER, A, Discrimination à l’embauche, Services fédéraux des affaires scientifiques, techniques et culturelles, Bruxelles, 1997; MARTENS, A., VERHOEVEN, H., De vreemde eend in de bijt, arbeidsmarkt en diversiteit, dossier Steunpunt Werkgelegenheid- Arbeid-Vorming, Leuven, 2000; MARTENS A., OUALI, N., VAN DE MAELE, M, VERTOMMEN S., VERHOEVEN H., DRYONET Ph.; Discriminations des personnes d’herkomst étrangère sur le marché du travail de la Région de Bruxelles-Capitale, KUL – ULB; FELD, Serge, La main d’œuvre étrangère en Belgique, Louvain-la-Neuve, Academia/Bruylant, 2010; ADAM, Ilke, «Immigrés et minorités ethniques sur le marché de l’emploi. Les politiques publiques en question?», dans Marco MARTINIELLO, Andrea REA et Felice DASSETTO (eds), Immigration et intégration en Belgique francophone, Louvain-la-Neuve, Academia/Bruylant, 2007; ADAM, Ilke, «Les immigrés et leurs descendants sur le marché de l’emploi. Qu’en savons-nous en Belgique francophone (1989-2004)?», dans Marco MARTINIELLO, Andrea REA et Felice DASSETTO (eds), Immigration et intégration en Belgique francophone, Louvain-la-Neuve, Academia/Bruylant, 2007; OUALI, Nouria, «Les femmes immigrées sur le marché du travail: un état des savoirs», dans Marco MARTINIELLO, Andrea REA et Felice DASSETTO (eds), Immigration et intégration en Belgique francophone, Louvain-la-Neuve, Academia/Bruylant, 2007; VERTOMMEN, Sara, MARTENS, Albert, OUALI, Nouria, Topography of Belgian Labour Market. Employment: gender, age and origin, Fondation Roi Baudouin, 2006.*

19 «L’intégration à Bruxelles, “un véritable échec”?», Rtbf.be, 31 mai 2012; «La politique d’intégration est un échec», LeVif, 09 février 2013.

onverzoenbaarheid maar zelden bestudeerd, laat staan wetenschappelijk aangetoond. Het is precies deze bijzonder gevoelige maatschappelijke context die de werkgroep "integratie & migratie" heeft aangespoord om in een nieuwe studie naar de populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst verder te willen gaan. Om niet enkele te streven naar een actualisatie van de voorgaande studies uit 2007 en 2009, maar tevens om nieuwe en originele data te verzamelen over de aanwezigheid en de beleving van de islam in België.

We hebben waar mogelijk een vergelijking met de studies uit 2007 en 2009 opgenomen. We maken wel twee kanttekeningen bij deze vergelijkingen. Eenderzijds zijn er door het tweezijdige objectief van voorliggende studie (zowel actualiseren als een stap verder gaan in de analyses), niet zoveel overlappingen overgebleven tussen de actuele enquête en deze uit respectievelijk 2007 en 2009. Anderzijds wijzen we erop dat waar een vergelijking wel mogelijk is, enige voorzichtigheid aan de orde moet zijn, niet in het minst omdat de steekproeftrekkingen niet op eenzelfde manier tot stand kwamen (o.a. wat betreft de selectie op basis van quota naargelang etnische afkomst, geslacht, leeftijd, regio waar ze wonen, etc.) Wat de evoluties of veranderingen doorheen de tijd betreft, zullen we dus voornamelijk tendensen bespreken. Het is aan toekomstig onderzoek om deze te bevestigen dan wel te ontcrachten.

Vooraleer hierna de gevolgde methode meer in detail te bespreken, schuiven we nog drie opmerkingen naar voren. Ten eerste willen we erop wijzen dat we bij het presenteren van de data over de aanwezigheid van islam in België beide populaties dikwijls zullen samen nemen. Enkel wanneer we verschillende logica's vaststellen in beide populaties zullen we de resultaten apart presenteren voor de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst. Aandacht besteden aan dit verschil is op zich belangrijk, in de zin dat het de diversiteit onderstreept van de "moslimgemeenschap" in België²⁰. Ten tweede, bij de presentatie van het onderzoek gebruiken we de benamingen "van Marokkaanse herkomst" en "van Turkse herkomst" om de beide steekproeven van personen aan te duiden die werden geïnterviewd. Deze bevatten zowel personen met een Marokkaanse en Turkse nationaliteit als personen met een Belgische (of dubbele) nationaliteit maar die met een vreemde nationaliteit werden geboren of waarbij minstens één van de ouders op het moment van de geboorte een Marokkaanse of Turkse nationaliteit had. We zullen het soms ook, vooral om herhaling te vermijden, hebben over Marokkaanse en Turkse Belgen. Ten derde zijn we er ons van bewust dat het definiëren van personen met een Belgische nationaliteit op basis van hun herkomst als stigmatiserend en zelfs etniciserend kan worden beschouwd. Daar tegenover staat dat we, zoals dat ook voor andere onderzoeken²¹ geldt, de dynamieken eigen aan

20 MARECHAL, Brigitte, EL ASRI, Farid (eds.), *Islam Belge au pluriel*, Louvain-la-Neuve, Presses Universitaires de Louvain, 2012; LAMGHARI, Y. « Peut-on parler de communauté musulmane de Belgique? », *Agenda interculturel* n°320, février 2014, Bruxelles.

21 SCHOONVAERE, Quentin, *België - Marokko : 50 jaar migratie. Demografische studie over de populatie van Marokkaanse herkomst in België*, Federaal Migratie Centrum, 2014. *België - Turkije : 50 jaar migratie. Demografische studie over de populatie van Turkse herkomst in België*, Federaal Migratie Centrum, 2013.

de populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst, dus ook onder de tweede en derde generaties, in beeld willen te brengen.

Na deze inleiding en een presentatie van de gevolgde methode worden de onderzoeksresultaten in deze studie gepresenteerd in 10 hoofdstukken waarvan de eerste 6 (deel 1) het kwantitatieve luik betreffen, en de 4 laatste, het kwalitatieve luik (deel 2).

De kwantitatieve resultaten van deze studie (zowel de descriptieve als de analytische) worden gepresenteerd in de eerste 6 hoofdstukken en schetsen een portret van de socio-economische en demografische gegevens van de Belgisch-Turkse en Belgisch-Marokkaanse populatie (hoofdstuk 1), hun religieuze identiteit en praktijk (hoofdstuk 2), hun nationale en etnische identiteiten (hoofdstuk 3), hun socio-culturele integratie (taalgebruik, sociale contacten, discriminatie, vertrouwen; hoofdstuk 5), patronen van politieke participatie (hoofdstuk 6); gevoelens van sociale afstand ten aanzien van personen zonder migratieachtergrond en waarden (hoofdstuk 7).

Het kwalitatief luik van deze studie behelst de vier laatste hoofdstukken. Hierin worden enkele interpellende resultaten van de kwantitatieve analyse onder de loep genomen, op zoek naar interpretatie. Het eerste hoofdstuk in dit kwalitatieve luik (hoofdstuk 7) van deze studie bekijkt het gender-effect. Het probeert een antwoord te bieden op de vraag waarom meisjes van Marokkaanse herkomst oververtegenwoordigd zijn tussen de houders van een diploma hoger onderwijs en dit in vergelijking met mannen van dezelfde herkomst, alsook waarom vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst ondervertegenwoordigd zijn op de arbeidsmarkt. Het volgende hoofdstuk bekijkt de impact van de plaats van geboorte (in België of niet) op integratie-patronen (hoofdstuk 8). Hoofdstukken 9 en 10 bekijken de impact van de regio waar men woonachtig is (Vlaanderen, Wallonië, Brussel) op integratie-patronen en de non-impact van religieuze praktijk.

In de conclusie vatten we de belangrijkste resultaten van het onderzoek samen.

Het afronden van dit onderzoeksproject was enkel mogelijk dankzij de intense samenwerking van een heel aantal onderzoekers van zowel de Université Libre de Bruxelles als de Vrije universiteit Brussel, en dit onder leiding van Dr. Corinne Torrekens (DiverCity en GERME - ULB) en Prof. Dr. Ilke Adam (Institute for European Studies, VUB). Voor de ULB was Rebecca Thys verantwoordelijk voor de organisatie van de enquête, en dit in samenwerking met IPSOS, evenals de kwantitatieve analyse. De redactie van het kwantitatieve luik van dit rapport werd gerealiseerd door het hele ULB-team (Corinne Torrekens, Rebecca Thys, Younes Lamghari) en dit in samenspraak met het VUB-team. De data-verzameling, analyse en redactie voor het kwalitatieve luik werd gerealiseerd door het VUB-team (Ilke Adam, Laura Westerveen en Mathijs Van Dijk en), en dit in samenspraak met het ULB-team.

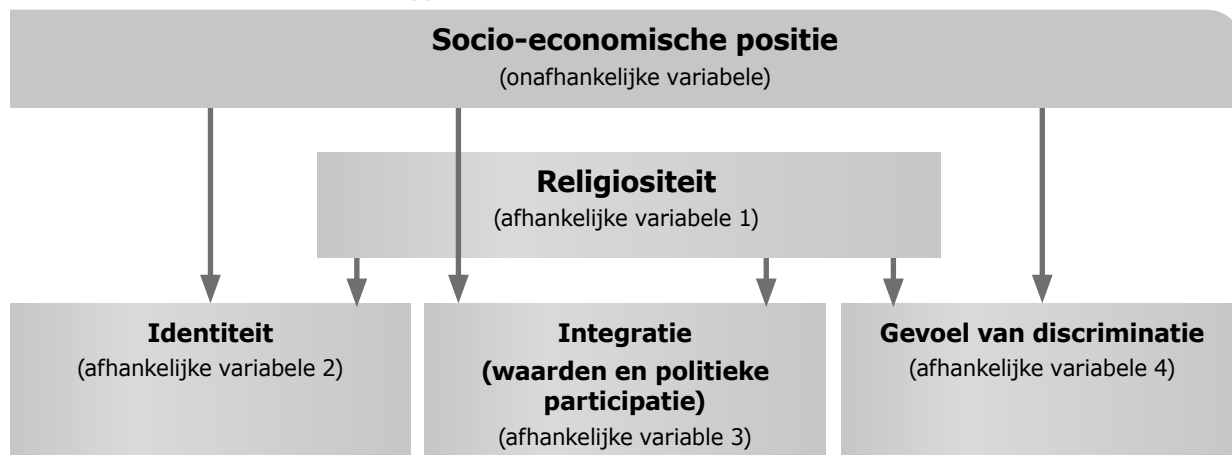
De promotoren van dit onderzoek willen graag eenieder bedanken die een steentje aan deze collectieve onderneming heeft bijgedragen. Met name gaan onze dankwoorden uit naar de vele respondenten die een stuk van hun kostbare tijd hebben vrijgemaakt om meer inzichten te verschaffen in het hoe en waarom van onze kwantitatieve onderzoeksresultaten; alsook aan de medewerkers en het begeleidingscomité 'Islam' van de Koning Boudewijnstichting, wiens constructieve commentaren tijdens de verschillende fasen van dit onderzoeksproject een waardevolle bijdragen hebben gevormd voor de uiteindelijke vormgeving ervan.

Methode

In dit hoofdstuk bespreken we achtereenvolgens het onderzoeksopzet (research design) van deze studie, de dataverzameling en de methoden gebruikt voor analyse van de data. We maken hierbij steeds een onderscheid tussen het kwantitatieve en het kwalitatieve luik van deze studie.

Onderzoeksopzet

Voor het kwantitatieve onderzoeksluik kozen we voor een deductief onderzoeksopzet waarin vier verschillende hypothesen centraal staan. Vooreerst testen we de relatie tussen enerzijds enkele klassieke socio-economische variabelen (beroepspositie, niveau van inkomen en onderwijs) en controlevariabelen (leeftijd, geslacht, nationaliteit en geboorteplaats etc.) en anderzijds de mate van religiositeit (hypothese 1). Verder gaan we er vervolgens vanuit dat deze socio-economische en controlevariabelen maar ook het niveau van religiositeit eveneens als onafhankelijke variabelen kunnen worden gemobiliseerd ter «verklaring» van variabelen die te maken hebben met de «identiteit» (hypothese 2), ter verduidelijking van de mate waarin er sociale contacten en overeenkomsten zijn qua waardepatronen met de meerderheidsgroepen en om het niveau van politieke participatie beter te begrijpen (hypothese 3) alsook het gevoel slachtoffer te zijn geweest van discriminatie (hypothese 4). Het is op basis van deze centrale hypothesen dat de vragenlijst werd opgesteld.

Grafiek 1: Illustratie van het hypothetisch deductief model

Zoals vermeld in het voorwoord, wil deze studie een stap verder gaan in de zoektocht naar verklaringen van enkele opmerkelijke resultaten van de kwantitatieve analyse. Enkele interpellende resultaten van de multi-variate analyse worden onderworpen aan een literatuuroverzicht en aan interviews met sleutelfiguren uit de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen, met de vraag naar hun inzichten omtrent de mogelijke interpretaties van deze resultaten.

Het literatuuroverzicht bekijkt hoe wetenschappelijk onderzoek gelijkaardige wetenschappelijke resultaten, elders of in België, poogt te verklaren. Deze verklaringen worden vergeleken met de antwoorden van onze respondenten. Per type verklaring uit de literatuur wordt (1) gekeken in hoeverre deze terugkomt in de interviews, maar ook (2) of de reacties van de respondenten de verklaringen zoals gevonden in het wetenschappelijke debat, helpen te concretiseren en verduidelijken. Daarnaast (3) worden ook nieuwe verklaringen gepresenteerd die wel in de interviews naar voren kwamen, maar niet als zodanig in de literatuur aanwezig zijn. Het doel van dit kwalitatieve luik (literatuurstudie en interviews) is om gefundeerde hypotheses op te bouwen ter verklaring van de vastgestelde, interpellende, kwantitatieve onderzoeksresultaten. Deze gefundeerde hypotheses brengen ons een stap verder in de zoektocht naar sluitende verklaringen en laten toe nieuwe pistes uit te kiezen voor toekomstig kwantitatief en kwalitatief onderzoek.

We kozen voor interviews met sleutelfiguren uit de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen omdat we ervan overtuigd zijn dat zij door een combinatie van hun persoonlijke ervaringen en hun maatschappelijke positie als politici, journalisten, theologen, kaderfuncties in de overheidssector, civiele maatschappij en private ondernemingen, en als ondernemers, innovatieve denkpunten kunnen aanbieden ter verklaring van interpellende onderzoeksresultaten betreffende de maatschappelijke participatie, identiteit en religiositeit van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. Bij de selectie van de respondenten werd gestreefd naar een complex

evenwicht tussen Frans- en Nederlandstaligen, mannen en vrouwen en dat in de verschillende sectoren waar zij actief zijn (media, politiek, privésector, overheid en religieuze instellingen).

Data-verzameling

De dataverzameling voor het kwantitatieve luik van deze studie verliep als volgt. De data werden verzameld via een telefonische enquête die werd afgenomen door het onderzoeksbureau IPSOS. Het telefonische register dat daarvoor werd gebruikt, bestaat voornamelijk uit de nationale telefoongids (witte gids) en in mindere mate uit informatie gevonden in de gouden gids. Verder werd "Orgassim 2" - data uit het rijksregister die werden geanonimiseerd – gebruikt om op het einde van de veldwerkfase gericht te kunnen zoeken en op die manier bepaalde nog openstaande quota gemakkelijker te kunnen invullen. We komen hier later nog op terug.

Om binnen het nationale telefoonregister deze nummers te selecteren die gelinkt kunnen worden aan personen met een naam die Marokkaans of Turks klinkt, werden verschillende stappen gevolgd. Eerst werden voor de steden Antwerpen, Luik en enkele Brusselse gemeenten die een concentratie kennen qua populatie van Marokkaanse herkomst (Molenbeek) en Turkse herkomst (Schaarbeek) ²² een handmatige screening verricht op alle namen die vreemd klinken. Dit leverde met andere woorden een basisbestand van namen op die vervolgens werd gebruikt om alle vreemd klinkende namen in het nationale bestand van telefoonnummers te isoleren. Het bestand voor Antwerpen, Luik, Molenbeek en Schaarbeek werd met andere woorden geëxtrapoleerd naar het nationaal telefoonregister. Op deze manier kwam er een database tot stand van 40.000 vaste telefoonnummers en 11.000 mobiele nummers. Deze werden vervolgens «ad random» gecontacteerd waarbij een verdeling van minstens 20% mobiele nummers en 80% vaste nummers werd vooropgesteld. Uiteindelijk werden er 30% mobiele nummers gecontacteerd. Verder werden er ook quota's gehanteerd in verband met geslacht, leeftijd en geografische zones om op die manier een zo representatief mogelijke steekproef te bekomen.

De "respons rate" van een telefonische enquête ligt over het algemeen een stuk lager dan bij een face-to-face bevraging. Bovendien gaat men ervan uit dat één vierde van de Belgen niet langer over een vaste telefoonlijn beschikt en dat de categorieën jongeren, alleenstaanden en kwetsbare sociaal-economische groepen op dit punt zijn oververtegenwoordigd²³. Anderzijds, heeft een telefonische enquête ook belangrijke voordelen. Zo kan er bijvoorbeeld een grotere geografische spreiding worden bekomen hetgeen de representativiteit in belangrijke mate ten goede komt.

Om te compenseren voor deze vertekening gelinkt aan het gebruik van vaste nummers, herinneren we we eraan dat we een quotum hanteerden van minstens 20% mobiele nummers.

²² AKSÖYEK, Ataman (2000) (onder leiding van), *Sociographie de la population turque et d'herkomst turque. Quarante ans de présence en Belgique (1960-2000): Dynamiques, problèmes, perspectives*, Bruxelles, Centre de Relations Européennes; TORREKENS, Corinne (2009), *L'islam à Bruxelles, Bruxelles, Presses de l'Université de Bruxelles*.

²³ «Un quart des Belges n'ont pas de ligne fixe», *Le Soir*, 25 août 2006.

Uiteindelijk hebben we dit quotum ruim overschreden en is 30% van de interviews gelinkt aan een mobiel nummer.

Verder werd het interview nog afgenomen in vier verschillende talen, in het Frans, Nederlands, Turks en Marokkaans Arabisch. We stelden een quotum van 10% in Turks of Marokkaans Arabisch voorop om op die manier te vermijden dat het onderzoeksbureau de inspanning van het afnemen in deze talen zou schuwen. In totaal werden er 669 personen geïnterviewd, hetgeen resulteerde in de volgende verdeling²⁴:

Tabel 1: Samenstelling van de steekproef²⁵

	Populatie van Marokkaanse herkomst	%	Populatie van Turkse herkomst	%
Mannen	180	51,55	180	51,38
Vrouwen	170	48,45	170	48,62
18-34 jaar	131	37,43	142	40,71
35-49 jaar	127	36,18	123	35,05
50-64 jaar	59	16,85	57	16,39
65 et +	33	9,54	27	7,81
Brussel	173	49,39	53 ¹⁹	23,98
Vlaanderen	117	33,35	186	53,07
Wallonië	60	17,26	80	22,95
In het Marokkaans Arabisch en Turks	35	10	35	10

²⁴ Het totaal gecontacteerde nummers is gelijk aan 12198. Het aantal nummers dat werd gecontacteerd maar waarbij het niet om de doelgroep bleek te gaan, betreft 6534. Dit wil dus zeggen dat het totaal aantal nummers gelinkt aan personen van Marokkaanse of Turkse herkomst gelijk is aan 5664. Het aantal personen van die 5664 die niet antwoordden, opnamen of reageerden is gelijk aan 1304. Het aantal weigeringen daarentegen ligt op 3691 (of 30%). Het aantal uiteindelijk gerealiseerde interviews, namelijk 669, betreft dus 11% van het totaal binnen de doelgroep gecontacteerde nummers..

²⁵ De quota's zijn gebaseerd op de gegevens verzameld en weergegeven door ANSAY A., EGGERICKX T., MARTIN E., SCHOONVAERE Q. et UNGER J., *Etat des lieux de la situation des primo-arrivants en région de Bruxelles-Capitale, 2012, étude réalisée à la demande de Charles Picqué Ministre, Membre du collège de la commission communautaire française, Chargé de la cohésion sociale, Bruxelles, 176 p.* De cijfers bevatten zowel de personen met een Marokkaans of Turkse nationaliteit als diegenen die ondertussen Belg zijn geworden maar met één van deze beide vreemde nationaliteiten zijn geboren.

²⁶ Op het einde van de enquête, ontbraken er nog 31 interviews in de groep van Turkse origine (waarvan een groot deel binnen de quota "brussen" & "man"). De telefoonnummers aanwezig in het nationaal register waren even uitgeput. IPSOS stelde ons voor eventueel over te gaan tot een face-to-face bevraging, maar vermits dit de vergelijkbaarheid met de andere telefonisch afgenomen enquêtes in gevaar brengt - wat overigens moeilijk te controleren valt -, verkozen we de resultaten voor de groep van Turkse origine te wegen zodanig dat ondanks een lager aantal interviews, de groep even zwaar doorweegt als de groep van Marokkaanse origine.

Tabel 2: Verdeling van de steekproef volgens provincie

	Frequentie	%
Antwerpen	94	14,1
Oost-Vlaanderen	12	1,8
West-Vlaanderen	55	8,2
Henegouwen	55	8,2
Luik	61	9,1
Limburg	113	16,9
Luxemburg	7	1
Namen	13	1,9
Vlaams Brabant	31	4,6
Waals Brabant	5	0,7
Regio Brussel	223	33,3
Totaal	669	100

Analyse

De kwantitatieve analyse van de survey-data verliep als volgt. Eens de data verzameld, hebben we ons eerst gefocust op bivariate analyses ter verkenning van de verbanden tussen de verschillende variabelen, en vervolgens op multi-variate analyses om meer uitsluitel te krijgen met betrekking tot de onafhankelijke variabelen die de doorslag geven voor een beter begrip van de afhankelijk variabele in kwestie. Multi-variate analyse wil immers de unieke samenhang in kaart brengen tussen één onafhankelijke en de afhankelijke variabele door deze samenhang te controleren aan de hand van de rol van de andere onafhankelijke variabelen die in het model werden opgenomen²⁷. Verbanden of effecten zo men wil kunnen elkaar immer overlappen, doorkruisen of zelfs verdrücken. We kozen voor binaire logistische regressie modellen in hoofdzaak vanwege van het categorische karakter van de afhankelijke variabelen. Meer gespecialiseerde uitleg volgt in het onderstaande kader.

²⁷ CRAMER, Duncan (2003), *Advanced Quantitative Data Analysis, Berkshire - Philadelphia: Open University Press.*

Logistische Regressie

Een logistische regressie kan het best worden omschreven als een statistische techniek die op basis van een reeks observaties een model tot stand wil brengen dat het mogelijk maakt om de waarde die een categorische variabele (meestal een binaire variabele) aanneemt te voorspellen. Dit doet het door zich te baseren op een reeks continue of binaire verklarende variabelen. Een logistische regressie lijkt erg op een lineaire regressie. Het gewicht van elke onafhankelijke variabele wordt bijvoorbeeld aangegeven door een regressie-coëfficiënt en het is bovendien mogelijk om de omvang van het effect van het model aan te duiden met een maat gelijkend op de determinatiecoëfficiënt (pseudo R^2). Niettemin, veronderstelt deze techniek geen lineair verband tussen de afhankelijke en onafhankelijke variabele. Kort, een logistisch regressiemodel laat toe de waarschijnlijkheid te berekenen dat een bepaalde situatie (attitude, kenmerk etc) zich voordoet (waarde 1) of juist niet (waarde 0) door de regressiecoëfficiënten te optimaliseren. De waarde van deze laatste varieert altijd tussen 0 en 1. Ligt de waarde hoger dan 0,5 dan is het waarschijnlijker dat de situatie zich voordoet (dan dat ze zich niet voordoet). Het omgekeerde geldt voor een waarde kleiner dan 0,5. De exponentiële versie van de regressiecoëfficiënt of de $\exp b$ duidt een verandering aan in de odds ratio wanneer de waarde van de onafhankelijke variabele met één eenheid toeneemt. Wanneer de waarde groter is dan 1, neemt de waarschijnlijkheid op een positief antwoord toe met de verandering in de onafhankelijke variabele. De waarschijnlijkheid dat een situatie zich voordoet (odds) wordt immers berekend door de waarschijnlijkheid op een positief antwoord te delen door de waarschijnlijkheid op een negatief.

$$\text{Odds} = \frac{P(\text{événement } Y)}{P(\text{pas événement } Y)}$$

Het is dus mogelijk om de verandering te berekenen of de $\exp b$ wanneer de onafhankelijke variabele toeneemt.

$$\Delta \text{Odds} = \frac{\text{odds après une unité de changement dans le prédicteur}}{\text{Odds original}}$$

R^3 Nagelkerke representeert een schatting van de variantie door het model verklaard. Hoe hoger de waarde, hoe dichter de voorspelde waarschijnlijkheid bij de geobserveerde waarde ligt.

De afgenomen interviews, die, door ze te vergelijken met de verklaringen uit het literatuuroverzicht willen bijdragen om enkele interpellerende onderzoeksresultaten te verklaren, werden als volgt geanalyseerd. De interviews werden volledig uitgeschreven en onderworpen aan een directieve kwalitatieve inhoudsanalyse²⁸. Deze methode verschilt van de conventionele inductieve inhoudsanalyse geïnspireerd door de grounded theory approach²⁹ doordat bestaande theorieën of verklaringen gebruikt worden als initiële codeer-categorieën³⁰. Het literatuuroverzicht dat wetenschappelijke studies beschouwde die verklaringen boden voor gelijkaardige wetenschappelijke onderzoeksresultaten als de onze, bood ons een eerste lijst van codeer-categorieën aan waarmee de verklaringen aangeboden door onze respondenten werden vergeleken. De interview-data werden continu vergeleken met deze initiële codeer-categorieën. Data uit de interviews die niet konden worden gecodeerd als instanties van deze vooraf bepaalde categorieën gaven aanleiding tot de creatie van nieuwe categorieën, of sub-categorieën van bestaande codes, of tot een uitbreiding van de oorspronkelijke definities van de vooraf bepaalde codeer-categorieën³¹. Deze nieuwe categorieën vertegenwoordigen belangrijke hypothesen voor toekomstig onderzoek. Vaak ook waren verklaringen beschikbaar in wetenschappelijk onderzoek onvolledig en hielpen de antwoorden van onze respondenten deze verklaringen beter te concretiseren dankzij de aangereikte voorbeelden. Ook was het verrijkend te bekijken welke verklaringen, beschikbaar in de wetenschappelijke literatuur, door onze respondenten vaker of minder vaak werden aangehaald. De analyse van de interviews met Turkse en Marokkaanse sleutelfiguren droeg dus ertoe bij om bestaande wetenschappelijke theorieën te bevestigen, in vraag te stellen en te verrijken, alsook om nieuwe hypothesen op te bouwen.

28 Hsieh, Hsiu-Fang, SHANNON, Sarah, 'Three Approaches to Qualitative Content Analysis', *Qualitative Health Research*, 15: 1277-1288, 2005.

29 GLASER, Barney, STRAUSS, Anselm, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago: Aldine, 1967; STRAUSS, Anselm and CORBIN, Juliet, *Basics of Qualitative Research Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, London: Sage, 1990.

30 POTTER, W. J., LEVINE-DONNERSTEIN, D., "Rethinking validity and reliability in content analysis. *Journal of Applied Communication Research*", 27, 258-284, 1999.

31 Het codeerboek is beschikbaar op gemotiveerde aanvraag bij de onderzoekers.

Deel 1

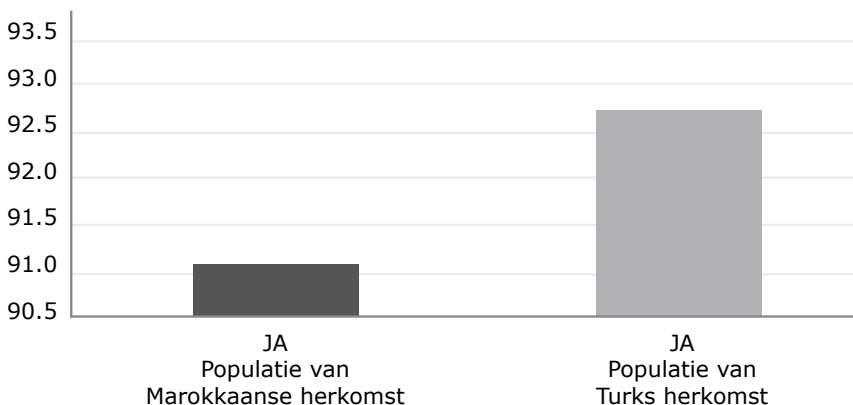
HOOFDSTUK 1: SOCIAAL- DEMOGRAFISCHE GEGEVENS

Corinne Torrekens,
Younous Lamghari,
Rebecca Thys

1.1. Nationaliteit en leeftijd van aankomst in België

De bevroagde populatie bezit in vergelijking met beide voorgaande rapporten van 2007 en 2009, vaker de Belgische nationaliteit: 91% van de populatie van Marokkaanse herkomst en 93% van de populatie van Turkse herkomst zegt Belg te zijn. In voorgaande rapporten betrof het daarentegen slechts respectievelijk 78% (2007) en 74% (2009). We kunnen deze evolutie opvatten in overeenstemming met veranderingen die zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan in de verwerving van de Belgische nationaliteit. Immers, de vreemde populatie die Belg is geworden is in twintig jaar tijd bijna verdrievoudigd. In vergelijking met 1 januari 2010 is het aandeel vreemdelingen dat Belg werd, toegenomen van 3% naar 8% binnen de totale populatie en van 25% naar 45% binnen de populatie die een vreemde nationaliteit had bij geboorte³².

Grafiek 2: Proportie respondenten met de Belgische nationaliteit

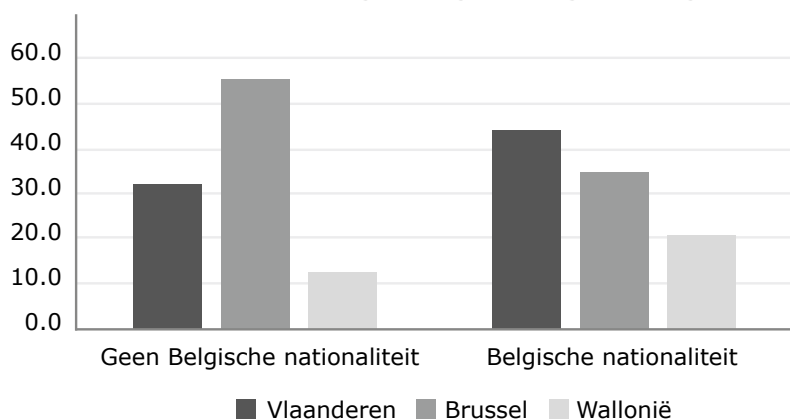

In onze data merken we een verband op tussen de nationaliteitsverwerving en het geslacht, vooral dan binnen de populatie van Marokkaanse herkomst. In 2009, had 81,8% van de vrouwen van Marokkaanse herkomst de Belgische nationaliteit, terwijl dat percentage voor de mannen op 74,4 % lag. In 2014, stellen we vast dat 96% van de vrouwen van Marokkaanse herkomst Belg is, tegenover 86% van de mannen. Binnen de groep van Turkse herkomst is het verschil tussen mannen en vrouwen minimaal. 92% van de vrouwen en 93% van de mannen heeft er de Belgische nationaliteit.

32 VAUSE, Sophie, op cit.

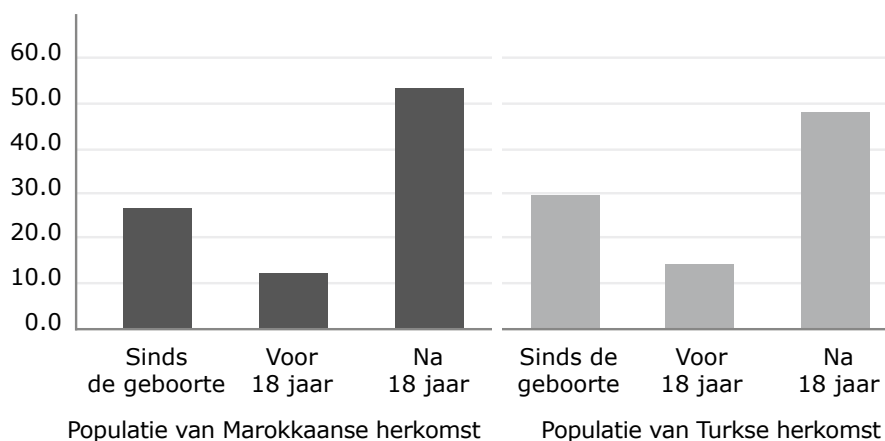
We vinden eveneens een verband tussen de Belgische regio's en de nationaliteitsverwerving. Vlaanderen telt het grootste aantal Belgo-Turken en Belgo-Marokkanen met de Belgische nationaliteit. Het gaat om 44% tegenover 35% in Brussel en 20% in Wallonië. De groep zonder de Belgische nationaliteit is daarentegen het grootst in Brussel (55%). Op dit punt is er evenwel een verschil tussen beide populaties. Voor de personen van Marokkaanse herkomst, vinden we het belangrijkste aandeel van burgers met Belgische nationaliteit in Brussel (47%). In Vlaanderen en Wallonië gaat het respectievelijk om 35% en 17,9%. Voor de respondenten van Turkse herkomst is deze verdeling volledig anders. 54% van van de groep met Belgische nationaliteit bevindt zich in Vlaanderen tegenover 23,7% in Wallonië en 22,3% in Brussel.

Grafiek 3: Aandeel van Belgen volgens Belgische regio

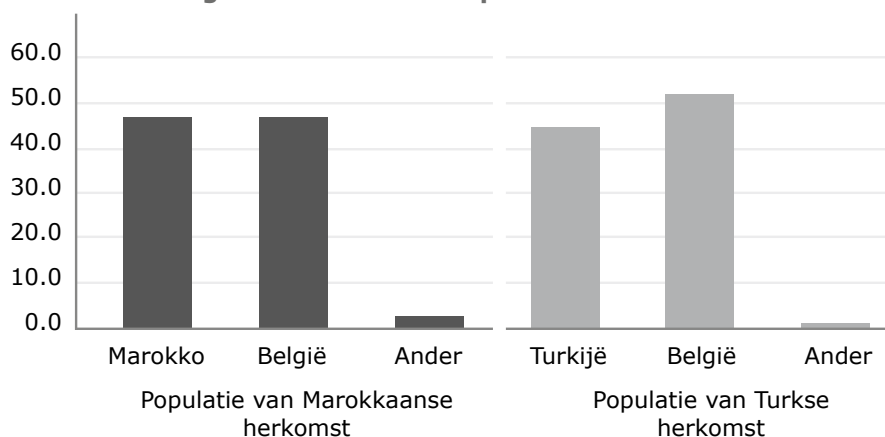
Onafhankelijk van de herkomst (Marokkaans of Turks) stellen we vast dat een ruime meerderheid de Belgische nationaliteit na de leeftijd van 18 jaar verwierf. We stellen dus vast dat hoewel er zich nog steeds migratiestromen vanuit Marokko en Turkije naar België voordoen en er dus nog steeds een eerste generatie in België neerstrijkt, het aandeel van de tweede en derde generatie binnen de populatie van zowel Marokkaanse als Turkse herkomst zeer belangrijk wordt. Dit geeft aan dat een belangrijk deel van deze populaties hier is om te blijven.

Grafiek 4: Periode waarin Belgische nationaliteit werd verworven

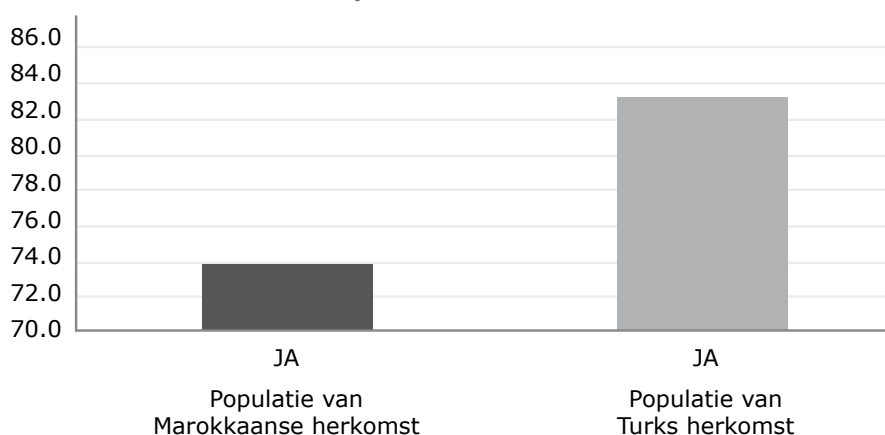
We merken twee tegenovergestelde tendensen in respectievelijk de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst. Wat het land van geboorte betreft, merken we dat terwijl iets minder dan de helft van de respondenten van Marokkaanse herkomst in België is geboren (48% tegenover 52,6% in 2009), het juist om iets meer dan de helft gaat binnen de populatie van Turkse herkomst (53% tegenover 41,3% in 2007). Het is goed om deze proporties in het achterhoofd te houden bij het interpreteren van de verdere onderzoeksresultaten.

Grafiek 5: Het geboorteland van respondenten

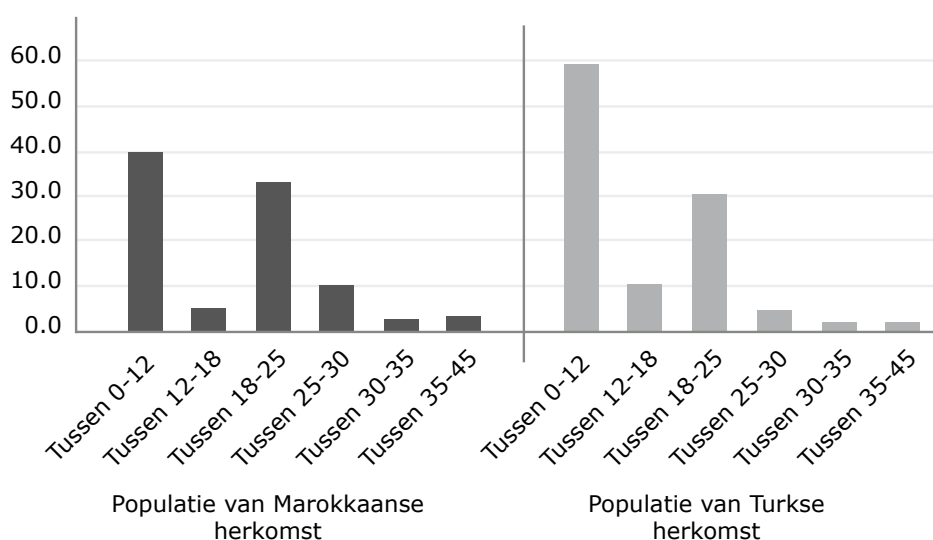
Zoals we al vermeldden, bezit de meerderheid van de geïnterviewden de Belgische nationaliteit. We stellen verder vast dat een grote groep onder hen de dubbele nationaliteit heeft. Van de respondenten van Marokkaanse herkomst bezit 75% nog steeds de Marokkaanse nationaliteit. Binnen de populatie van Turkse herkomst gaat het om 85%. Aangezien de percentages met de Belgische nationaliteit voor beide groepen hoger liggen, gaan we ervan uit dat het verwerven van de Belgische nationaliteit in bepaalde gevallen toch ten koste is gegaan van de nationaliteit van oorsprong.

Grafiek 6: Het aandeel respondenten met de nationaliteit van het land van oorsprong

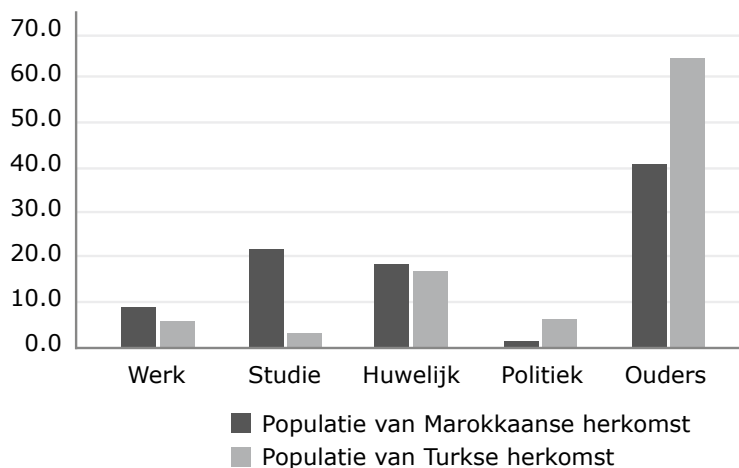

De meerderheid van onze respondenten die niet in België zijn geboren, kwam hier evenwel al aan tijdens de kindertijd, voor de leeftijd van 12 jaar. Het betreft 42% van de respondenten van Marokkaanse herkomst. Dat aandeel lag trouwens een stuk lager in 2009, toen ging het om 22%. Binnen de populatie van Turkse herkomst gaat het zelfs 60%. Een andere belangrijke categorie is de groep die in België is aangekomen tussen de leeftijd van 18 en 25 jaar. Het gaat om respectievelijk 33% en 22% van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst. Het lijkt ons aannemelijk dat het hier, op zijn minst gedeeltelijk, gaat om jongvolwassenen die hun land verlieten om in België te huwen.

Grafiek 7: Leeftijd van aankomst in België

Deze twee bovenstaande vaststellingen, stemmen trouwens bijna perfect overeen met de data waarover we beschikken over het motief van migratie. De grootste groep geeft aan de ouders te zijn gevolgd. Het gaat om respectievelijk 41,2% en 64,2% van de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst. Het tweede belangrijkste motief binnen beide populaties betreft het huwelijk: 18,8% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en 17,7% voor groep van Turkse herkomst duidt aan naar België te zijn gekomen om te huwen. Het volgen van een opleiding of studies, komt op de derde plaats. Op dit punt merken we een groot verschil op tussen beide populaties. Voor de populatie van Marokkaanse afkomst gaat het om 21,8%, terwijl het voor deze van Turkse herkomst slechts om 3% gaat. Een migratie omwille van werk daarentegen bedraagt respectievelijk 9,4 en 5,5% binnen de populatie van Marokkaanse (tegen 16% in 2009) en Turkse herkomst (22,3% in 2007).

Grafiek 8: Het motief van migratie naar België

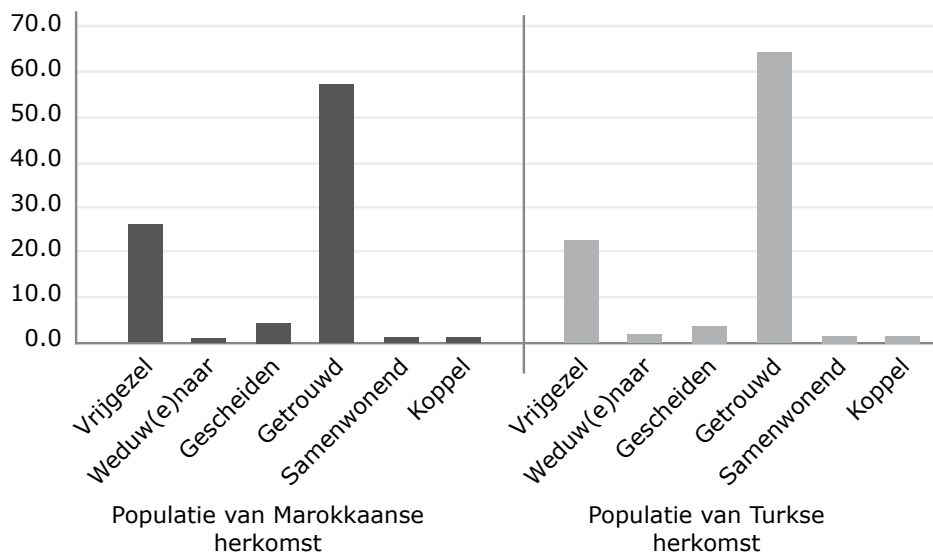
Een politiek motief vinden we terug bij 6,6% van de populatie die uit Turkije afkomstig is. Voor deze die uit Marokko komen gaat het slechts om een marginaal fenomeen: 0,9% van de respondenten gaf "politieke beweegredenen" op als motief voor migratie. Om dit verschil te duiden, verwijzen we naar de Koerdische kwestie in Turkije³³ en naar de positie van verschillende religieuze of etnische minderheidsgroepen die in Turkije nog vaak af te rekenen hebben met discriminatie (de Alevieten, de Assyriërs, de Armeniërs)³⁴.

1.2. Burgerlijke stand

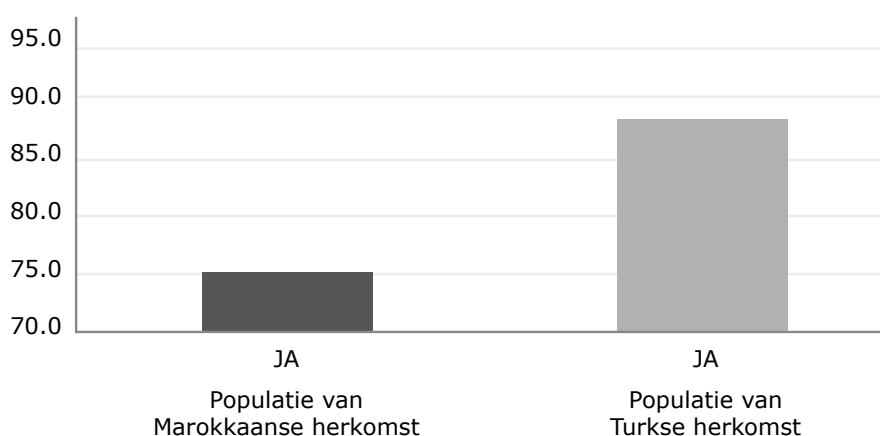
Voor wat de burgerlijke stand van onze respondenten betreft, stellen we vast dat een meerderheid is getrouwd, net zoals in 2007 en 2009 overigens. Het gaat om respectievelijk 60,5% en 64,3% van de respondenten van Marokkaanse (53,1% in 2009) en Turkse herkomst (64,3% in 2007).

³³ NATALI, Denise *The Kurds and the state: evolving national identity in Iraq, Turkey, and Iran*, Syracuse University Press, 2005; STROHMEIER, Martin, *Crucial images in the presentation of a Kurdish national identity: heroes and patriots, traitors and foes*, Brill, 2003; «La Turquie face à la fronde de la minorité alévie», *lefigaro.fr*, 13 octobre 2013.

³⁴ BESSIS, Sophie, WRZONCKI, Elin, *La Turquie à la croisée des chemins*, *Confluences Méditerranée*, 2005/1 (N°52).

Grafiek 9: De burgerlijke stand van de respondenten

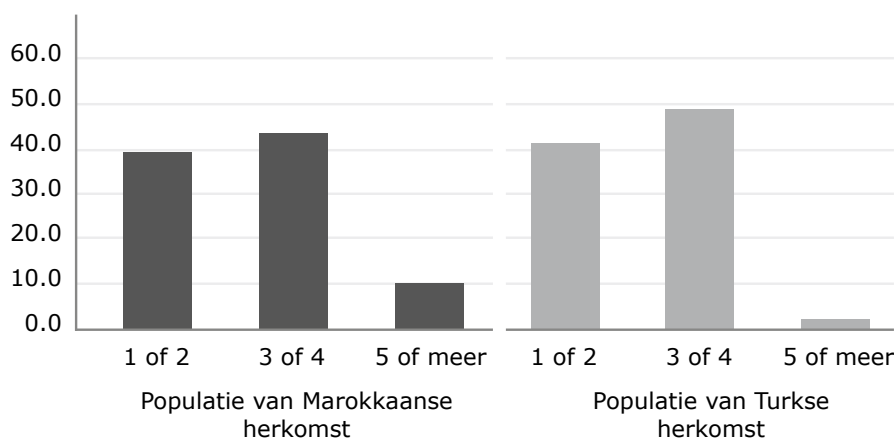
De keuze van de partner gebeurt nog dikwijls binnen de eigen gemeenschap, het gaat om 85,7% van de groep van Marokkaanse herkomst en om meer dan 90% van de geïnterviewden van Turkse herkomst. Deze percentages lijken erg op deze uit 2007 en 2008. Gemengde huwelijken blijven dus met andere woorden een relatief zeldzaam gegeven, maar komen niettemin meer voor in de Marokkaanse dan in de Turkse gemeenschap.

Grafiek 10: Echtgeno(o)t(e) van dezelfde herkomst

Verder merken we op dat de meerderheid van de respondenten kinderen heeft: 63,4% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en 69,9% van de geïnterviewden van Turkse herkomst. Bovendien stellen we vast dat het aantal kinderen een stuk hoger ligt in deze studie dan in deze uit respectievelijk 2007 en 2009. 45,9% binnen de groep van Marokkaanse herkomst zegt 3 tot 4 kinderen te hebben (in 2009 ging het om 30,5%), binnen de groep van Turkse herkomst ligt het percentage zelfs op 51,6% (dat was 22% in 2007 en 36,5% verklaarden toen zelfs geen kinderen

te hebben). De percentages uit de enquête van 2014 zijn evenwel in overeenstemming met andere recente demografische studies³⁵.

Grafiek 11: aantal kinderen

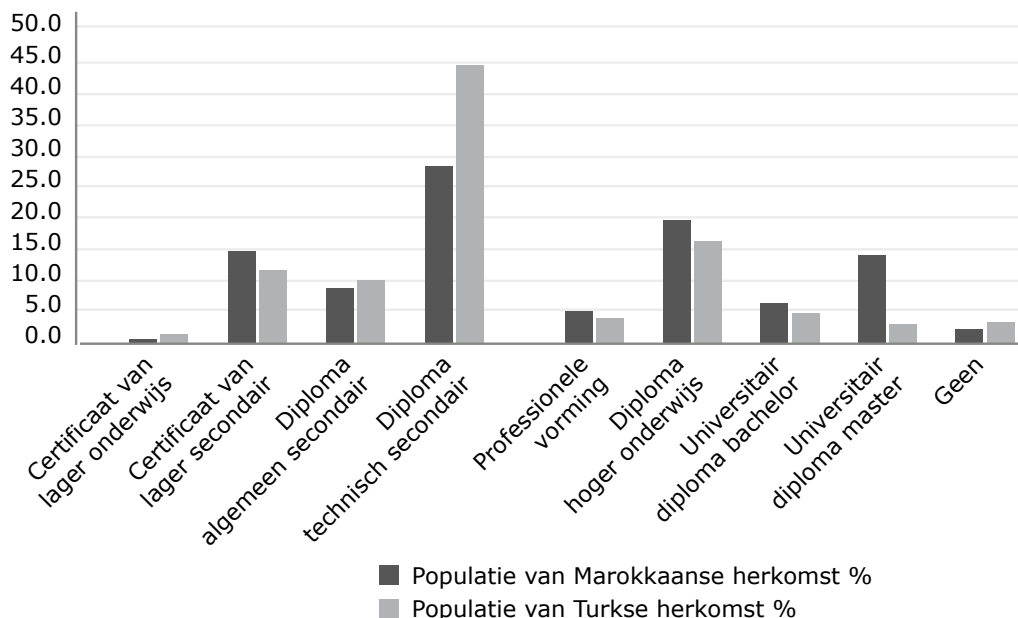

1.3. Studies en kennis van talen

De overgrote meerderheid van onze respondenten heeft in België en niet in land van herkomst school gelopen. Het gaat om 75% van de groep van Marokkaanse herkomst en zelfs om 86% van de geïnterviewden van Turkse herkomst. Deze vaststelling komt overeen met de eerdere observatie dat het grootste deel van de bevraagde populaties ofwel voor zijn/haar 18de verjaardag in België is aangekomen of naar België is gekomen precies om (hogere) studies te volgen. Niettemin merken we een verschil tussen beide populaties op met betrekking tot het schoolparcours. Niet alleen migreren Marokkanen vaker naar België om er studies aan te vatten, we merken ook op dat respondenten van Marokkaanse herkomst ongeacht of ze nu geboren zijn in België of Marokko een stuk verder geraken in hun schoolcarrière. Hun opleidingsniveau ligt met andere woorden een stukje hoger dan dat van de respondenten van Turkse herkomst. 40% van de groep van Marokkaanse herkomst meldt een diploma hoger onderwijs op zak te hebben (minstens bachelordiploma). Bij de groep van Turkse herkomst ligt vooral het percentage dat hogere universitaire studies heeft gevolgd een stuk lager. We vermelden terzijde de resultaten van de Europees vergelijkende studie Eurislam. In deze studie kwamen de onderzoekers uit op 40,9% van de respondenten van Marokkaanse herkomst in België die aangaven hogere studies te hebben gevolgd. Een percentage dat vergelijkbaar is met de voorliggende cijfers. Daar tegenover staat dat het percentage dat werd vastgesteld voor de groep van Turkse herkomst een stuk lager lag in deze studie. Er wordt melding gemaakt van 13,5% die aangeeft een diploma van hoger onderwijs op zak te hebben³⁶.

³⁵ SCHOONVAERE, Quentin, op cit.

³⁶ Eurislam, *finding a place for Islam in Europe, Workpackage 4, Integrated Report on Survey Analysis*, http://www.eurislam.eu/var/WP4_Integrated_report_on_survey_analysis.pdf, décembre 2011.

Grafiek 12: Het hoogste diploma in België behaald

Uiteindelijk becijferen we dat 24,5% van de respondenten van Turkse herkomst een diploma hoger onderwijs bezit. Voor de groep van Marokkaanse herkomst blijkt het aandeel hooggeschoolden maar lichtjes af te wijken van het aandeel in de totale populatie in België (zonder onderscheid naar herkomst). Berekeningen van Eurostat situeren dit aandeel voor het jaar 2013 op 36% van de Belgische bevolking³⁷. Verder observeren we dat een relatief grote groep een technische of beroepsopleiding volgde; respectievelijk 33,7% en 48,3% van de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst heeft een dergelijk diploma behaald.

Om het profiel van de hooggeschoolden verder te onderzoeken, hebben we vervolgens een multivariate analyse uitgevoerd. We hebben een binaire variabele geïsoleerd die aangeeft of men al dan niet een diploma hoger onderwijs heeft behaald en zochten naar het mogelijk verband met andere onafhankelijke variabelen³⁸. Dit liet ons toe vast te stellen dat de probabiliteit of de waarschijnlijkheid voor vrouwen twee keer zo hoog ligt in vergelijking met deze voor mannen om in de groep «hooggeschoolden» te figureren. We merken tevens een positieve samenhang op met het geboorteland. Wanneer men in België is geboren, heeft men meer kans hogere studies te hebben gevolgd dan wanneer men in Marokko of Turkije werd geboren. We stellen dus vast dat er twee belangrijke factoren zijn die het al dan niet hebben van een diploma hoger onderwijs beïnvloeden: het geslacht (man of vrouw zijn) en de geboorteplaats (al dan niet geboren zijn in België). We zullen in het kwalitatieve luik van dit onderzoeksrapport verder ingaan op dit resultaat.

³⁷ Eurostat, *Tertiary educational attainment, age group 25-64 by sex and NUTS 2 regions*, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tgs00109&plugin=1>

³⁸ In tabel 3, namen we enkel die onafhankelijke variabelen op met een significante score, de andere variabelen die niettemin deel uitmaken van het model zijn de verschillende leeftijd categorieën, «de belgische nationaliteit», «een sterke religieuze identiteit (erg trots zijn om moslim te zijn)» en «het consequent respecteren van de regels in verband met het gebed en het vasten». Deze onafhankelijke variabelen zijn verder allemaal binair.

We zullen tevens zien dat deze beide factoren ook een impact hebben op andere indicatoren van inclusie in en participatie aan de Belgische samenleving (zoals het hebben van een job bijvoorbeeld). Het dragen van een hoofddoek daarentegen verkleint deze kans, en binnen de groep van Turkse herkomst beïnvloedt het hebben van hoofdzakelijk vrienden van Turkse herkomst eveneens de kans op een hoge school diploma. Wanneer men een homogeen Turkse vriendenkring heeft, heeft men minder kans hogere studies te hebben gevolgd. Tenslotte merken we verschillen op tussen de regio's. In Brussel en Wallonië ligt de kans hoger in vergelijking tot Vlaanderen: de kans is het hoogst in Wallonië, het laagst in Vlaanderen en Brussel figureert daartussenin. Dit en vele andere regionale verschillen zullen verder beschouwd worden in het kwalitatieve luik van deze studie (hoofdstuk 9).

Tabel 3: Logistische regressie-analyse voor onderwijsniveau

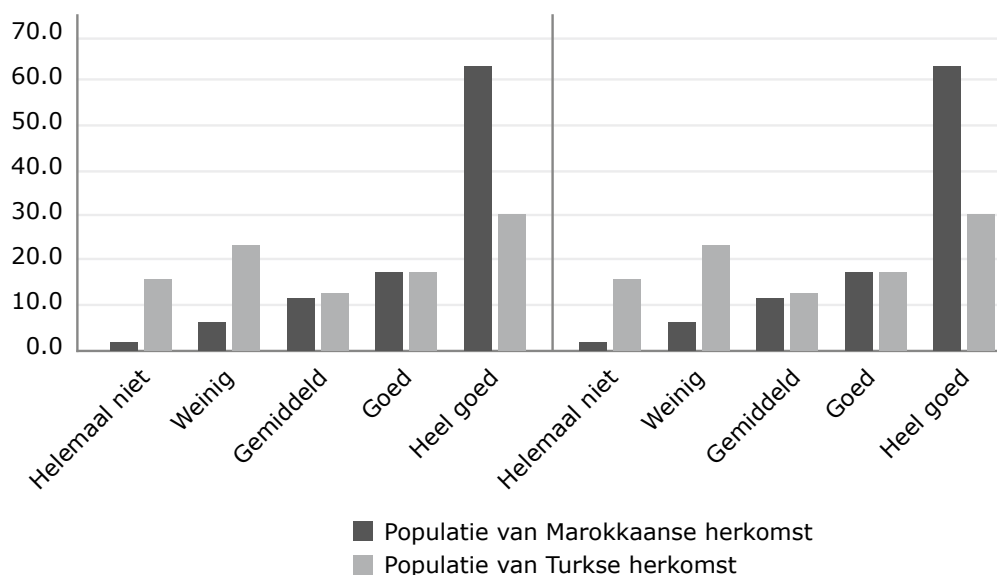
Afhankelijke variabele: diploma hoger onderwijs (universitair en niet-universitair), positieve antwoorden, "Marokkaanse" populatie=31%; "Turkse" populatie=23%	Populatie van Marokkaanse herkomst			Populatie van Turkse herkomst		
	Exp(B)	S.E.	Sig.	Exp(B)	S.E.	Sig.
Vrouw	2,185	,348	,024 (*)	1,185	,358	,637
Geboren in België	2,207	,296	,007 (**)	3,495	,413	,002 (**)
Een meerderheid moslim vrienden	,627	,295	,114	,374	,364	,007 (**)
Een hoofddoek	,313	,421	,006 (**)	,101	1,145	,045 (*)
Brussel (referentiecategorie=Vlaanderen)	2,320	,325	,010 (*)	1,392	,441	,453
Wallonië	4,148	,401	,000 (***)	3,670	,405	,001 (**)
Constant	,246	,660	,033	,181	1,005	,089
N=	311			269		
Missing=	39			50		
Nagelkerke R²=	0,202			0,288		
Model X²=	47,830 (df=13, p<0,000)			55,017 (df=13, p<0,000)		

*= $p < 0,05$, **= $p < 0,01$, ***= $p < 0,001$

Voor wat de talenkennis betreft, stellen we vast dat de respondenten van Marokkaanse herkomst hun kennis van het Frans hoger inschatten in vergelijking met deze van Turkse herkomst. 81,2% duidt aan goed tot heel goed Frans te spreken en te begrijpen, tegenover 51,9% van de groep van Turkse herkomst. We stellen een gelijkaardig verschil vast in verband met het lezen en schrijven in het Frans; als we de scores "goed" en "heel goed" samenvoegen komen we uit op respectievelijk 78,2% en 51,1% voor de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst. Deze percentages stemmen overeen met hetgeen werd vastgesteld in 2009, maar liggen wat hoger in vergelijking met de resultaten voor de populatie van Turkse herkomst uit 2007 (waar percentages rond de 38 et 36% werden opgetekend). Het koloniale verleden van Marokko en het feit dat het Frans er nog steeds

geldt als belangrijkste internationale taal³⁹ kan naar alle waarschijnlijkheid dit verschil tussen beide populaties verklaren.

Grafiek 13: Kennis van het frans (links, praten en begrijpen; rechts, lezen en schrijven)

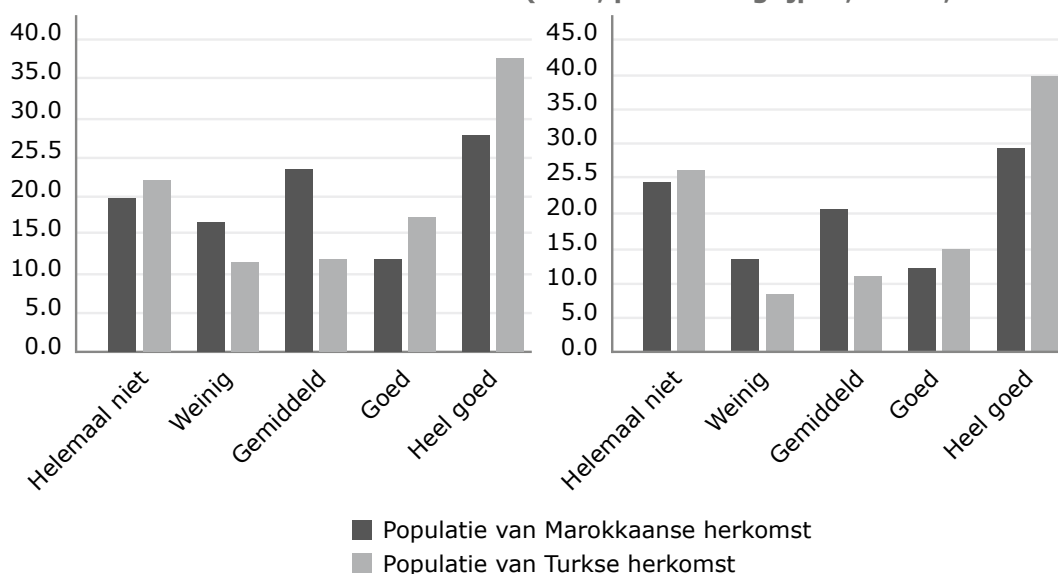

We stellen vast dat het verschil tussen beide populaties precies andersom is waar het de kennis van het Nederlands betreft. Dit kan op zijn minst gedeeltelijk worden verklaard door het feit dat het quotum "woonachtig in Vlaanderen" voor de Turkse steekproef hoger ligt dan voor de Marokkaanse steekproef, hetgeen overigens overeenstemt met de reële spreiding van beide populaties in België. Concreet betekent dit dat 50,6% van de respondenten van Turkse herkomst aanduidt goed tot heel goed Nederlands te praten en te begrijpen. Voor de respondenten van Marokkaanse herkomst ligt dit percentage daarentegen op 40,3%. Deze resultaten houden verder een lichte stijging in ten aanzien van eerdere resultaten. In 2007 kwam men uit op 42% en in 2009 op 32%. Voor wat schrijven en lezen betreft, tekenden we een score op van 50,7% voor de groep van Turkse herkomst en 41,5% voor de groep van Marokkaanse herkomst, hetgeen opnieuw een stijging betekent in vergelijking met 2007 en 2009. We moeten niettemin voorzichtig zijn met het vergelijken tussen deze verschillende studies. We herinneren eraan dat de steekproeftrekking erg verschillend was. Zo werd er bijvoorbeeld in voorgaande studies niet met quota gebaseerd op de reële spreiding van de populaties gewerkt en dit kan dus eventueel een invloed uitoefenen op de resultaten. Niettemin kan dit verschil op een tendens duiden die een toenemende kennis van beide landstalen aangeeft. Verder kunnen we besluiten dat, wanneer we kijken naar de kennis van minstens één van beide landstalen, de groep van Marokkaanse herkomst beter scoort dan de groep van Turkse herkomst. Tenslotte merken we op dat de kennis van het Frans hoger ligt in Wallonië dan de kennis van het Nederlands in Vlaanderen, ook voor wat de populatie van Turkse

³⁹ «Tamazight, darija, français? Le Maroc est "lost in translation"», *Jeune Afrique*, 13 mars 2013.

herkomst betreft. Dit laatste is enigszins verwonderlijk aangezien er in Vlaanderen hoog wordt ingezet op taalprogramma's voor nieuwkomers en in Wallonië veel minder. De kennis van de dominante regio-taal (Nederlands in Vlaanderen, Frans in Brussel, Frans in Wallonië) bij de populatie van Turkse herkomst is best in Wallonië, middelmatig in Vlaanderen en het slechtst in Brussel. Ook dit regio-verschil, net als een aantal andere zullen verder beschouwd worden in het kwalitatieve luik van deze studie (hoofdstuk 9).

Grafiek 14: Kennis van het Nederlands (links, praten&begrijpen; rechts, lezen&schrijven)

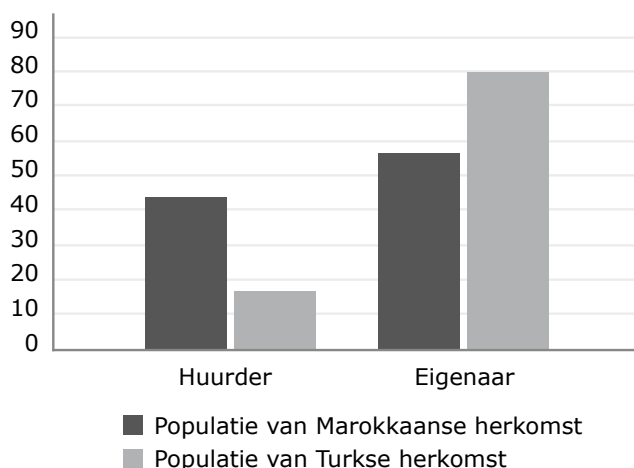
1.4. Eigendom, inkomen en werk

Voor wat de toegang tot het huiseigenaarschap betreft, noteren we enkele verschillen ten aanzien van de resultaten uit 2007 en 2009. In de voorliggende studie stellen we vast dat een grote meerderheid van de respondenten eigenaar is van de woning die hij/zij betreft. Het gaat om 56,2% van de populatie van Marokkaanse herkomst en om niet minder dan 79,7% van de Turkse populatie. In 2007 en 2009 noteerden we nog respectievelijk 28,9% en 51,5%. We stellen dus niet alleen vast dat huiseigenaarschap ruimer verspreid is onder de populatie van Turkse herkomst, maar ook dat er een opwaartse evolutie in zit. Het nationale aandeel huiseigenaars in België situeert zich rond de 60%⁴⁰. Het aandeel binnen de groep van Turkse herkomst situeert zich dus lichtjes boven dit nationaal cijfer. De groep van Marokkaanse herkomst van zijn kant, lijkt een deel van zijn achterstand in vergelijking met de Turkse groep in te halen. De stijging binnen de populatie van Marokkaanse herkomst zou te maken kunnen hebben met het gunstige theologisch advies dat door Europese mosliminstanties werd gegeven in verband met hypothecaire en andere

40 «Statut d'occupation», IWEPS, 15 novembre 2012, <http://www.iweps.be/statut-doccupation..>

leningen⁴¹. De Turkse Belgen die praktiseren volgens Hanafi-leer, moesten dit advies niet afwachten om eigendom te verwerven, omdat deze school in financiële vraagstukken sowieso een heel stuk permissiever is.

Grafiek 15: Eigenaar of huurder van woning?

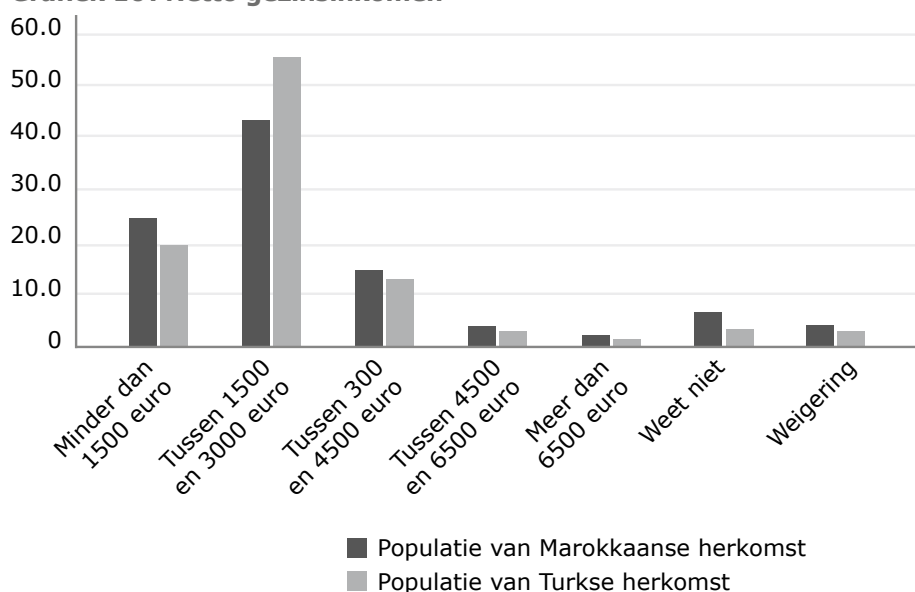
Wat betreft de inkomens, noteren we in de voorliggende data eveneens een stijging voor de groep van Marokkaanse herkomst ten aanzien van 2009. In 2014, gaf 43,1% aan tussen 1500 en 3000 euro te verdienen, terwijl dit 32% was in 2009. Er is bovendien ook een grotere groep die aangeeft dat het gezinsinkomen boven de 3000 euro uitstijgt (14,6% en zelfs 20,9% als we de groep toevoegen die een inkomen van meer dan 4500 aangeeft). In 2009 daarentegen was er slecht 2,2% die aanduidde over een gezinsinkomen te beschikken van meer dan 3000 euro. Waar de categorie van de laagste inkomens (lager dan 1500) in 2009 nog overeenkwam met 46% van de respondenten, gaat het in 2014 nog slechts om 25%. Voor de groep van Turkse herkomst is het verschil in inkomensniveau tussen 2007 en 2014 iets minder opvallend. In 2007 gaf 42% aan tussen de 1500 en 3000 euro te verdienen, in 2014 is dat 56,1%. Bovendien is er een grotere groep die meer dan 3000 euro verdient: 12,9% in vergelijking met 8,3% in 2007. Een kleinere groep daarentegen verdient minder dan 1000, 20% tegenover 34% zeven jaar terug. Deze resultaten wijzen op de geleidelijke opkomst van een middenklasse binnen de populaties met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. We vermelden nog terzijde dat verschillende bronnen het gemiddelde loon in België situeren tussen 2000 euro netto en 4000 euro bruto⁴². Terwijl het

⁴¹ De Europese Raad van de Fatwa publiceerde bijvoorbeeld in januari 2014 het volgende advies in verband met de aankoop van een huis door de tussenkomst van een hypothecair krediet met interesten voor zij die zich buiten het islam grondgebied bevinden (beslissing 2/4), online: <http://www.uoif-online.com/fatwa/sur-lachat-des-maisons-cefr/>

⁴² Het gemiddelde loon werd berekend door alle lonen geregistreerd in de nationale rekeningen op te tellen en te delen door het gemiddeld aantal loontrekkenden binnen de volledige economie. Vervolgens werd dit cijfer vermenigvuldigd met een cijfer dat het verband uitdrukt tussen het gemiddeld aantal uren per week dat een loontrekkende gewoonlijk in een voltijdse betrekking presteert en het gemiddeld aantal uren per week door alle loontrekkenden gepresteerd. Deze indicator wordt gemeten op basis een constante prijs en wordt uitgedrukt in USD, gebruik makend van het jaar 2012 als referentiejaar en de pariteiten van de koopkracht in verband met privéconsumptie van datzelfde jaar. «Statistiques de l'OCDE sur l'emploi et le marché du travail», http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/data/statistiques-de-l-ocde-sur-l-emploi-et-le-marche-du-travail/salaires-annuels-moyens_data-00571-fr.

gemiddeld inkomen hoger ligt voor de groep van Turkse herkomst, is de stijging opvallender voor de respondenten van Marokkaanse herkomst. Er blijkt zich evenwel een proces van economische dualisering voor te doen. Een aantal Belgo-Turken en Belgo-Marokkanen mag dan al meer dan 3000 euro, of in sommige gevallen zelfs meer dan 4500 euro per maand en per gezin verdienen. Zij zijn echter samen even talrijk als diegenen die 1500 euro of minder verdienen.

Grafiek 16: Netto gezinsinkomen

Een klassieke stelling binnen de theorievorming omtrent seculariseringsprocessen is dat secularisering toeneemt naarmate het inkomen stijgt. Hogere sociale klassen zouden met andere woorden minder praktiseren en "materialistischer" zijn.⁴³ Met deze stelling in ons achterhoofd, vroegen we ons dan ook af of er in onze data een verband te bespeuren valt tussen het inkomensniveau enerzijds en de religieuze praktijken anderzijds. We hebben via bivariabele analyses de samenhang verkend tussen het niveau van inkomen en andere onafhankelijke variabelen. Daarbij stellen we geen verband vast tussen een laag inkomen (minder dan 1500) en de verschillende religieuze praktijken. Een hoger inkomen (meer dan 3000 euro) daarentegen vertoont een positief verband met de uitspraak dat de religieuze overtuiging over de laatste 10 jaar in sterkte is toegenomen en het feit altijd halal producten te kopen en nooit alcohol te drinken. We stellen evenwel een negatief verband vast met de frequentie van het moskeebezoek. Opvallend is dus dat we geen duidelijk verband vaststellen tussen de hoogte van het inkomensniveau en de mate van praktiseren. In tegendeel, voor sommige religieuze praktijken blijkt de samenhang precies andersom te zijn. Het is evenwel aan verder onderzoek om dieper in te gaan op dit verband.

⁴³ INGLEHART Ronald, *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*, Princeton, Princeton University Press, 1997.

Tabel 4: Inkomen en religieuze praktijken⁴⁴

Religieuze praktijken	inkomen (1=meer dan 3000)
Religieuze overtuiging versterkt (1=ja)	$\Phi = +0,095$ (*)
De nauwgezetheid waarmee religieuze regels ivm gebed en vasten worden nageleefd (4=altijd)	ns
De nauwgezetheid waarmee men Halal producten eet (4=altijd)	χ^2 ³⁸ = 12,146 (***)
De frequentie van de zakat (4=altijd)	ns
De moskee bezoeken (1=ja)	Φ ³⁹ = -0,125 (**)
De frequentie van bezoek aan moskee (5=alle dagen)	χ^2 = 12,599 (*)
Pelgrimstocht (1=ja)	ns
Alcohol (1=ja)	$\Phi = +0,104$ (*)
Hoofddoek (1=ja)	ns

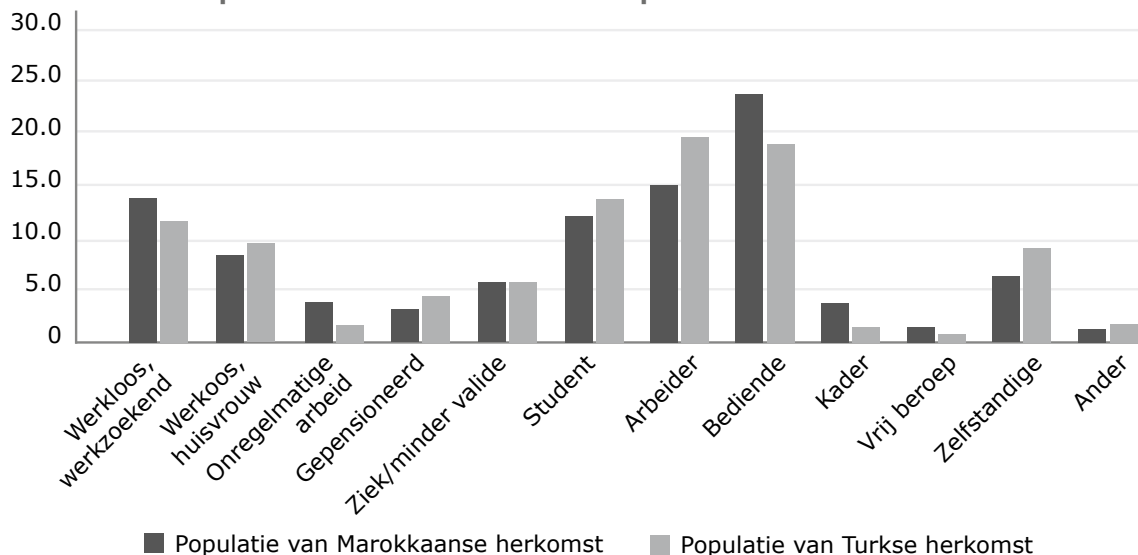
*= $p < 0,05$, **= $p < 0,01$, ***= $p < 0,001$

Voor wat de professionele situatie betreft, stellen we verschillende dynamieken vast in de twee groepen. Voor de groep van Marokkaanse herkomst, is de groep «kader», «vrije beroepen» en «bedienden» goed voor 30%, hetgeen opnieuw de opkomst van een middenklasse aanduidt. Als we deze groep becijferen voor de groep van Turkse herkomst, dan komen we uit op 22,2%. Daartegenover staat dat het aandeel van de groep "zelfstandigen" een stuk hoger ligt voor deze laatste groep, het gaat om 9,4% tegenover 6,6% voor de groep van Marokkaanse herkomst. De groep "arbeiders" vormt een andere belangrijke groep binnen beide populaties. Respectievelijk 19,7% en 15% van de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst geeft aan als arbeider aan de slag te zijn. Niettemin blijft het aandeel inactieven nog steeds aanzienlijk. Als we "werklozen", "huisvrouw/man" samenvoegen komen we uit op 22,3% voor de groep van Marokkaanse herkomst en op 21,3% voor de groep van Turkse herkomst.

44 ns= niet significant; ***= significant op een niveau van $p < 0,001$, **= significant op een niveau van $p < 0,01$, *=significant op een niveau van $p < 0,05$. Samenhang tussen 2 binaire variabelen = phi. Wanneer minstens één van beide variabelen meer dan twee antwoordcategorieën heeft, berekenen we χ^2 .

45 De χ^2 test is in de statistiek een toets om na te gaan of twee of meer verdelingen (populaties) van elkaar verschillen. Het kan daarbij gaan om een bekende verdeling en een onbekende waaraan waarnemingen zijn gedaan of om twee onbekende verdelingen waaraan waarnemingen zijn gedaan. De toets gaat na of waargenomen aantallen systematisch afwijken van verwachte (of gemiddelde) aantallen, en berekent daartoe het totaal van de gewogen kwadratische afwijkingen tussen deze aantallen. Een chi-kwadraattoets wordt veel gebruikt om kruistabellen te analyseren.

46 De phi-coëfficiënt of kortweg phi is een associatiemaat voor variabelen van nominaal of ordinaal meetniveau met twee uitkomstcategorieën. Phi is afgeleid van de associatiemaat chikwadraat. Het voordeel van phi is, dat de maximale waarde gelijk is aan 1 (of aan -1 bij negatieve associatie) en gelijk is aan nul als de variabelen onafhankelijk zijn. Daardoor kan phi gezien worden als een standaardisatie van chikwadraat en geïnterpreteerd als een correlatiecoëfficiënt voor categorische variabelen.

Grafiek 17: Het professioneel statuut van de respondenten

Deze cijfers over inactiviteit tonen een lichte daling aan ten aanzien van de studies uit 2007 en 2009. In 2009 lag het aandeel werklozen nog op 26,3% voor de groep van Marokkaanse herkomst en in 2007 op 23,9% bij de groep van Turkse afkomst. Telt men daarbij ook de studenten, dan stijgt het aantal inactieven tot 32,6% bij de Belgo-Marokkanen en tot 35% bij de Belgo-Turken. Bivariate analyse wijst uit dat een actieve positie op de arbeidsmarkt een invloed heeft op bepaalde religieuze praktijken. Wie actief is op de arbeidsmarkt, heeft minder kans om een hoofddoek te dragen, gaat er minder vanuit dat zijn geloofsovertuiging zich de voorbije 10 jaar heeft versterkt. Hij of zij heeft echter meer kans om alcohol te drinken, maar ook om steeds halal te eten.

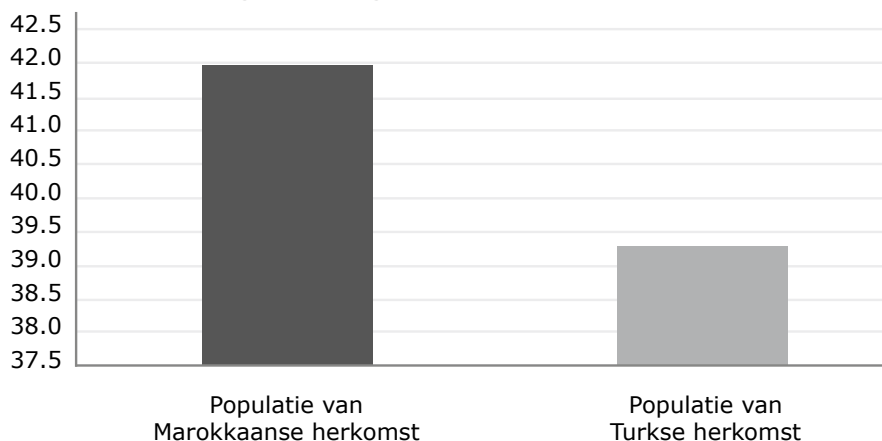
Tabel 5: Samenhang tussen een actieve positie op de arbeidsmarkt en de nauwgezetheid van religieuze praktijken⁴⁷

Religieuze praktijken	Actief zijn op de arbeidsmarkt (1=ja)
Religieuze overtuiging versterkt (1=ja)	$\phi = -0,187$ (***)
De nauwgezetheid waarmee de voorschriften ivm gebed en vasten worden opgevolgd (4=altijd)	ns
De nauwgezetheid waarmee men Halal producten consumeert (4 = altijd)	$\chi^2 = 22,529$ (***)
De frequentie van de zakat (4=altijd)	ns
De moskee bezoeken (1=ja)	ns
De frequentie van bezoek aan moskee (5=alle dagen)	ns
Pelgrimstocht (1=ja)	ns
Alcohol (1=ja)	$\phi = +0,155$ (***)
Hoofddoek (1=ja)	$\phi = -0,285$ (***)

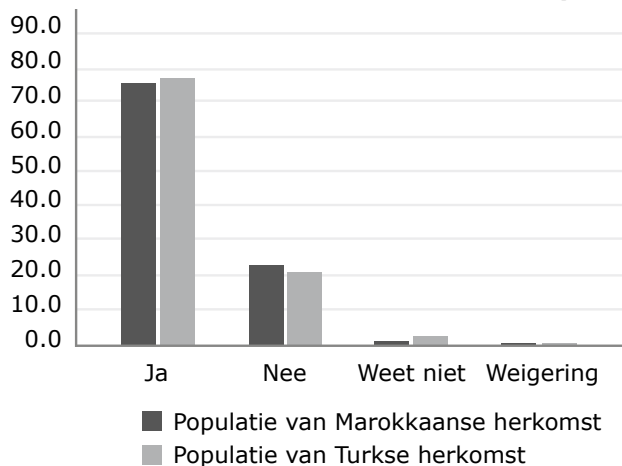
⁴⁷ ns= niet significant; ***= significant op het niveau $p < 0,001$, **= significant op het niveau $p < 0,01$, *=significant op het niveau $p < 0,05$. Variable binaire-binaire= phi, variable échelle= χ^2 .

Verder merken we op dat 3/4de van de respondenten aangeeft tevreden te zijn met de huidige professionele situatie. Bovendien stellen we vast dat de overgrote meerderheid van mening is dat de job die hij/zij uitoefent, overeenkomt met zijn/haar opleidingsniveau. Daartegenover staat dat 4 op de 10 respondenten aangeeft moeilijkheden te ondervinden tijdens hun zoektocht naar werk.

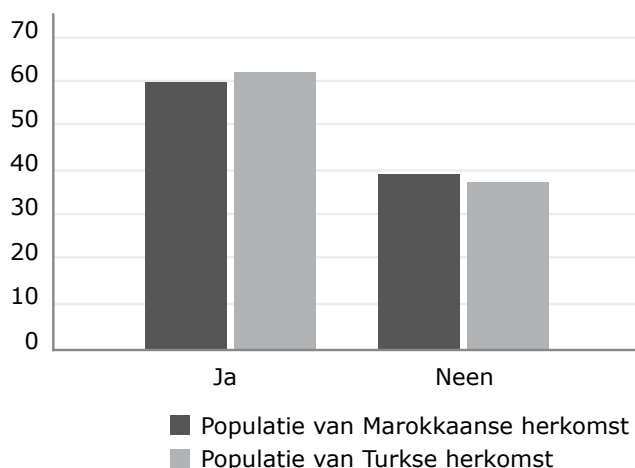
Grafiek 18: Moeilijkheden tijdens zoektocht naar werk

Grafiek 19: Tevredenheid over de actuele professionele situatie

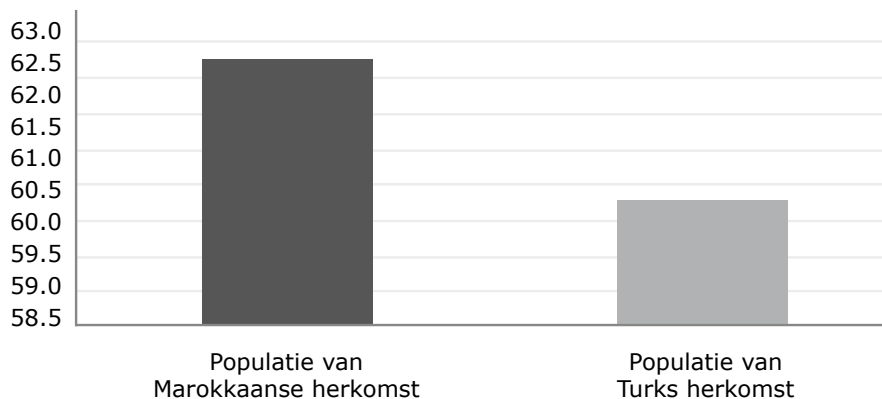

Grafiek 20: Subjectieve inschatting dat zijn/haar job overeenkomt met zijn/haar opleidingsniveau

Bovendien zijn de respondenten die aangeven slachtoffer te zijn geweest van discriminaties in een werkomgeving erg talrijk. In de groep van Marokkaanse herkomst maakt 62,8% daar gewag van en in de "Turkse" groep 60,2%. We hebben een multivariate analyse⁴⁸ uitgevoerd om de factoren op het spoor te komen die dit gevoel van discriminatie kunnen helpen duiden. We stellen vast dat vrouwen minder geneigd zijn dan mannen om aan te geven dat ze het slachtoffer zijn geweest van discriminatie, terwijl een diploma hoger onderwijs en het feit in België geboren zijn juist deze kans verhogen.

Grafiek 21: Gevoel van het slachtoffer te zijn geweest van discriminatie in de zoektocht naar werk

⁴⁸ Het multivariate model bevat in totaal 13 binaire onafhankelijke variabelen: 2 verschillende leeftijdscategorieën, de geboorteplaats, de Belgische nationaliteit, een sterke religieuze identiteit, het rigoureuus naleven van regels in verband met gebed en vasten, minstens één keer per week de moskee bezoeken, een hoofddoek dragen, een meerderheid aan moslimvrienden en nog de verschillende Belgische regio's.

Tabel 6: Multivariate analyse van het gevoel slachtoffer te zijn geweest van discriminatie in zoektocht naar werk

Afhankelijke variabele. Gevoel slachtoffer te zijn geweest van discriminatie in het kader van werk. Positieve antwoorden. Populatie van Marokkaanse herkomst =31%. Populatie van Turkse herkomst=19%.	Populatie Marokkaanse herkomst			Populatie Turkse herkomst		
	Exp(B)	S.E.	Sig.	Exp(B)	S.E.	Sig.
Vrouw	0,124	,400	,000 (***)	,085	,517	,000 (***)
Diploma hoger onderwijs	2,821	,300	,001 (**)	2,544	,441	,034 (*)
N=	318			282		
Missing=	ns			37		
Nagelkerke R ² =	0,207			0,273		
Model X ² =	50,541 (df=13, p<0,000)			52,262 (df=13, p<0,000)		

*=p<0,05, **=p<0,01, ***=p<0,001

Tenslotte hebben we eveneens gekeken naar de samenhang tussen verschillende onafhankelijke variabelen en de waarschijnlijkheid actief te zijn op de arbeidsmarkt⁴⁹. We stellen vast dat vrouwen minder kans hebben op activiteit dan mannen. Dit is op het eerste gezicht opmerkelijk, want terwijl vrouwen meer kans hebben op een hoger diploma (zie hoger), zijn ze niettemin significant minder actief op de arbeidsmarkt dan mannen. Nochthans is dit ook het patroon voor vrouwen zonder migratieachtergrond (zie meer hierover in het kwalitatieve luik van deze studie, hoofdstuk 7). Op zich draagt een diploma van hoger onderwijs overigens wel positief bij tot een verhoogde toegang tot de arbeidsmarkt, hetgeen resultaten uit voorgaand onderzoek bevestigt⁵⁰. Verder vertoont de samenhang tussen het geboorteland (of men al dan niet in België is geboren) en een actieve positie op de arbeidsmarkt, een verschillende dynamiek naargelang de groep. Bij de populatie van Marokkaanse afkomst merken we eveneens een negatieve samenhang tussen het geboren zijn in België en het hebben van een job, terwijl dat binnen de «Turkse» groep juist een positieve factor blijkt te zijn. Onze kwantitatieve gegevens stellen ons niet in staat de invloed van de geboorteplaats en van het geslacht ook daadwerkelijk te verklaren. Desalniettemin figureren er verschillende verklaringsmodellen in de literatuur. Het is om deze reden dat we de invloed van geboorteplaats en geslacht verder uitdiepen in het kwalitatieve luik. Ze maakten daarom ook voorwerp uit van onze interviews met leden van de (economische, intellectuele, culturele, associatieve) "sleutelfiguren" van de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst. Een sterke moslimidentiteit, net zoals een meerderheid aan moslimvrienden verkleinen de kans op een actieve houding op de arbeidsmarkt. Binnen de «Marokkaanse» groep verhoogt het dragen van

⁴⁹ Dezelfde 13 variabelen werden in het model opgenomen

⁵⁰ *Monitoring socio-économique, op cit.*

een hoofddoek ook de kans op inactiviteit. Tenslotte, wanneer we kijken naar de verschillen tussen de regio's merken we op dat de kans op een actieve positie op de arbeidsmarkt lager ligt in Brussel dan in Vlaanderen en dit voor beide groepen

Tabel 7: Logistische regressie analyse voor een actieve positie op de arbeidsmarkt

Afhankelijke variabele=actief zijn op de arbeidsmarkt, positieve antwoorden, populatie van Marokkaanse herkomst, 65%; populatie van Turkse herkomst, 62%	Populatie van Marokkaanse herkomst			Population van Turkse herkomst		
	Exp(B)	S.E.	Sig.	Exp(B)	S.E.	Sig.
Vrouw	,229	,478	,002 (**)	,367	,399	,012 (*)
Hoger diploma	7,503	,462	,000 (***)	2,052	,474	,129
Sterke moslim identiteit	,785	,426	,571	,854	,491	,748
Meerderheid moslim vrienden	,309	,360	,001 (**)	,468	,383	,047 (*)
Hoofddoek	,333	,484	,023 (*)	,473	,577	,194
Brussel (referentiecategorie=Vlaanderen)	,320	,391	,004 (**)	,232	,450	,001 (**)
Wallonië	1,018	,572	,976	,422	,456	,058
Constant	3,545	,779	,104	6,815	,876	,029
N=	260			216		
Niet meegerekend (studenten en gepensioneerden)	55			62		
Missing=	40			41		
Nagelkerke R ²	0,426			0,341		
Model X ²	93,486 (df=13, p<0,000)			59,579 (df=13, p<0,000)		

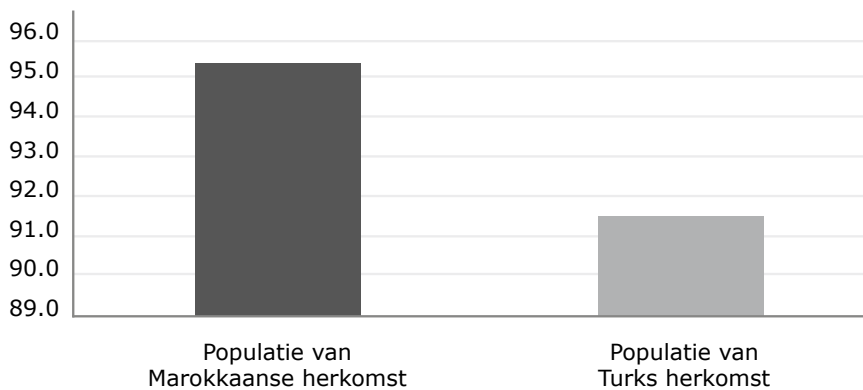
*= $p < 0,05$, **= $p < 0,01$, ***= $p < 0,001$

HOOFDSTUK 2 : RELIGIEUZE IDENTITEIT EN PRAKTIJKEN

Corinne Torrekens,
Younous Lamghari,
Rebecca Thys

Onze respondenten geven overwegend aan dat ze moslim zijn : 95,4% van de groep van Marokkaanse herkomst en 91,5% van de "Turkse" groep. De overige 4% et 8% komen dus overeen met zij die een andere religieuze overtuiging hebben, maar ook met mensen die de islam op een uiteenlopende manier beleven. Dat kan gaan van een weigering om zich als moslim te identificeren tot een atheïstische overtuiging.

Grafiek 22: Percentage dat aangeeft moslim te zijn in beide groepen

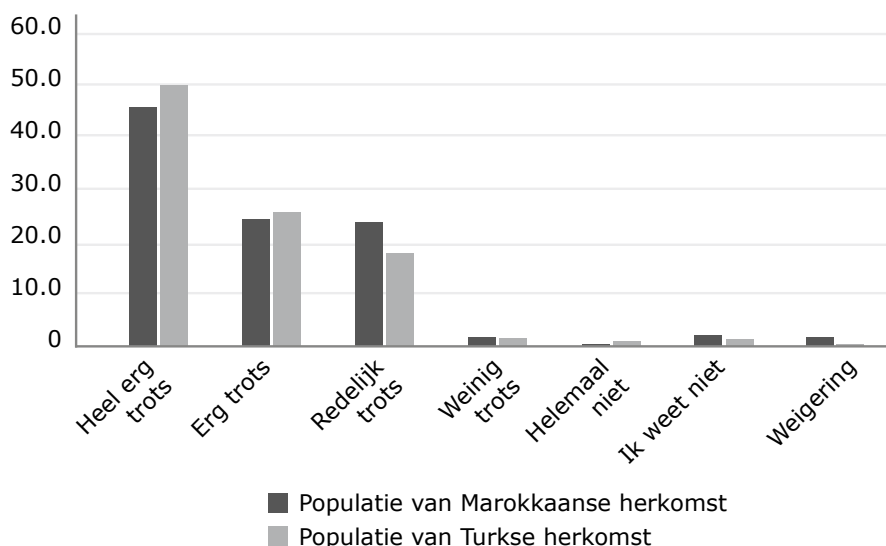

Daarentegen, wanneer men zich als moslim profileert, blijkt het een eerder "trotse" identiteit te zijn. 73% van de respondenten geeft aan trots te zijn op deze identiteit. 70% binnen de groep van Marokkaanse herkomst en 76,8% van de groep van Turkse herkomst zegt "trots" of "heel trots" te zijn op het feit dat hij/zij moslim is. Het aandeel van respondenten dat aangeeft niet of weinig trots te zijn, is daarentegen bijna onbestaande in beide groepen. We stellen dus vast dat de culturele en economische integratie van personen met een migratieachtergrond, zoals we die in de voorgaande grafieken hebben gepresenteerd, niet belet dat zich een identiteit ontwikkelt die verschilt van die van de meerderheid in België. Deze identiteit neemt vaak de vorm aan van een lappendeken en kan een middel zijn om het hoofd te bieden aan de negatieve blik van «de ander».⁵¹.

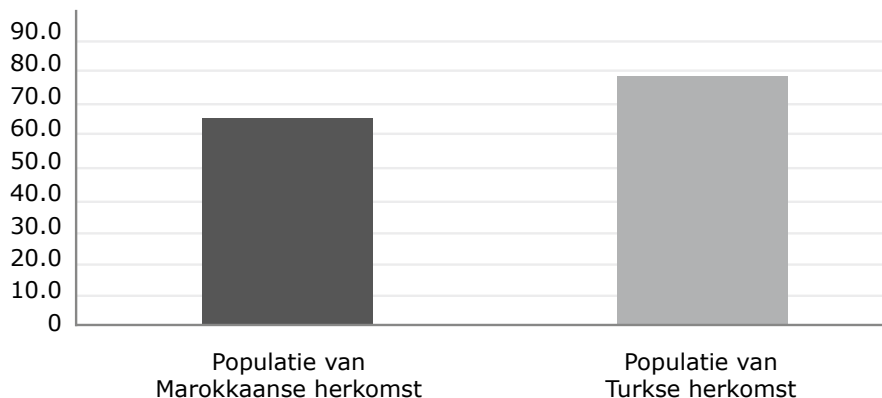
⁵¹ AVENEL, Cyprien, «La construction du «problème des banlieues» entre ségrégation et stigmatisation», *Journal français de psychiatrie*, 2009/3 - n° 34, p. 36-44.

Tabel 8: In welke mate ben je trots om moslim te zijn %

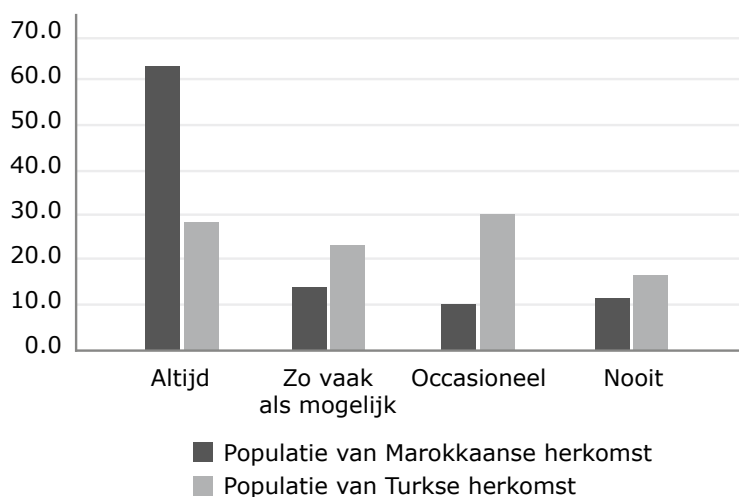
Antwoorden	Populatie van marokkaanse herkomst	Populatie van turkse herkomst
Heel sterk	45,8	50,9
Sterk	24,3	25,9
Redelijk	24,0	18,1
Weinig	1,8	1,7
Helemaal niet	,6	1,0
Weet niet	2,1	1,7
Weigering	1,5	,7
Totaal	100	100

Grafiek 23: In welke mate ben je trots om moslim te zijn?

Voor wat de religieuze praktijken betreft, stellen we vast dat het aandeel dat naar de moskee gaat vrij hoog ligt. 64,7% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en 78,8% van de mensen van Turkse herkomst zegt naar de moskee te gaan. We merken evenwel meer variatie op wanneer we doorvragen naar de frequentie van dit bezoek. We observeren dat slechts respectievelijk 10% en 11% van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dagelijks naar de moskee gaat. Terwijl we bijvoorbeeld vaststellen dat een belangrijk aandeel van de moslimpopulatie dagelijks bidt, zien we dus tegelijk dat dit voornamelijk binnenshuis gebeurt. Verder tonen de resultaten over de frequentie van het moskeebezoek aan dat het vrijdagbezoek en bezoek naar aanleiding van speciale feestdagen het meest voorkomen. 34,7% van de gelovigen van Marokkaanse herkomst gaat minstens elke vrijdag naar de moskee, binnen de groep van Turkse herkomst gaat het om 30,3%. Respectievelijk 35,2% en 34,2% van de eerste en tweede groep gaat op zijn minst naar aanleiding van religieuze feesten naar de moskee.

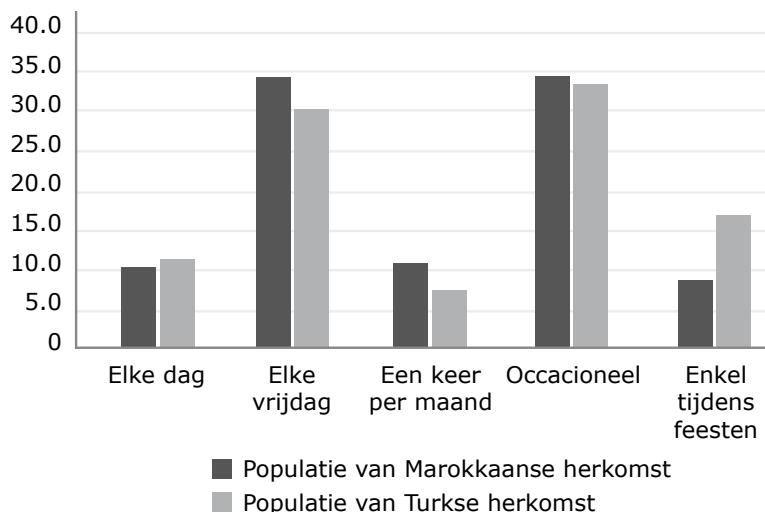
Grafiek 24: Gaat u naar de moskee?

Het hoge aandeel van occasioneel moskeebezoek, kan worden gezien als een element dat kan wijzen op een proces van secularisering: het verlies van greep van religieuze instellingen op het dagelijks leven van de gelovigen.⁵² We wijzen er evenwel op dat theorieën over secularisering die in het Westen werden ontwikkeld om de verminderde invloed van de Kerk te beschrijven en te begrijpen, niet zonder meer toepasbaar zijn op wat er binnen de moslimgemeenschappen gebeurt⁵³.

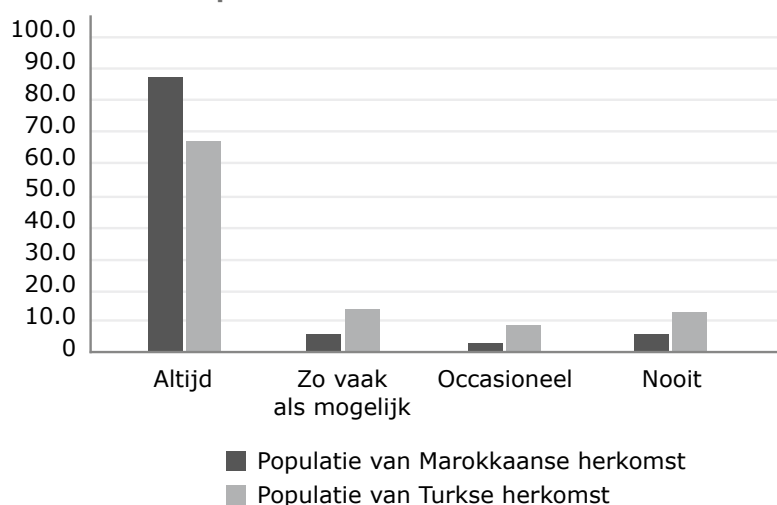
Grafiek 25: Frequentie van het dagelijks gebed

52 WILLAIME, Jean-Paul, «La sécularisation: une exception européenne?», *Revue française de sociologie*, 2006/4 (Vol. 47), p. 755-783; HERVIEU-LÉGER, Danièle, «La démocratie providentielle, temps de l'ultra-sécularisation», *Revue européenne des sciences sociales*, 2006/3 (XLIV); KRÄMER, Gudrun, «Islam and Secularization», dans HANS Joas et KLAUS Wiegandt (eds.), *Secularization and the World Religions*, Liverpool, Liverpool University Press, 2009; ROY, Olivier, *Secularism Confronts Islam*, Columbia, Columbia University Press, 2007.

53 CESARI, Jocelyne, *L'islam à l'épreuve de l'Occident*, Paris, La Découverte, 2004.

Grafiek 26: Frequentie van moskeebezoek

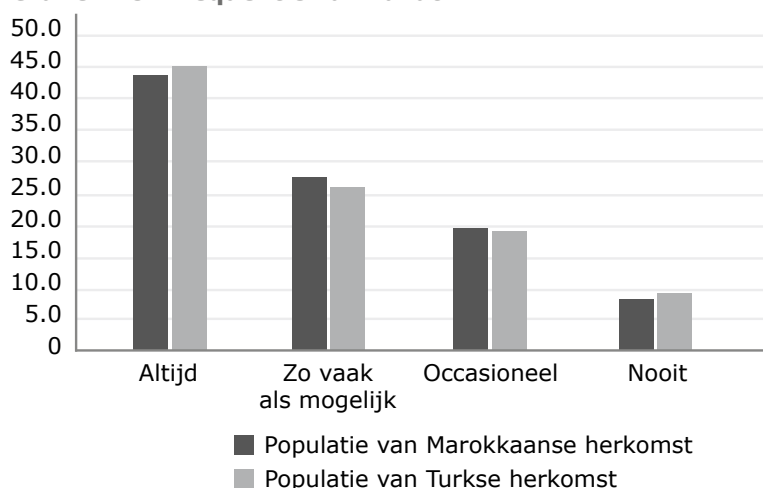
Verder stellen we vast dat de ramadan een religieuze praktijk is die ruime navolging krijgt; 88% van de groep van Marokkaanse herkomst antwoordt eraan deel te nemen, tegen 66,2% van de "Turkse" groep. De nauwgezetheid waarmee de ramadan wordt gevolgd verschilt verder tussen beide groepen. De categorieën «zo vaak als kan» en «occasioneel» scoren een stuk hoger binnen de «Turkse» gemeenschap (21,5% en 12,3%) dan binnen "Marokkaanse" (7,2% en 4,8%). Wat betreft de pelgrimstocht naar Mekka, merken we op dat slechts 20% binnen de groep van Marokkaanse herkomst en 34% binnen de Turkse al zo'n tocht heeft gedaan. Dit is niet geheel verwonderlijk, aangezien moslims een dergelijke reis slechts een maal in het leven dienen te doen en dit veelal op oudere leeftijd gebeurt.

Grafiek 27: Frequentie van ramadan

De voorliggende resultaten bevestigen de eerder geformuleerde idee over het belang van de ramadan voor de moslimgemeenschappen in België. Ze bevestigen ook dat deelnemen aan de ramadan niet zelden de strikt religieuze invulling overstijgt en gewoon ook een periode is waarin de sociale en gemeenschapsbanden extra worden aangehaald⁵⁴. Dit geldt tevens ook voor de praktijk van de ramadan in Marokko. Meer dan in Turkije lijkt de sociale druk om te vasten er hoog te liggen en wordt er meer belang aan gehecht dan aan andere religieuze praktijken. De ramadan lijkt een essentieel markeringsmoment te zijn om uitdrukking te geven aan zijn/haar geloof⁵⁵. Deze resultaten wijzen er dus op dat de religieuze praktijken eveneens verankerd zijn in culturele tradities die hen in belangrijke mate beïnvloeden.

De zakat houdt in dat men een deel van zijn inkomen wegschenkt aan de gemeenschap of aan caritatieve werken. Het is een pijler die vrij goed wordt gevolgd, respectievelijk 71,8% en 71,6% van de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst volgt deze religieuze praktijk altijd of zo vaak als mogelijk is.

Grafiek 28: Frequentie van zakat

Als we de resultaten in verband met de verschillende praktijken samen nemen, tekent zich al een eerste belangrijke tendens af; de groep van Turkse herkomst blijkt minder praktiserend te zijn, terwijl ze op z'n minst even of zelfs trotser zijn om moslim te zijn. Ze gaan niet alleen vaker slechts occasioneel naar de moskee, ze bidden minder vaak dagelijks en nemen minder frequent deel aan de ramadan. Deze assymetrische onderzoeksresultaten wijzen erop dat een sterke identiteit en het nauwgezet opvolgen van de religieuze praktijken niet noodzakelijk hand in hand gaan.

Naast de pijlers van de islam, bestaan er nog andere religieuze praktijken die tegelijk een culturele en sociale dimensie hebben en dus mogelijk beïnvloed kunnen worden door de sociale omgeving

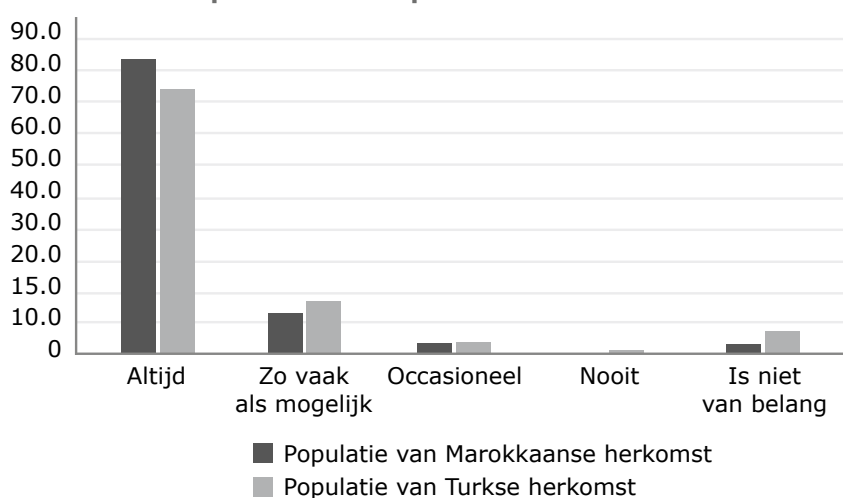
⁵⁴ «Autour du Ramadan. Séminaire de recherche en sociologie», dans Felice DASSETTO, *Les Facettes de l'islam belge*, Louvain-la-Neuve, Academia/Bruylant, 1997, p 179-200.

⁵⁵ EL AYADI, Mohammed; RACHIK, Hassan, TOZY, Mohamed, «L'islam au quotidien. Enquête sur les valeurs et les pratiques religieuses au Maroc», Casablanca, Prologues, 2007.

van het individu (familie, vrienden, burens, collega's, etc.). Door een onderscheid te maken tussen de verschillende religieuze praktijken, willen we de resultaten uit de eerdere studies van 2007 en 2009 nuanceren. In deze studies werd er enkel gepolst naar het rudimentair verschil tussen drie verschillende profielen; namelijk tussen zij die "zo goed als mogelijk trachten de religieuze voorschriften te volgen, zij die "steeds de voorschriften volgen" en zij die een "praktiserende gelovige" zijn. Deze categorieën leken ons evenwel niet te volstaan om te schetsen welke processen zich afspelen binnen de twee grootste moslimgroepen in België. De praktiserende gelovigen kunnen in werkelijkheid worden ondergebracht in een van de twee andere categorieën. Het is immers de frequentie en intensiteit van de religieuze praktijk die hen onderscheidt en moet worden onderzocht. In eerste instantie zullen we de "ruwe data" in verband met de religieuze praktijken presenteren, die dus op zich al vernieuwend zijn. In tweede instantie verkennen we het verband tussen enerzijds de mate van nauwgezetheid waarmee de religieuze praktijken worden gevolgd en anderzijds kenmerken van de sociale omgeving van het individu.

Vooreerst stellen we vast dat het consumeren van halal producten zeer ruim wordt gevolgd. 83,8% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en 73,7% van de Turks-Belgische groep zegt die religieuze praktijk altijd te respecteren. Als we daar de categorie «zo vaak als mogelijk» bijvoegen, komt men uit bij respectievelijk 94,7% en 88,7%. Deze resultaten bevestigen het belang van deze praktijk, die trouwens niet kan worden herleid tot een slachtingsmethode, of tot een lijst van ingrediënten. Ze vertegenwoordigt tegelijk een islamitisch gebruik dat een communautaire ruimte afbakt⁵⁶ en dat niet enkel navolging kent vanwege van religieuze redenen maar ook om motieven die te maken hebben met hygiëne en kwaliteit van de voeding⁵⁷.

Grafiek 29: frequentie consumptie halal

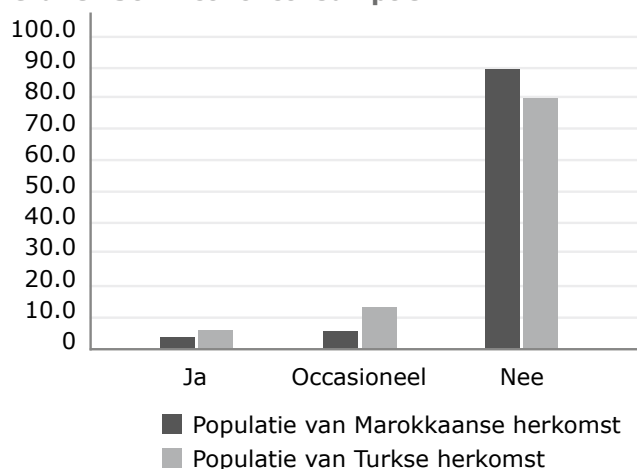

⁵⁶ BERGEAUD-BLACKLER, Florence (2006), «Halal: d'une norme communautaire à une norme institutionnelle», *Le Journal des Anthropologues*, n°106-107, p. 77-103.

⁵⁷ «La mode halal, du Coran à l'assiette», *Le Soir*, 8 janvier 2007, p. 8. Selon une enquête de Karijn BONNE, «Enquête sur la consommation de viande halal en Belgique» (http://fd2.formdesk.com/hogeschoolgent/etiquette_halal_FR, doctorante en marketing à l'Université de Gand, réalisée en 2006 auprès de 400 musulmans.

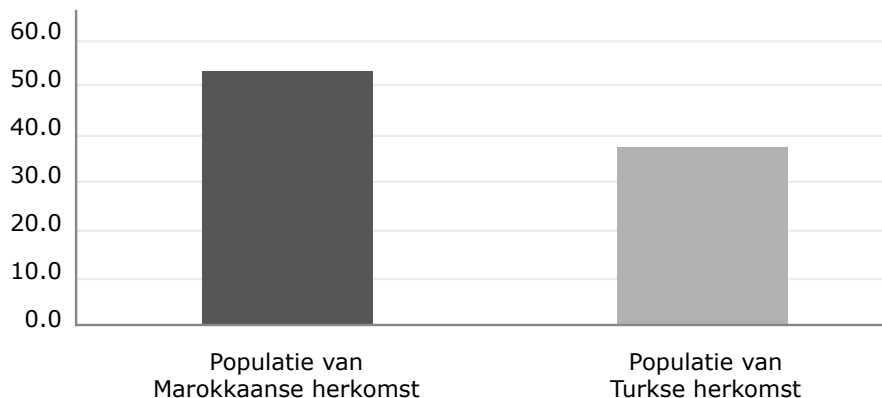
Geheelonthouding wat betreft de consumptie van alcohol is tevens een interessante indicator voor de nauwgezetheid waarmee religieuze praktijken worden gevolgd. Ook op dit punt merken we een verschil op tussen beide etnisch-culturele minderheidsgroepen. Meer dan 90% van de geïnterviewden van de Belgisch-Marokkaanse groep bevestigt nooit alcohol te drinken, terwijl dat toch 10% lager ligt voor de Belgisch-Turkse groep. Of met andere woorden, 20% van deze laatste groep drinkt minstens af en toe een glas alcohol.

Grafiek 30: Alcohol consumptie

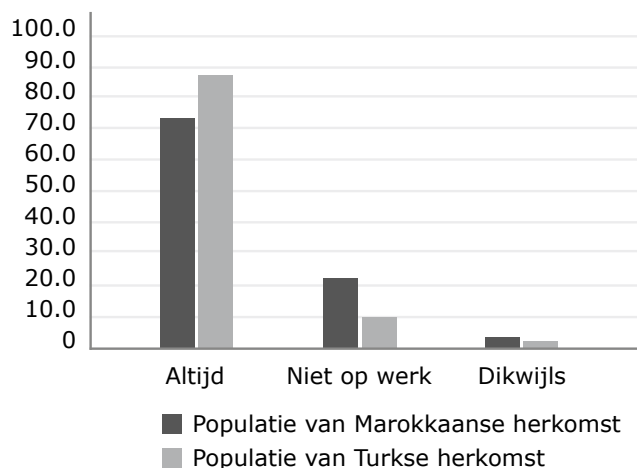

Het dragen van de hoofddoek kan eveneens worden gezien als een religieuze praktijk, die bovendien sinds 1989 aanleiding heeft gegeven tot talrijke verhitte publieke debatten. Aanvankelijk ging het over het dragen van een hoofddoek op school en binnen het openbaar ambt en meer recent ook over de aanvaardbaarheid ervan binnen de professionele sfeer in het algemeen. Opnieuw stellen we een verschil vast tussen de "Marokkaanse" en "Turkse" gemeenschap. Respectievelijk 52,4% en 37,6% van de vrouwen draagt een hoofddoek. Met andere woorden, terwijl een meerderheid van de vrouwen van Marokkaanse herkomst een hoofddoek draagt, betreft het slechts een minderheid bij vrouwen van Turkse herkomst. Onze resultaten zwakken dus een wijd verspreid idee af als zou het dragen van een hoofddoek de standaard zijn, zoals in sommige publieke en politieke debatten wordt beklemtoemd⁵⁸.

58 TERRAY, Emmanuel. 2004. "La Question du Voile : une Hystérie Politique", *Mouvements*, vol 2, n° 32, p. 96-104; TORREKENS, Corinne. 2013. "The Ban of the Full Face Veil in Belgium: Between Populism and Muslim Visibility Restrictions", dans Chantal MAILLÉ, Greg NIELSEN & Daniel SALÉE (eds.), *Revealing Democracy. Secularism and Religion in Leberal Democratic States*, Brussels: Peter LANG, p. 57-75; MCGOLDRICK, Dominic. 2006. *Human Rights and Religion: The Islamic Headscarf Debate in Europe*. Portland: Hart Publishing.

Grafiek 31: Het dragen van een hoofddoek

Verder stellen we vast, dat als de hoofddoek wordt gedragen, deze wel frequenter wordt gedragen door vrouwen van Turkse herkomst. 88,1% onder hen geeft aan dit altijd te doen en enkel 10,2% zegt de hoofddoek uit te doen op het werk. Binnen de groep vrouwen van Marokkaanse herkomst daarentegen geeft 23% aan de sluier uit te doen om professionele redenen. Het zou kunnen dat dit verschil te maken heeft met de sectoren waarin respectievelijk vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst zijn tewerkgesteld. In sommige sectoren zoals de schoonmaak wordt het dragen van een hoofddoek al dan niet impliciet toegelaten, terwijl dat minder het geval is in kaderfuncties en de verkoop. Toekomstig onderzoek zal evenwel moeten uitwijzen of de sectoren en functies werkelijk aan de grondslag liggen van dit verschil in religieuze praktijk tussen beide groepen.

Grafiek 32: Frequentie dragen van hoofddoek

De resultaten in verband met deze religieuze praktijken bevestigen de eerder vastgestelde tendens dat de Belgisch-Turkse groep minder rigoureuus is dan de Belgisch-Marokkaanse groep. De eerste groep eet immers niet alleen minder vaak uitsluitend halal producten, er wordt ook wat vaker alcohol gedronken en vrouwen dragen minder talrijk een hoofddoek. Om deze vaststelling te

duiden, verwijzen we naar de ervaring met laïciteit in Turkijë, die trouwens niet alleen is opgelegd maar soms wordt vergeleken met een repressieve laïciteit⁵⁹.

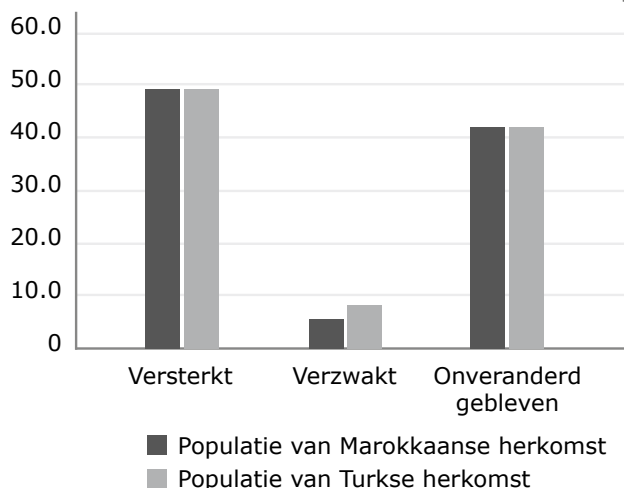
Verder stellen we vast dat een belangrijk deel van onze populaties (49% van elk van beide steekproeven) van oordeel zijn dat hun religieuze overtuiging de afgelopen 10 jaar is toegenomen. Voor de Belgisch Marokkaanse groep betekent dat een (heel) lichte stijging inhoudt ten aanzien van 2009 toen dit percentage op 45% lag⁶⁰. Niettemin is de groep die aangeeft dat zijn/haar overtuiging over de voorbije periode stabiel is gebleven in beide populaties even groot (iets meer dan 40%), terwijl een minderheid meent haar geloof juist zwakker is geworden (minder dan 10%). De resultaten lopen niet alleen erg gelijk voor beide groepen, er weerklinkt eveneens een hypothese in die veel weerklank vindt in de literatuur rond de islambeleving: met name deze over de reactieve religiositeit. Deze hypothese stelt dat in een context waarin er veel spanningen heersen omtrent vraagstukken die met de islam te maken hebben, moslims juist de neiging vertonen hun overtuigingen te versterken⁶¹. Een kwantitatieve studie gebaseerd op gegevens uit zes verschillende Europese landen blijkt deze hypothese echter te nuanceren als het gaat over een directe link tussen de politieke context en de religieuze beleving van moslims⁶². Onze resultaten spreken deze nuancering overigens niet tegen. Hoewel de context in België nochtans als gespannen kan worden getypeerd - de mogelijke compatibiliteit van de islam en de «westerse waarden» en de zichtbaarheid van de islam in de openbare ruimte geven niet zelden aanleiding tot een verhit publiek debat, geeft een nipte meerderheid van beide groepen niettemin aan dat zijn/haar geloof ofwel gelijk bleef of juist afzwakte.

59 BILLION Didier, *Laïcité, islam politique et démocratie conservatrice en Turquie*, *Confluences Méditerranée*, 2011/1 (N° 76); ÜNSALDI Levent, *Du rôle politique de l'armée en Turquie*, *Revue Tiers Monde*, 2008/2 (n° 194); AKGÖNÜL, Samim, *Islam turc, islams de Turquie: acteurs et réseaux en Europe*, *Politique étrangère*, 2005/1.

60 *La comparaison avec 2007 est impossible car ne sont repris dans le rapport que les utilisateurs d'internet.*

61 CAROL, Sarah, and KOOPMANS, Ruud. 2013. "Dynamics of contestation over Islamic religious rights in Western Europe." *Ethnicities* 13 (2): 165-190; BOUSETTA, Hassan, and JACOBS, Dirk. 2006. "Multiculturalism, citizenship and Islam in problematic encounters in Belgium." In *Multiculturalism, Muslims and Citizenship. A European Approach*, edited by Tariq MODOOD, Anna TRIANDAFYLLIDOU and Ricard ZAPATA-BARRERO, 3-36, London: Routledge; CONNOR, Phillip. 2010. "Contexts of immigrant receptivity and immigrant religious outcomes: the case of Muslims in Western Europe." *Ethnic and Racial Studies*, 33 (3): 376-403; DIEHL, Claudia, and SCHNELL, Rainer. 2006. "'Reactive ethnicity' or 'assimilation'? Statements, arguments, and first empirical evidence for labor migrants in Germany." *International Migration Review* 40 (4): 786-816; FLEISCHMANN, Fenella, and PHALET, Karen. 2011. "Integration and religiosity among the Turkish second generation in Europe: a comparative analysis across four capital cities." *Ethnic and Racial Studies* 35 (2): 320-341; FRISINA, Annalisa. 2010. "Young Muslims' Everyday Tactics and Strategies: Resisting Islamophobia, Negotiating Italianness, Becoming Citizens." *Journal of Intercultural Studies* 31 (5): 271-290; KINNVALLA, Catarina, and NESBITT-LARKING, Paul. 2011. "Global insecurity and citizenship strategies: Young Muslims in the West". *Scandinavian Journal of Social Theory* 12 (3): 271-290. PHALET, Karen, FLEISCHMANN, Fenella, and STOJCIC, Snezana. 2012. "Ways of 'being Muslim'. Religious identities of second-generation Turks". In *The European Second Generation Compared. Does the Integration Context Matter* edited by Maurice CRUL, Jens SCHNEIDER and Frans LELIE, 341-374, Amsterdam: Amsterdam University Press; VOAS, David, and FLEISCHMANN, Fenella. 2012. "Islam Moves West: Religious Change in the First and Second Generations." *Annual Review of Sociology* 38: 525-545; MCANDREW, Siobhan, and VOAS, David. 2013. "Immigrant generation, religiosity and civic engagement in Britain." *Ethnic and racial studies* 37 (1): 99-119.

62 JACOBS, Dirk et TORREKENS, Corinne, «Muslim religiosity in Western Europe and perceived distance on the role of religion in society: Is there an impact of discursive and political opportunity structures?» (à paraître).

Grafiek 33: Toename of afname in sterkte van geloofsovertuiging

Het bestuderen van de resultaten in verband met de religieuze praktijken, deed de hypothese rijzen omtrent een mogelijk onderscheid dat zou kunnen worden gemaakt tussen een «orthodox» profiel dat gestoeld zou zijn op het respecteren van de vijf pijlers van de islam en eerder «sociaal» profiel dat in belangrijke mate wordt beïnvloed door de entourage van het individu. Dit bleek evenwel niet het geval te zijn. We merken dat de resultaten in verband met de verschillende religieuze praktijken niet perfect overeenstemmen⁶³, hetgeen ons inziens het bestaan van drie belangrijke categorieën aanduidt. Een eerste gaat om zij die op een consistente manier praktiseren. Deze moslims gaan niet alleen regelmatig naar de moskee, ze nemen ook elk jaar deel aan de ramadan, drinken nooit alcohol en consumeren altijd halal producten. Dit profiel komt overeen met wat we een "orthodoxe" praktijk zouden kunnen noemen. Een tweede categorie betreft de niet praktiserenden, een kleine minderheid van de geïnterviewden respecteren noch religieuze voorschriften, noch religieuze praktijken. Maar er bestaat ook een derde belangrijke categorie, die nog het best kan worden gedefinieerd in termen van het bricoleren van religieuze praktijken. Er bestaat dus een groep moslims die altijd halal eten, maar niet noodzakelijk op regelmatige basis naar de moskee gaan. Er zijn er ook die bijvoorbeeld de ramadan respecteren, maar toch af en toe alcohol drinken. Deze resultaten wijzen erop dat er binnen de moslingemeenschappen in België op uiteenlopende wijze wordt «geknutseld»⁶⁴. Andere resultaten blijken deze eerste eerder indirecte vaststelling van een "knutselende" categorie te bevestigen. We vroegen bijvoorbeeld aan de respondenten, wie of wat het meest zijn/haar geloof beïnvloedt.

63 In het trachten te combineren van de verschillende variabelen die gaan over religieuze praktijken, hebben we een factor analyses toegepast (ACP). We stelden vast dat terwijl er achter de variabelen "gebed" en "vasten" een gemeenschappelijke dimensie schuilgaat, dit niet het geval blijkt te zijn voor de variabelen "bezoek aan de moskee", "de nauwgezetheid van de halal consumptie", "de praktijk van de zekat" en de "pelgrimstocht". We gaan hier echter niet verder op in, het zou ons te ver leiden, maar het ontbreekt ons ook aan tijd om verder in detail te treden. .

64 CESARI, Jocelyne, *L'islam à l'épreuve de l'Occident*, op cit; FADIL, Nadia, «Individualizing Faith, Individualizing Identity: Islam and Young Muslim Women in Belgium», dans Jocelyne CESARI et Sean M'CLOUGHLIN, *European Muslims and the Secular State*, Farnham, Ashgate, p. 143-154; TIMMERMAN, Chris et VANDERWAEREN, Els, «L'expérience du religieux de jeunes musulmans de l'enseignement supérieur en Flandre», dans Brigitte MARECHAL et Farid EL ASRI, *Islam belge au pluriel*, Louvain-la-Neuve, Presses universitaires de Louvain, 2012.

Zowel voor de Belgisch-Marokkaanse als Belgisch-Turkse groep laten de antwoorden zich verdelen over drie belangrijke categorieën: de ouders (een bron van invloed voor respectievelijk 26,6% en 29,5% van de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst), lezingen van de Koran (26% voor de eerste en 13,5% voor de tweede groep) en een categorie «andere» (27,4% en 29,8%). Deze laatste categorie kan de invloed van vrienden, leeftijdsgenoten of collega's omvatten, maar ook van deze categorieën van respondenten die niet werden opgenomen in de enquêtevragenlijst, zoals personen die men ontmoet in het verenigingsleven bijvoorbeeld. De invloed van de imam en van theologen of andere denkers komt pas op de vierde plaats binnen de groep van Turkse herkomst en is zelfs verwaarloosbaar binnen deze van Marokkaanse herkomst. Bovendien stellen we vast dat, tegen onze intiële intuïtieve verwachtingen in, het internet niet frequent als bron van invloed wordt aangeduid: respectievelijk 6,9% en 3,1% van de Belgisch-Marokkaanse en Belgisch-Turkse groep wijzen dit internet aan als inspiratiebron.

Deze resultaten bevestigen een aantal van de eerder vermeldde hypothesen. Eerst en vooral kan de zwakke invloed van de imam erop wijzen dat de moskee als religieus instituut haar greep verliest op de godsdienstbeleving van haar volgelingen, hetgeen overigens overeenstemt met de idee van een progressieve secularisering van de moslimgemeenschappen van Marokkaanse en Turkse herkomst in België. Dit verlies van greep valt wellicht in belangrijk mate te verklaren door de afstand die er heerst ten aanzien van de imams die zijn opgeleid in hetzij het land van herkomst, hetzij in een derde land⁶⁵. Soms spreken deze imams slechts heel weinig Nederlands of Frans en sluit hun discours bovendien ook niet altijd aan bij de bekommernissen van de Belgische moslimpopulatie. In het bijzonder kan de kloof groot zijn met de jongste generatie gelovigen⁶⁶. Daartegenover staat dat de moskee niet enkel moet gezien worden als een socialisatieruimte die wordt beperkt tot de preken die plaatsvinden tijdens het gemeenschappelijk gebed; uiteenlopende activiteiten grijpen er plaats, waarbij de voertaal het Frans of Nederlands is. Deze activiteiten worden overigens dikwijls geleid door mensen extern aan de moskee⁶⁷.

Onze vaststelling dat de moskee dus aan belang inboet als bron van invloed op het geloof bevestigt met andere woorden de toenemende secularisering van de leefwereld binnen de moslimgemeenschap van Marokkaanse en Turkse herkomst die we al eerder aangaven. Anderzijds wijzen de meest frequent aangeduide invloedbronnen (ouders, lezing van Koran of andere

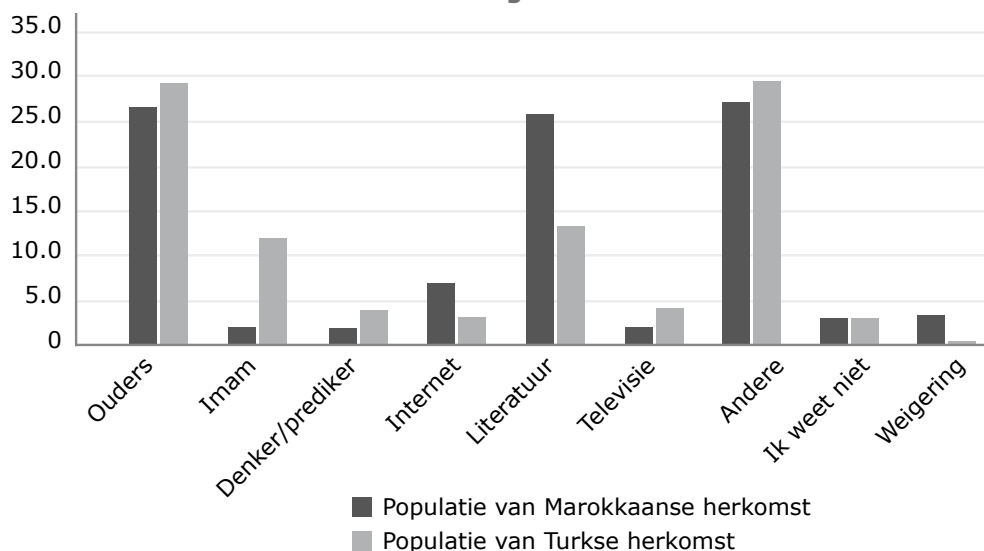
65 De invloed van het land van herkomst op de islambeleving maakte geen deel uit van deze studie

66 EL BATTIUI, Mohamed, KANMAZ, Meryem, *Mosquées, imams et professeurs de religion islamique en Belgique. État de la question et enjeux*, Fondation Roi Baudouin, 2004; MANCO, Ural; KANMAZ, Meryem (2004), «Intégration des musulmans et reconnaissance du culte islamique: un essai de bilan», dans Ural Manço (sous la direction de), *Reconnaissance et discrimination. Présence de l'islam en Europe occidentale et en Amérique du Nord*, Paris, L'Harmattan, Coll. «Compétences Interculturelles», pp. 85-115; MARECHAL, Brigitte (2003a), "Mosques, Organisations and Leadership", dans Brigitte MARECHAL, Stefano ALLIEVI, Felice DASSETTO and Jorgen NIELSEN (eds.), *Muslims in the Enlarged Europe: Religion and Society* (vol 2), LEIDEN, Brill, Coll. «Muslim Minorities», pp. 79-150.

67 KANMAZ, Meryem, MOKHLESS, Farid (2002), "Sociaal-cultureel werk in de moskee?", *Vorming*, Vaktijdschrift voor volwasseneneducatie en sociaal-cultureel werk, vol 17, n°6, http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE/kanmaz_mokhless1.htm (consulté le 23 août 2007).

geschriften en de categorie «andere») op een individualisering van de geloofsovertuiging hetgeen de eerdere vaststelling aanvult omtrent de tendens tot “knutselen”. Blijkbaar wordt er niet alleen gebricoleerd qua religieuze praktijken, maar ook qua referentiekaders.

Grafiek 34: Wie of wat beïnvloedt uw geloof?

Verder geven bivariate analyses meer informatie in verband met het profiel van de zogenoemde “seculieren”. Het gaat om hogeschoolen en om personen met heel wat «bridging» sociaal kapitaal of heterogeniteit in hun sociale entourage.

Tabel 9: Hogere studies en religieuze praktijken⁶⁸

Religieuze praktijken	Hogere studies hebben gedaan (1=ja)
Een versterkte religieuze overtuiging (1=ja)	ns
De nauwgezetheid waarmee de regeles in verband met het gebed en vasten worden gevolgd (4=altijd)	$\chi^2=9,035$ (*)
De nauwgezetheid waarmee halal wordt geconsumeerd (4=altijd)	ns
De frequentie van de zakat (4=altijd)	ns
Het bezoeken van moskee (1=ja)	$\Phi=-0,116$ (**)
De frequentie van moskeebezoek (5=elke dag)	ns
Pelgrimstocht (1=ja)	$\Phi=-0,108$ (**)
Alcohol drinken (1=ja)	$\Phi=+0,110$ (**)
Hoofddoek dragen (1=ja)	$\Phi-0,116$ (**)

⁶⁸ ns= niet significant; ***= significant op het niveau $p<0,001$, **= significant op het niveau $p<0,01$, *=significant op het niveau $p<0,05$. Variable binaire-binaire= phi, variable échelle= χ^2 .

De volgende tabel (Tabel 10) verduidelijkt de invloed van de sociale entourage op enkele centrale religieuze praktijken.

Tabel 10: De samenhang tussen de (homogeniteit van) sociale omgeving en religieuze praktijken⁶⁹

	Een gemengd huwelijk (1=ja)	Een meerderheid moslim vrienden (1=ja)	Een meerderheid aan moslim burens (1=ja)	Een meerderheid aan moslim collega's (1=ja)
Een versterkte religieuze overtuiging (1=ja)	$\Phi = -0,101$ (*)	$\Phi = +0,270$ (***)	$\Phi = +0,192$ (***)	$\Phi = +0,199$ (***)
De nauwgezetheid waarmee de regels in verband met het gebed en vasten worden gevolgd (4=altijd)	$X^2 = 19,078$ (***)	$X^2 = 33,423$ (***)	ns	$X^2 = 13,899$ (**)
De nauwgezetheid waarmee halal wordt geconsumeerd (4=altijd)	ns	$X^2 = 10,867$ (*)	ns	ns
De frequentie van de zakat (4=altijd)	ns	$X^2 = 10,629$ (*)	ns	$X^2 = 12,115$ (**)
Het bezoeken van moskee (1=ja)	$\Phi = -0,233$ (***)	$\Phi = +0,244$ (***)	$\Phi = +0,132$ (**)	$\Phi = +0,176$ (***)
De frequentie van moskeebezoek (5=elke dag)	ns	10,594 (*)	ns	ns
Pelgrimstocht (1=ja)	ns	ns	ns	ns
Alcohol drinken (1=ja)	ns	$\Phi = -0,170$ (***)	ns	ns
Hoofddoek dragen (1=ja)	$\Phi = -0,196$ (***)	$\Phi = +0,192$ (***)	$\Phi = +0,091$ (*)	ns

ns= niet significant; ***= significant op het niveau $p < 0,001$, **= significant op het niveau $p < 0,01$, *=significant op het niveau $p < 0,05$

Zoals we uit bovenstaande tabel kunnen aflezen, vertoont het hebben van een partner van een andere herkomst (een gemengd huwelijk) een negatieve samenhang met een versterkte religieuze overtuiging, het moskeebezoek en het dragen van een hoofddoek. Moslims in een gemengd huwelijk zijn minder geneigd om positief te scoren op deze indicatoren voor religiositeit. Daartegenover staat dat het hebben van een meerderheid aan moslimvrienden, -burens en -collega's (een entourage dus die overwegend moslim is) zich positief verhoudt tot een versterkte

69 Variable binaire-binaire= phi; variable échelle= X^2 .

overtuiging, het rigoreus opvolgen van voorschriften in verband met het gebed en het vasten en het moskeebezoek. Bovendien stellen we ook een positieve samenhang vast tussen een meerderheid aan moslimvrienden en het dragen van een hoofddoek, de nauwgezetheid waarmee halalproducten worden geconsumeerd, de frequentie van de zakat, de frequentie van het moskeebezoek en de geheelonthouding in verband met alcohol.

Tenslotte wijzen we nog op een gender-effect en een invloed van de generatie op de religieuze overtuigingen. Vooreerst tonen de resultaten dat vrouwen meer geneigd zijn om dagelijks te bidden dan mannen. Ze nemen evenwel minder frequent deel aan het vrijdagsgesbed en gaan minder vaak naar de moskee. Een van de verklaringen kan worden gevonden in het feit dat er in sommige moskees gewoon niet genoeg plaats is om een afzonderlijke ruimte in te richten voor het gebed van de vrouwen. Terwijl ze vaker aangeven dat hun geloof versterkt is in vergelijking met tien jaar geleden, nemen ze evenzeer deel aan de ramadan en consumeren ze even vaak halalproducten. Deze resultaten bevestigen de vaststelling dat de moskee nog dominant een "mannelijk" universum is waarin vrouwen niettemin blijvend zoeken naar hun eigen plaats⁷⁰.

Wat betreft de generatie, stellen we vast dat er binnen de jongste leeftijdscategorie (18-25 jaar) vaker wordt aangegeven dat zijn/haar geloof is versterkt en dat de voorschriften in verband met het gebed en het vasten rigoreus worden gevolgd. In tegenstelling tot wat zou kunnen worden verwacht vanuit een westers referentiekader (waarin de jongere generatie zich dikwijls gesecculariseerder gedraagt in vergelijking met deze van ouders en grootouders), is de jongste generatie binnen de Belgsich-Marokkaanse en Belgisch-Turkse groep dus niet minder praktiserend dan voorgaande generaties. Dit resultaat stemt overeen met voorgaande resultaten in verband met de jongere generaties moslims in Europa⁷¹. Het gaat ons inziens om een klassiek fenomeen waarbij op een jeugdige leeftijd identificatieprocessen sterker spelen⁷².

70 TORREKENS, Corinne, «L'espace de la mosquée à Bruxelles: nouveaux liens sociaux et investissement politique», *Revue des Mondes musulmans et de la Méditerranée*, n°125, 2009, p. 143-158.

71 KINNVALLA, Catarina, and NESBITT-LARKING, Paul. 2011., "Global insecurity and citizenship strategies: Young Muslims in the West". *Scandinavian Journal of Social Theory* 12 (3): 271-290; KAKPO, Nathalie, *L'islam, un recours pour les jeunes*, Paris, Presses de Science Po, 2007.

72 DUBAR, Claude, *La crise des identités*, Paris, Presses Universitaires de France, 2010.

Tabel 11: De samenhang tussen de jongste leeftijdscategorie en religieuze praktijken⁷³

Religieuze praktijken	gender (1=vrouw)	Jongste leeftijdscategorie (1=18-24)
Een versterkte religieuze overtuiging (1=ja)	$\Phi = +0,164$ (***)	$\Phi = +0,145$ (***)
De nauwgezetheid waarmee de voorschriften in verband met gebed en vasten worden gevolgd(4=altijd)	ns	$\chi^2=8,640$ (*)
De nauwgezetheid van de consumptie van halal producten (4=altijd)	ns	ns
De frequentie van de zakat (4=altijd)	ns	ns
Bezoeken van moskee (1=ja)	$\Phi = -0,265$ (***)	$\Phi = +0,096$ (*)
De frequentie van het moskeebezoek (5=alle dagen)	$\chi^2=62,129$ (***)	ns
De pelgrimstocht (1=ja)	ns	ns
Alcohol drinken (1=ja)	ns	ns
Hoofddoek dragen (1=ja)	-	ns

Ook wijzen we nog op een relatie tussen religieuze praktijken en het gevoel van discriminatie. Wanneer men aangeeft het slachtoffer te zijn geweest van een discriminatie, dan heeft men meer kans te hebben aangeduid dat religieuze overtuiging is versterkt, dat men nauwgezet de regels in verband met het gebed en het vasten opvolgt, dat men altijd halal consumeert, naar de moskee gaat, een hoofddoek draagt en zich geheel onthoudt van het drinken van alcohol. Hoewel we deze link tussen beiden kunnen vaststellen, zijn we niet in staat de richting ervan in te schatten: voelen de praktiserende moslims zich vaker gediscrimineerd omdat ze praktiseren of worden ze vaker gediscrimineerd vanwege van hun religieuze praktijken? De vraag blijft onbeantwoord en het is aan toekomstig onderzoek om daarover uitsluitstel te brengen.

⁷³ ns= niet significantief; ***= significant op het niveau $p < 0,001$, **= significant op het niveau $p < 0,01$, *=significant op het niveau $p < 0,05$. Variable binaire-binaire= phi, variable échelle= χ^2 .

Tabel 12: Samenhang tussen gevoel van discriminatie en religieuze praktijken⁷⁴

Religieuze praktijken	Slachtoffer van discriminatie (1=ja)
Een versterkte religieuze overtuiging (1=ja)	$\Phi = +0,274$ (***)
De nauwgezetheid waarmee de voorschriften in verband met gebed en vasten worden gevolgd(4=altijd)	$X^2=9,616$ (*)
De nauwgezetheid van de consumptie van halal producten (4=altijd)	$X^2=9,456$ (*)
De frequentie van de zakat (4=altijd)	ns
Bezoeken van moskee (1=ja)	$\Phi =+0,134$ (*)
De frequentie van het moskeebezoek (5=alle dagen)	ns
De pelgrimstocht (1=ja)	$\Phi =-0,157$ (**)
Alcohol drinken (1=ja)	$\Phi =-0,198$ (**)

In het kwalitatieve rapport (hoofdstuk 9) wordt specifiek ingegaan op de vraag hoe de afwezigheid van een impact van religiositeit op indicatoren van integratie te verklaren valt, alsook op de vraag naar het verschil tussen personen van Marokkaanse herkomst en (geen invloed van religiositeit) en personen van Turkse herkomst en (invloed religiositeit op democratische waarden en sociale contacten).

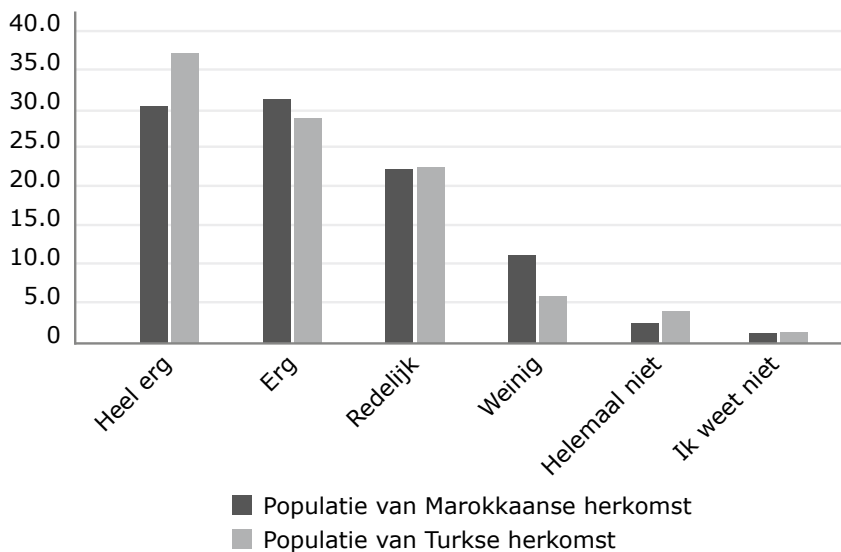
⁷⁴ ns= niet significant; ***= significant op het niveau $p<0,001$, **= significant op het niveau $p<0,01$, *=significant op het niveau $p<0,05$. Variable binaire-binaire= phi, variable échelle= X^2 .

HOOFDSTUK 3 : ETNISCHE EN NATIONALE IDENTITEITEN

Corinne Torrekens,
Younous Lamghari,
Rebecca Thys

Hoewel een meerderheid van de respondenten de Belgische nationaliteit heeft, beleven ze sterk tot zeer sterk de identiteit die gelinkt is aan hun herkomst. Respectievelijk 61,7% en 65,8% van de respondenten van Marokkaanse en Turkse afkomst zeggen zich "heel sterk" of "sterk" Marokkaans of Turks te voelen. Voegen we daar nog de respondenten bij die "redelijk" antwoordden op deze vraag, dan stellen we vast dat een belangrijke meerderheid van 84,3% van de Marokkaanse Belgen en 88,4% van de Turkse Belgen belang hecht aan de identiteit van herkomst. Slechts een heel kleine minderheid, geeft aan zich helemaal niet Marokkaans (2,6%) of Turks (4,1%) te voelen.

Grafiek 35: Het belang van de identiteit van het land van herkomst

Ondanks dit resultaat, geeft een meerderheid van 60% van de groep van Marokkaanse herkomst en 54,9% van de groep van Turkse herkomst aan zich zowel Belg als Marokkaan of Turk te voelen. Deze cijfers wijken bovendien af van hetgeen werd vastgesteld in 2007 en 2009. Toen gaf slechts 20% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en 14% van deze van Turkse herkomst aan beide identiteiten op gelijke voet te stellen.

Bovendien stellen we in de voorliggende studie vast dat het percentage respondenten dat meer belang hecht aan de identiteit van herkomst dan aan de Belgische hoger ligt binnen de groep van

Turkse herkomst dan binnen deze van Marokkaanse. Het gaat respectievelijk om 21,3% en 15,7%. In 2009, lag dat percentage nog op 55% voor de groep van Marokkaanse herkomst en in 2007 op 54% voor de groep Turkse Belgen. Een interessante tendens stellen we vast voor de antwoordcategorie waarin wordt aangegeven dat men zich eerder Belgisch dan Marokkaans of Turks voelt (17,1% van de respondenten van Marokkaanse en 11,9% van Turkse herkomst). Een multivariate analyse toont een positieve samenhang aan tussen het feit actief te zijn op de arbeidsmarkt en een eerder Belgische identiteit en dit binnen beide etnisch- culturele minderheidsgroepen. De percentages die het aandeel van antwoorden op de twee uitersten van onze schaal aangeven liggen erg laag. Het gaat om zij die aangaven zich ofwel enkel Belg te voelen, ofwel enkel Turk of Marokkaan. In 2009, kwam men nog uit op 19% die zich uitsluitend Marokkaans voelt en in 2007 op 23% die zich uitsluitend als Turks identificeert. Een multivariate analyse toont een negatieve samenhang tussen een diploma hoger onderwijs en een actieve positie op de arbeidsmarkt enerzijds en de sterkte van de identificatie met het land van herkomst. We stellen tevens vast dat er een samenhang bestaat tussen een sterke religieuze identiteit en een identificering met Marokko of Turkije. Als men bijvoorbeeld van oordeel is dat zijn/haar religieuze overtuiging de afgelopen jaren is versterkt, dan heeft men meer kans om zich eerder Marokkaan of Turk te voelen dan Belg. Ook een nauwgezet toepassen van verschillende religieuze praktijken verhoogt de waarschijnlijkheid om zich eerder met het land van herkomst dan met België te identificeren. Trouwens, wanneer men zich eerder Belg voelt dan Marokkaan of Turk, dan is men minder geneigd om te denken dat zijn/haar religieuze overtuigingen de afgelopen jaren zijn toegenomen, om naar de moskee te gaan of om een hoofddoek te dragen. Met andere woorden, het feit geen hoofddoek te dragen, de moskee niet te bezoeken en aan te geven dat de religieuze overtuiging niet is versterkt doorheen de tijd, verhoogt de waarschijnlijkheid dat onze respondenten zich meer Belg voelen dan Marokkaans of Turks.

Tabel 13: Samenhang tussen de religieuze praktijken en een identificatie met het land van herkomst⁷⁵

Religieuze praktijken	Zich Marokkaan of Turk voelen (1=sterk of heel sterk)	Zich eerder Marokkaan of Turk dan Belg voelen (1=ja)	Zich eerder Belg voelen (1=ja)
Een versterkte religieuze overtuiging (1=ja)	$\Phi = +0,245$ (***)	$\Phi +0,156$ (***)	$\Phi -0,182$ (***)
De nauwgezetheid waarmee de voorschriften in verband met gebed en vasten worden gevolgd(4=altijd)	$X^2=17,019$ (**)	ns	Ns
De nauwgezetheid van de consumptie van halal producten (4=altijd)	$X^2=14,064$ (**)	ns	$X^2=11,492$ (**)
De frequentie van de zakat (4=altijd)	$X^2=9,130$ (*)	ns	$X^2=13,194$ (**)
Bezoeken van moskee (1=ja)	$\Phi = +0,102$ (*)	$\Phi = +0,103$ (*)	$\Phi = -0,094$ (*)
De pelgrimstocht (1=ja)	ns	ns	ns
Alcohol drinken (1=ja)	ns	ns	$\Phi = +0,149$ (**)
Dragen van hoofddoek (1=ja)	$\Phi = +0,118$	ns	$\Phi = -0,099$ (*)

Tenslotte speelt bij personen van Marokkaanse herkomst de regio waarin het individu woont een rol in de identiteitsbeleving. We merken dat in Vlaanderen de identificering met het land van herkomst sterker en meer frequent is dan in Wallonië en Brussel. In deze twee laatste gewesten (Wallonië en Brussel) identificeert men zich veel sterker met België dan in Vlaanderen. Ook merken we nog op dat de Brusselse regionale identiteit vaker wordt onderschreven in vergelijking met een Vlaamse of Waalse identiteit.

Dit resultaat kan worden gezien als contra-intuïtief. Immers, terwijl het integratiebeleid in Vlaanderen een etnische identiteit ondersteunt, is dit minder het geval in Wallonië en Brussel⁷⁶. Maar dit resultaat kan eveneens te maken hebben met een variatie in opvatting over de Belgische of regionale identiteit. De Belgische (of regionale) identiteit wordt als «opener» opgevat in Wallonië en Brussel, terwijl deze in Vlaanderen als «geslotener» kan worden gezien. Anderzijds heeft Vlaanderen sinds 10 jaar nu sterk ingezet op een inburgeringsparcours, hetgeen eveneens deze

75 ns= niet significant; ***= significant op het niveau $p < 0,001$, **= significant op het niveau $p < 0,01$, *=significant op het niveau $p < 0,05$. Variable binaire-binaire= phi, variable échelle= X^2 .

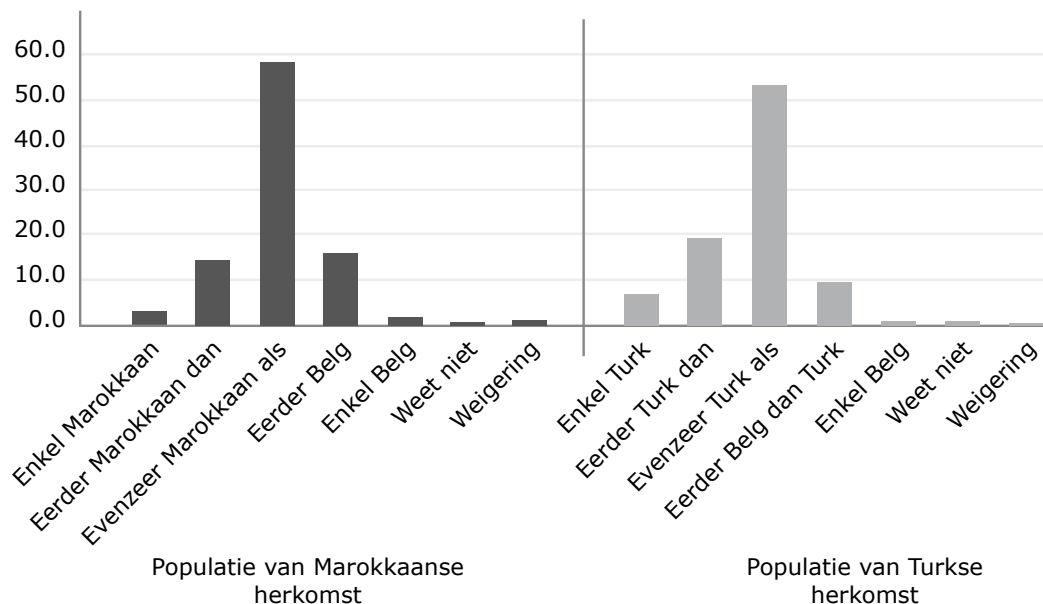
76 ADAM I. 2013a. "Immigrant integration policies of the Belgian regions: sub-state nationalism and policy divergence after devolution", *Regional and Federal Studies*, 23 (5), 547-569; ADAM I. 2013b. *Les entités fédérées belges et l'intégration des immigrés. Politiques publiques comparées*. Brussels: Editions de l'Université de Bruxelles; ADAM, I. 2011, «Des approches différenciées de la diversité. Les politiques d'intégration des personnes issues de l'immigration en Flandre, en Wallonie et à Bruxelles», in J. Ringelheim (ed), *Le droit belge et la diversité culturelle*. Bruxelles: De Boeck.

resultaten kan duiden. Een tweede verklaring kan liggen in de steun die er in Vlaanderen gevonden kan worden bij de publieke overheden voor een etnische identiteit, hetgeen individuen beter in staat zou kunnen stellen om verschillende identiteiten met elkaar te verbinden en dus minder geneigd zijn enkel Marokkaans of Turks te voelen. We wijzen er tevens op dat de Belgische identiteit door de respondenten die in Vlaanderen wonen, minder wordt onderschreven, hetgeen erop wijst dat een belangrijk deel van de migrantenpopulatie het communautaire perspectief eigen aan de Belgische politiek zou hebben geassimileerd.

Tabel 14: Samenhang tussen regio enerzijds en Marokkaans of Turkse identiteit en Belgische identiteit anderzijds

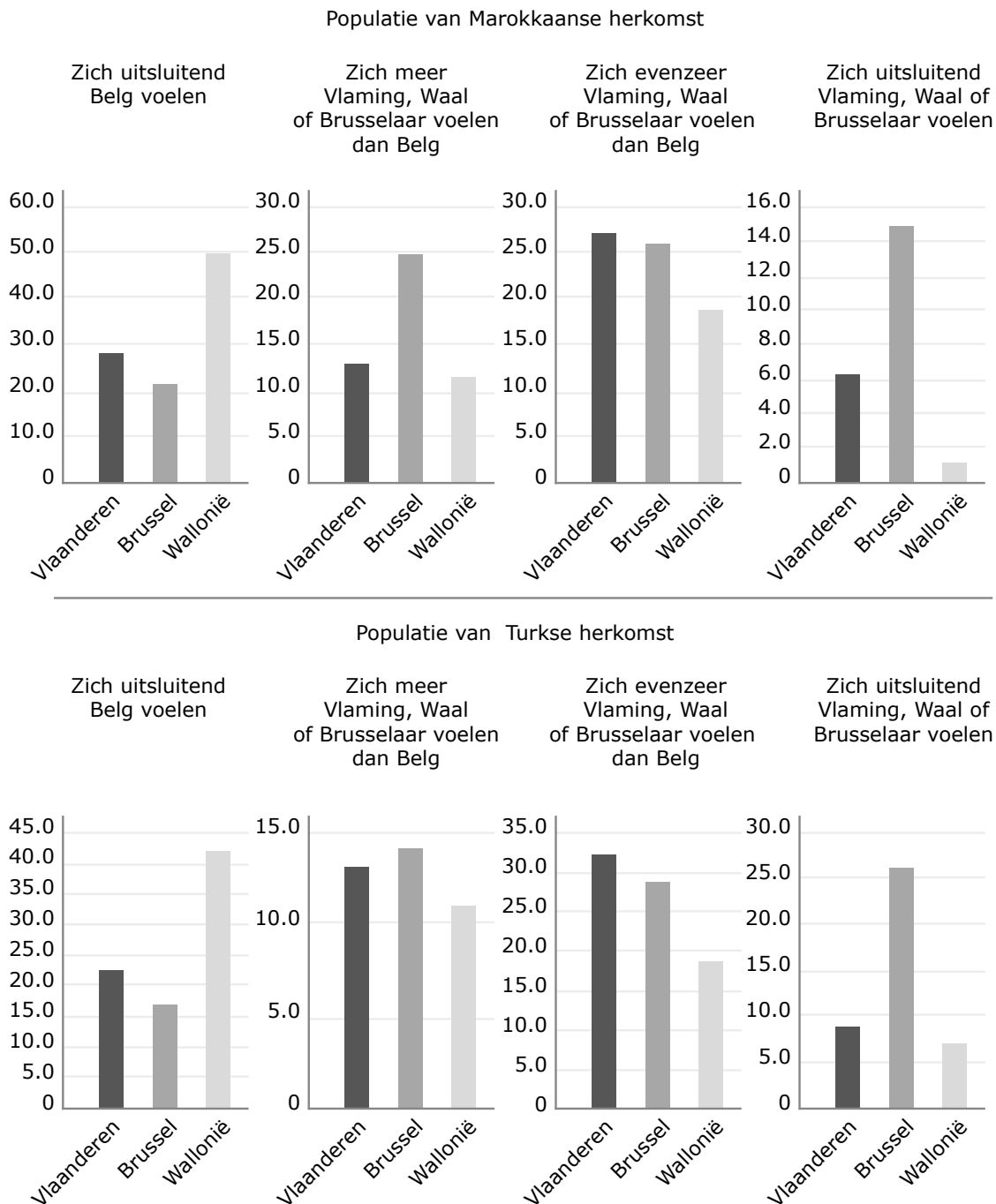
Identificatieprocessen	Vlaanderen (ja=1)	Wallonie (ja=1)	Brussel (ja=1)	Stedelijk/ruraal (2=ruraal)
Zich trots voelen om moslim te zijn (1=sterk of heel sterk)	ns	ns	ns	ns
Zich Marokkaan of Turk voelen (1=sterk of heel sterk)	$\Phi = +0,091$ (*)	ns	ns	ns
Zich trots voelen Marokkaan of Turk te zijn (1= sterk of heel sterk)	$\Phi = +0,107$ (**)	ns	ns	ns
Zich enkel Marokkaan of Turk voelen (1=ja)	ns	ns	ns	ns
Zich eerder Marokkaan of Turk voelen dan Belg (1=ja)	$\Phi = +0,133$ (**)	ns	$\Phi = -0,077$ (*)	ns
Zich zowel Marokkaan of Turk als Belg voelen (1=ja)	ns	ns	ns	ns
Zich eerder Belg voelen (1=ja)	$\Phi = -0,117$ (**)	$\Phi = +0,089$ (*)	ns	ns

ns= niet significant; ***= significant op het niveau $p < 0,001$, **= significant op het niveau $p < 0,01$, *= significant op het niveau $p < 0,05$

Grafiek 36: Het belang van een Belgische dan wel Turkse of Marokkaanse identiteit

Wanneer we focussen op het belang van een regionale (Brusselse, Vlaamse en Waalse) identiteit ten aanzien van de nationale, stellen we onder de respondenten twee belangrijke profielen vast. Een eerste beschouwt de regionale identiteit als even belangrijk als de Belgische (26,3% van de Marokkaanse en 28,2% van de Turkse Belgen) en in een tweede wordt de Belgische als enige belangrijke gezien (ongeveer 26% in beide groepen). Binnen de totale populatie stemt het eerste profiel overeen met 36% in Vlaanderen en 36,9% in Wallonië. Het tweede profiel daarentegen betreft 12,9% in Vlaanderen en 32,7% in Wallonië. Een derde profiel betreft zij die zich meer Belg voelen dan Vlaming, Waal of Brusselaar. Het is minder ruim verspreid, zowel binnen de groep van Marokkaanse herkomst, (13,7%) als binnen deze van Turkse herkomst (15%). Verder stellen we vast dat de eerste zich vaker eerder met een regionale dan een nationale identiteit vereenzelvigen (18,9%) dan de laatsten (11,9%). Tenslotte, stellen we nog een groep vast die zich uitsluitend met het regionale niveau identificeert. Het gaat om ongeveer 10% in beide groepen. Qua regionale verschillen stellen we vast dat over de beide populaties bekeken, men zich in Vlaanderen minder frequent uniek Belgisch voelt (17,9%) dan in Wallonië (22,9%). Omgekeerd geldt dat in Vlaanderen 26,9% zich enkel Vlaming voelt, terwijl slecht 6% in Wallonië zich alleen maar met de Waalse identiteit vereenzelvigd.

Grafiek 37: Het verschil in gewicht dat aan een regionale en nationale identiteit wordt gegeven binnen de gemeenschap van Marokkaanse en Turkse herkomst

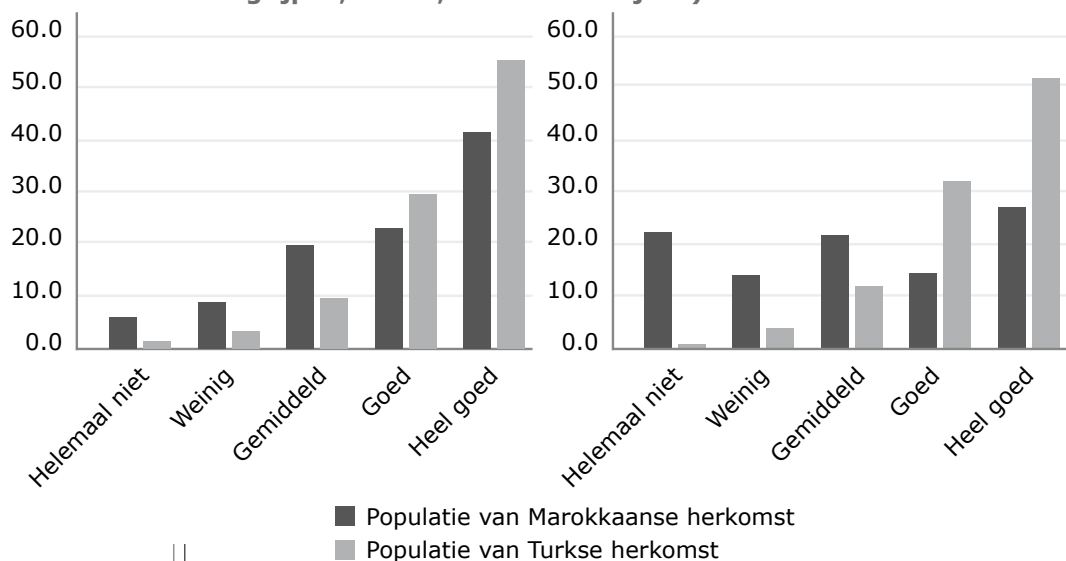
HOOFDSTUK 4 : SOCIO-CULTURELE INTEGRATIE

Corinne Torrekens,
Younous Lamghari,
Rebecca Thys

4.1. Het gebruik van de verschillende talen en het contact tussen groepen

Een belangrijk deel in onze beide steekproeven zegt de taal van het land van herkomst goed te beheersen. 65,1% van de Marokkaanse Belgen geeft aan goed tot zeer goed Marokkaans Arabisch te begrijpen en te praten (42,6% geeft aan goed tot zeer goed Arabisch te kunnen schrijven en lezen). Dit percentage loopt zelfs op tot 85,9% onder de Turkse Belgen voor wat betreft het begrip en de mondelinge communicatie in het Turks (43,7% bevestigt bovendien goed tot zeer goed Turks te kunnen schrijven en lezen). Deze resultaten bevestigen het belang van de Turkse taal in het afbakenen van de Turkse etnische identiteit⁷⁷.

Grafiek 38: Kennis van de taal van herkomst (links, praten en begrijpen; rechts, lezen en schrijven)

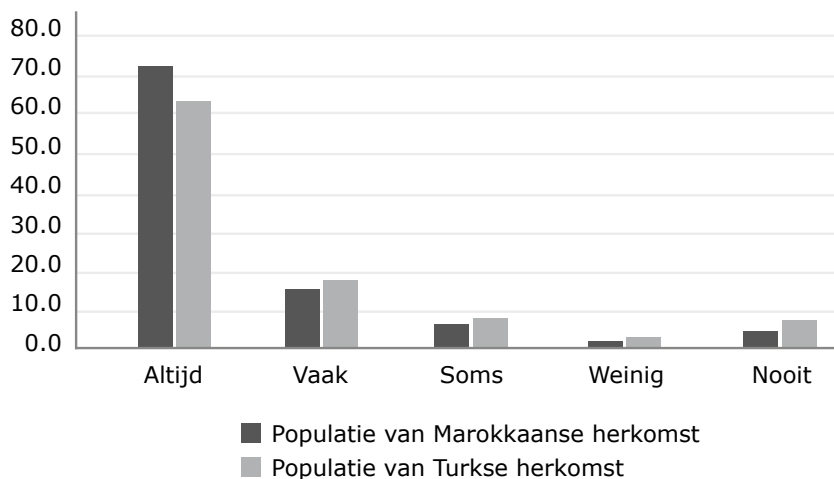

Terwijl de grote meerderheid van de respondenten zegt Frans of Nederlands te gebruiken in de professionele sfeer, is dat toch enigszins anders voor wat de privésfeer betreft. Bovendien merken we op dit punt belangrijke verschillen tussen beide groepen. Vooreerst stellen we vast dat 72,3% van de respondenten van

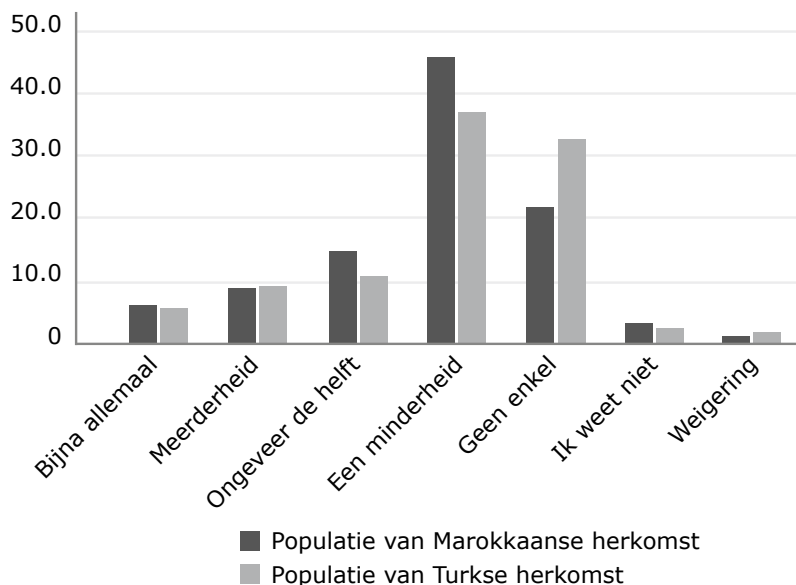
⁷⁷ RAPTOPOULOS, Nikolaos, «La famille des langues turques et le défi de création d'une communauté turcophone en Eurasie: le rôle assumé par Ankara», *Revue internationale de politique comparée* 2007/1 (Vol. 14).

Marokkaanse herkomst en 63,3% van de Turkse Belgen aanduiden Frans of Nederlands te gebruiken in het contact met hun collega's. Onze respondenten blijken dus te werken in een professionele omgeving waar werknemers van Turkse of Marokkaanse afkomst in de minderheid zijn.

Grafiek 39: Gebruik van het Frans en het Nederlands met collega's

Grafiek 40: Aandeel collega's van Marokkaanse of Turkse herkomst

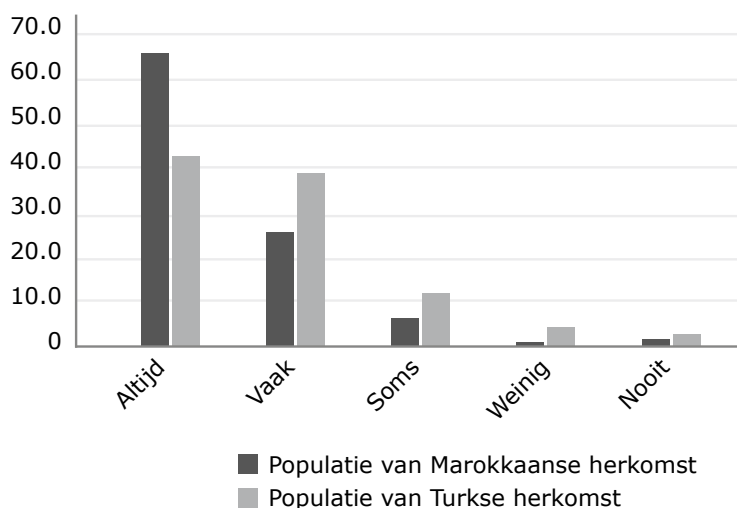

We merken een belangrijk verschil op tussen de groep van Marokkaanse en die van Turkse herkomst in het gebruik van het Nederlands of het Frans onder vrienden. Terwijl er 66% van de respondenten van Marokkaanse herkomst aangeven altijd Frans of Nederlands te gebruiken, ligt dit percentage op 42% onder de Turkse Belgen.

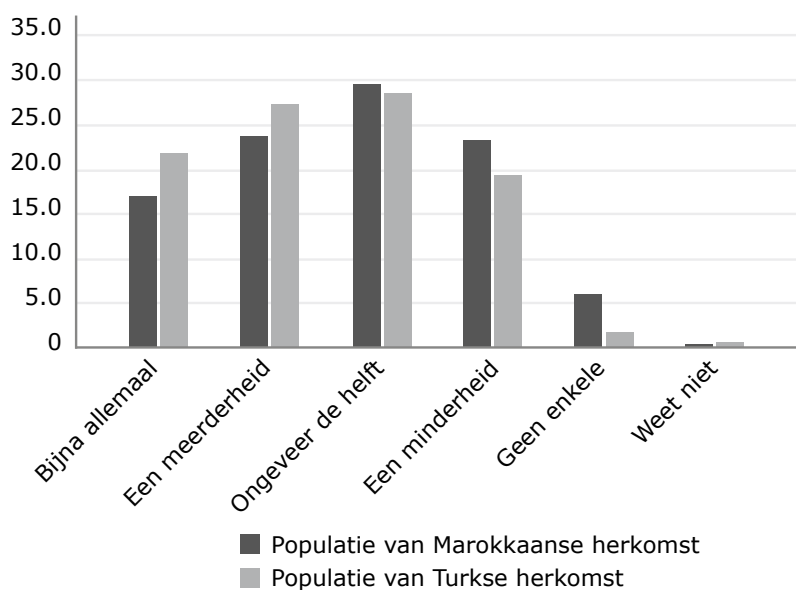
We stellen eveneens een verschil vast tussen beide groepen met betrekking tot de homogeniteit in de vriendengroep. Bijna de helft of 49,2% van de Turkse Belgen geeft aan uitsluitend of een

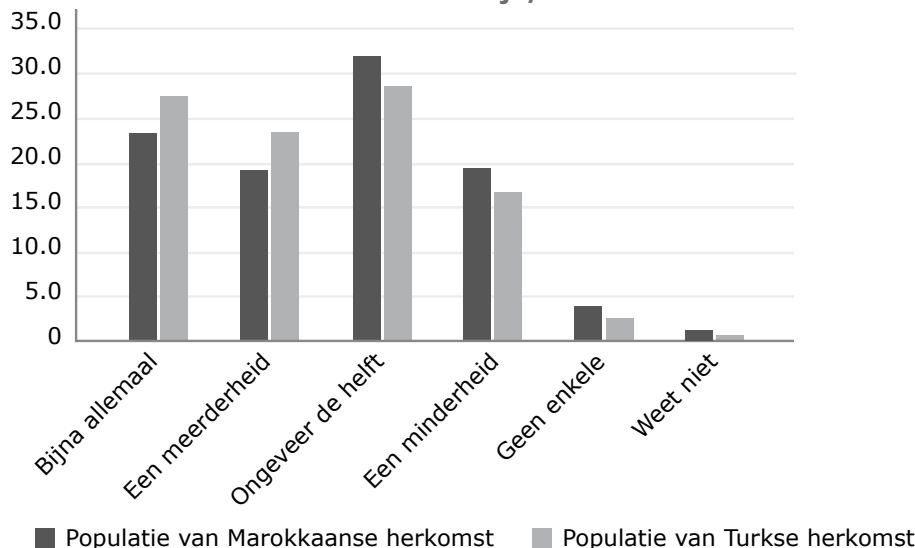
meerderheid vrienden te hebben van Turkse herkomst. Bij de Marokkaanse Belgen ligt dit percentage toch 10% lager, op 40,8%. Een zelfde verschil van 10% vinden we bij respondenten die aangeven dat ze een meerderheid aan vrienden met een moslimachtergrond hebben. Bij de Turkse Belgen gaat het om 51,2% en bij de groep van Marokkaanse herkomst om 42,8%, hetgeen opnieuw aangeeft dat inter-groep contacten er frequenter zijn. We herinneren op dit punt aan het verschil in talenkennis tussen beide groepen, hetgeen alvast gedeeltelijk een verklaring kan bieden voor het verschil in inter-groep contacten. Terwijl de populatie van Turkse herkomst beter het Nederlands beheerst, staat deze van Marokkaanse herkomst een heel stuk sterker als het op het Frans aankomt. We besluiten verder dat waar het Turks voor de Turkse Belgen nog steeds de gangbare taal is in de familiale sfeer én onder vrienden, het Marokkaans veeleer beperkt wordt tot de familie en zelfs tot het contact met de ouders en de oudere generaties.

Grafiek 41: Gebruik van Frans of Nederlands met vrienden

Grafiek 42: Aandeel vrienden van Marokkaanse of Turkse herkomst onder zijn/haar vrienden

Grafiek 43: Aandeel moslims onder zijn/haar vrienden

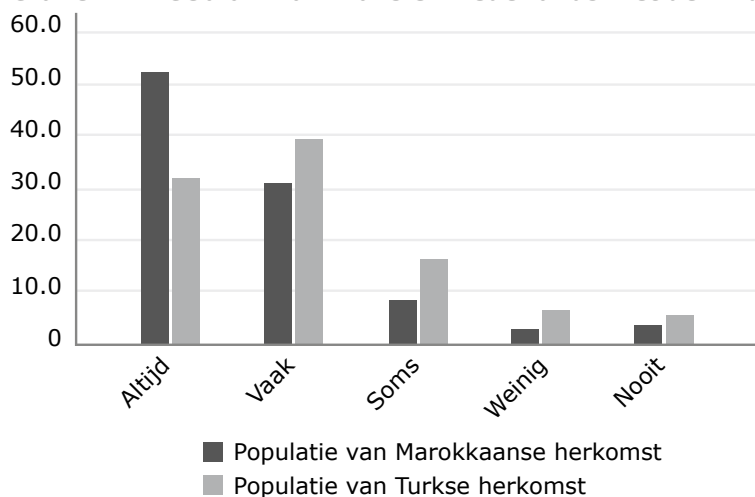
Een multivariate analyse wees een aantal factoren aan die samenhangen met de waarschijnlijkheid dat men een meerderheid of uitsluitend vrienden met een moslimachtergrond heeft. Voor de groep van Marokkaanse herkomst, stellen we vast dat een leeftijd tussen 25 en 43 jaar en geboren zijn in België op een positieve manier samenhangt met een dergelijke homogeniteit in de vriendengroep. Actief zijn op de arbeidsmarkt echter verkleint de kans op een homogene moslimvriendengroep. Andere factoren komen daarentegen bovendrijven voor de groep van Turkse herkomst. We stellen vast dat hier een hogeschooldiploma en het zich sterk identificeren met België een negatieve samenhang vertoont met een meerderheid aan moslimvrienden, terwijl de nauwgezetheid waarmee religieuze regels worden opgevolgd er juist een positief verband mee vertoont.

Bivariate analyse toont verder een samenhang aan tussen de mate van homogeniteit van de persoonlijke contacten enerzijds en de sterkte van een etnische identiteit anderzijds. Voor beide groepen samengenomen stellen we vast dat deel uitmaken van een etnisch homogeen huwelijk zich positief verhoudt tot een sterke etnische identiteit. Anders gezegd, het feit deel uit te maken van een niet gemengd huwelijk verhoogt de waarschijnlijkheid zich sterker te identificeren met het land van herkomst. Bovendien verkleint een sterke fierheid om Marokkaans of Turks te zijn, de waarschijnlijkheid zich eerder of enkel Belg te voelen. Een meerderheid aan vrienden met een moslimachtergrond toont verder een positieve samenhang met de mate waarin men trots is om moslim te zijn. Deze variabele (alsook het hebben van een meerderheid van burens met moslimachtergrond) hangt ook op een positieve manier samen met een sterke etnische identiteit en de mate waarin men trots is op het feit van Marokkaanse of Turkse herkomst te zijn. Tenslotte wijzen we erop dat er een negatieve samenhang bestaat tussen een diploma, hoger onderwijs een actieve positie op de arbeidsmarkt enerzijds en het feit een meerderheid aan vrienden te hebben met eenzelfde etnische of moslimachtergrond. Dit resultaat wijst er overigens op dat socio-economische integratie en sociale integratie elkaar in belangrijke mate overlappen.

Tabel 15: Samenhang tussen de identitaire affirmaties en de samenstelling van zijn/haar entourage

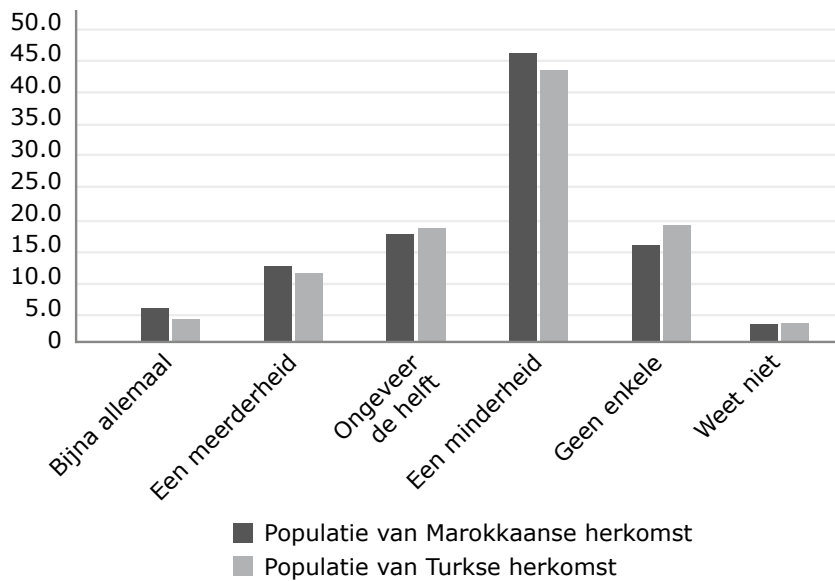
Indicatoren voor identiteit	Etnisch cultureel homogeen huwelijk (1=ja)	Een meerderheid aan moslimvrienden (1=ja)	Een meerderheid aan burens met een moslimachtergrond (1=ja)
Zich trots voelen om moslim te zijn (1=sterk of heel sterk)	ns	$\Phi = +0,148$ (***)	ns
Zich Marokkaan of Turk voelen (1=sterk of heel sterk)	$\Phi = +0,108$ (**)	$\Phi = +0,218$ (***)	$\Phi = +0,095$ (*)
Zich troost voelen Marokkaan of Turk te zijn (1= sterk of heel sterk)	$\Phi = +0,162$ (**)	$\Phi = +0,210$ (***)	$\Phi = +0,081$ (*)
Zich enkel Marokkaan of Turk voelen (1=ja)	ns	$\Phi = +0,177$ (***)	$\Phi = +0,153$ (***)
Zich eerder Marokkaan of Turk voelen dan Belg (1=ja)	ns	$\Phi = +0,234$ (***)	$\Phi = +0,115$ (**)
Zich zowel Marokkaan of Turk als Belg voelen (1=ja)	ns	ns	ns
Zich eerder Belg voelen (1=ja)	$\Phi = -0,109$	$\Phi = -0,183$ (***)	ns

Wanneer we verder het gebruik van talen bekijken binnen de familiale sfeer, dan bevestigen de resultaten de tendensen over het verschil tussen de groep van Marokkaanse en die van Turkse herkomst die we hierboven al hebben vermeld. Terwijl een meerderheid van de Marokkaanse Belgen aangeeft Frans of Nederlands te gebruiken in contact met de kinderen, betreft dit 31,7% in de groep van Turkse herkomst.

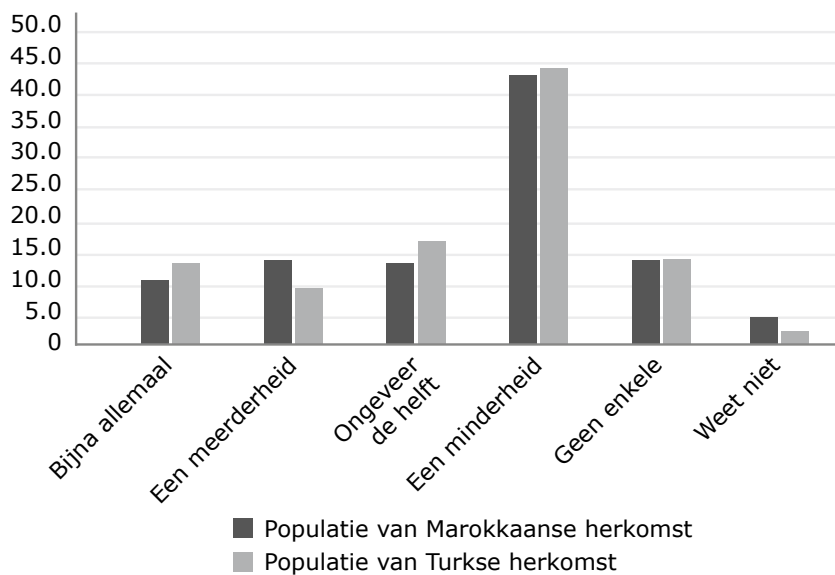
Grafiek 44: Gebruik van Frans en Nederlands met de kinderen

Tenslotte stellen we vast dat onze respondenten voornamelijk in multiculturele buurten wonen. Meer dan 40% geeft aan dat slechts een minderheid van de buren van Marokkaanse of Turkse herkomst of moslim is. 15% geeft bovendien aan dat er geen enkele buur is met een Marokkaanse of Turkse migratieachtergrond.

Grafiek 45: Aandeel van buren van Turkse of Marokkaanse herkomst

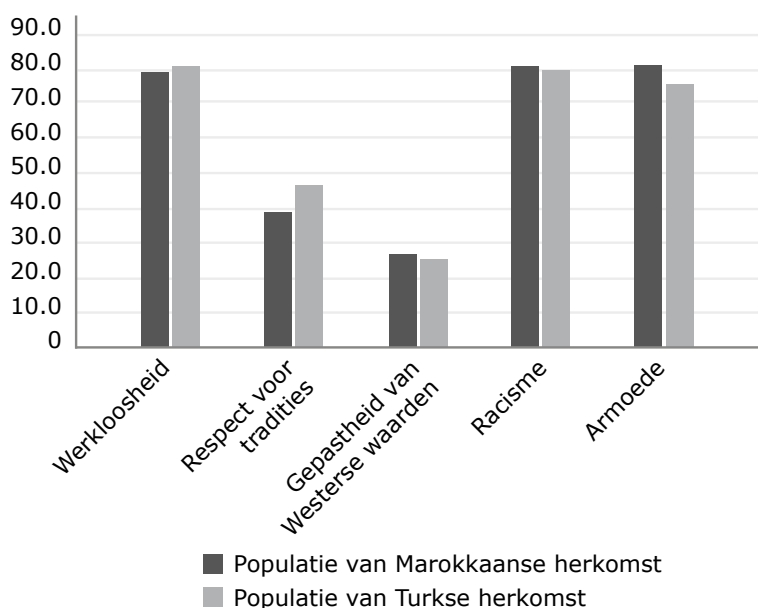
Grafiek 46: Aandeel van moslim buren

4.2. Moeilijkheden in België

We bevroegen de respondenten over de sociale problemen die zij als belangrijk beschouwen in België. Werkloosheid en racisme steken er met kop en schouders bovenuit. Ongeveer 80% van de ondervraagden beschouwt beide problemen als zeer belangrijk. Dit percentage lag een stuk lager in de voorgaande studies van 2007 en 2009. Toen ging het om respectievelijk een zesde van de Marokkaanse Belgen en een derde van de Turkse. Het gebrek aan respect voor tradities wordt evenzeer frequent als belangrijk naar voren geschoven. Ongeveer 40% beschouwt dit als zeer belangrijk, wat in belangrijke mate overeenstemt met eerdere resultaten. Tenslotte wordt de overeenstemming qua waarden ook vrij frequent als een belangrijk probleem opgevat; het gaat om ongeveer 25% van de ondervraagden. Terwijl in 2007 een gelijkaardig percentage werd teruggevonden voor de groep van Turkse herkomst, merken we een toename voor wat de groep van Marokkaanse herkomst betreft. In 2009 werd dit item door slechts 10% als belangrijk naar aangeduid.

Grafiek 47: Problemen in België die als zeer belangrijk worden aangeduid

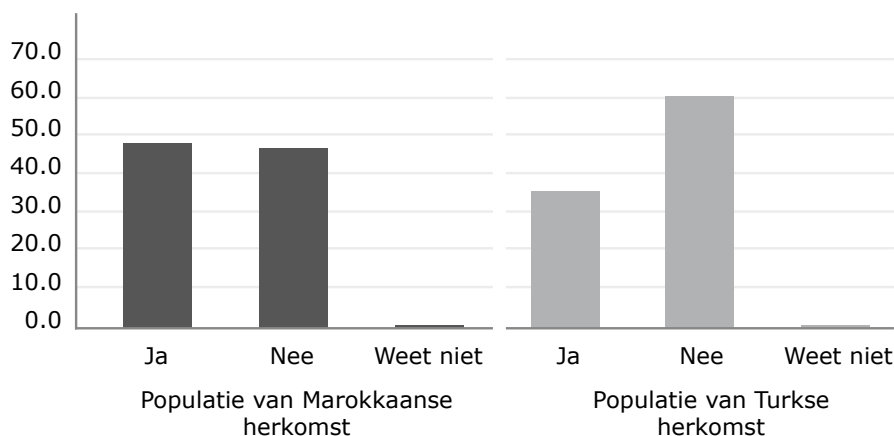

4.3. Discriminatie

In totaal, geeft bijna de helft van de respondenten van Marokkaanse herkomst (49,9%) en 37,1% van deze van Turkse herkomst aan slachtoffer te zijn geweest van discriminatie. Ongeveer de helft van de respondenten geeft aan het slachtoffer te zijn geweest van één of andere vorm van discriminatie. Het gaat om 49,9% van de groep van Marokkaanse herkomst en om 37,1% van deze van Turkse herkomst. Opvallend genoeg stellen we een positieve samenhang vast met het hebben van een diploma van hoger onderwijs en het geboren zijn in België. Het lijkt er dus op dat hoe meer intellectuele bagage men heeft, hoe gevoeliger men is ten aanzien van het

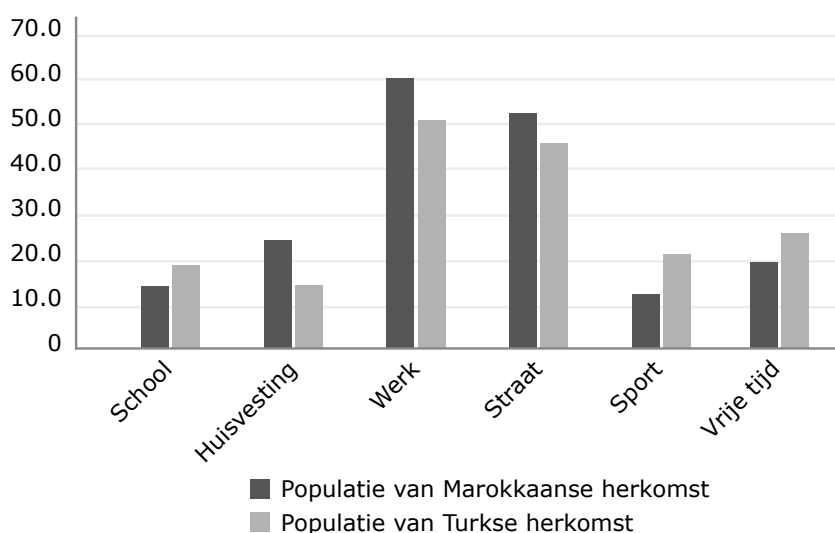
discriminatievraagstuk. Anderzijds kan het zijn dat hoe hoger men geschoold is, hoe meer men te maken krijgt met situaties waarin discriminaties zich kunnen voordoen.

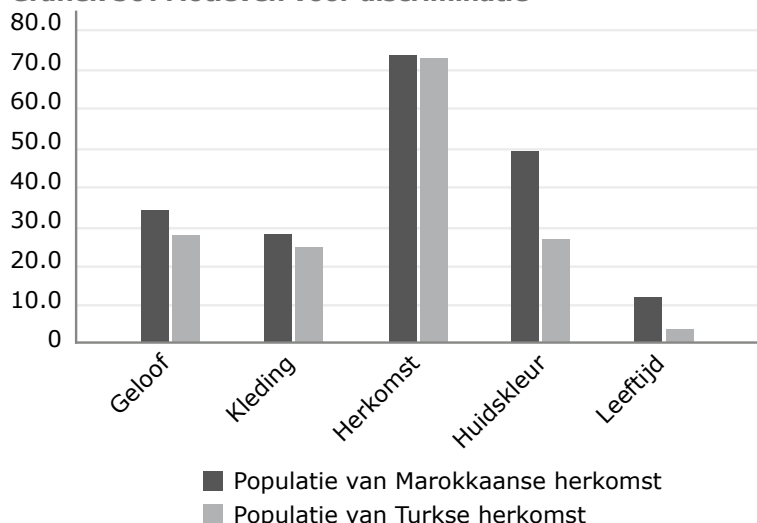
Grafiek 48: Het gevoel slachtoffer te zijn geweest van een discriminatie

Het werk en de openbare ruimte (respectievelijk 56 et 48% positieve antwoorden) worden het vaakst aangeduid als omgevingen waarin er discriminatie wordt ervaren. Daarnaast wordt er ook vaak verwezen naar de huisvesting en vrije tijd als domeinen die aanleiding kunnen geven tot discriminatie.

Grafiek 49: Ruimten waarbinnen discriminatie wordt ervaren

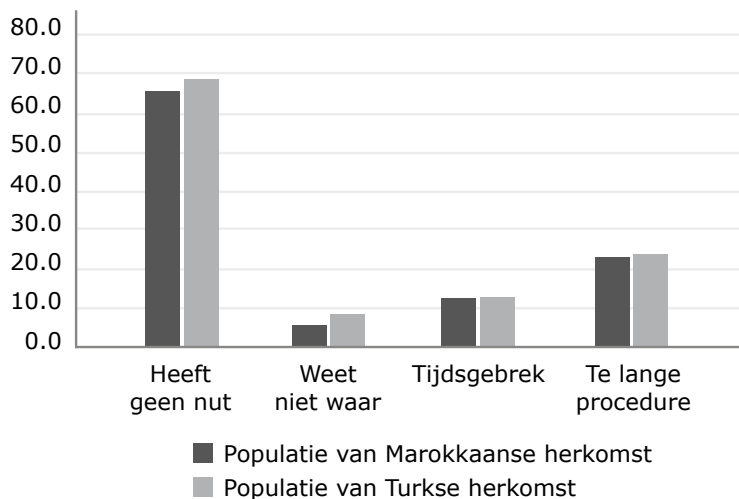
Grafiek 50: Motieven voor discriminatie

Een grote meerderheid van de respondenten geeft als motief voor discriminatie, de etnische herkomst of het behoren tot de groep "vreemdelingen" aan. Het gaat om 73% van zowel de populatie van Turkse als de Marokkaanse populatie. Binnen deze laatste groep merken we tevens een belangrijke groep op die de huidskleur opgeeft als motief voor discriminatie; liefst 48,8% geeft dit als reden op. De religieuze overtuiging en het vestimentaire die aan deze overtuiging uiting geven, zoals de hoofddoek of de «salafistische» outfit voor mannen (lange baard, broek tot aan enkels) maar ook deze die gelden als culturele of etnische symbolen (djellaba, keffieh etc.) worden minder frequent als reden tot discriminatie naar voren geschoven; het gaat respectievelijk om 30% en 25% van de ondervraagden. Ondanks het feit dat kwalitatief wetenschappelijk onderzoek wijst op een toename van islamofobie in Europa, hetgeen wordt opgevat als een toename van angst en van bepaalde vooroordelen ten aanzien van de islam en de moslims⁷⁸, blijkt uit onze enquête dat de populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst zich niettemin voornamelijk gediscrimineerd voelen naar aanleiding van een raciale interpretatie van het verschil, een interpretatie op basis van etnische herkomst en de huidskleur.

Ondanks deze gegevens over de gevoelens van discriminatie, heeft de overgrote meerderheid van de respondenten nooit een klacht ingediend, hetgeen eerdere studies bevestigt die aangeven dat het aantal geregistreerde klachten door controle-organismen slechts het puntje van de ijsberg laat zien⁷⁹. De belangrijkste reden om geen klacht neer te leggen, is de overtuiging dat het toch geen resultaat oplevert (67,8% van de respondenten) of dat de procedure te omslachtig is (22,9% van de ondervraagden).

78 ALLEN, Chris. 2010. *Islamophobia*. Farnham: Ashgate; CESARI, Jocelyne. 2011. "Islamophobia in the West: a comparison between Europe and the United States." In *Islamophobia: The Challenge of Pluralism in the 21st Century* edited by John L. ESPOSITO and Ibrahim KALIN, 21-42, Oxford: Oxford University Press; Meer, Nazar. 2013. "Racialization and Religion: Race, culture and difference in the study of Antisemitism and Islamophobia." *Racial and Ethnic Studies*, 36 (3): 385-398.

79 Centre pour l'égalité des chances et la lutte contre le racisme. 2012. *Baromètre de la diversité. Emploi*, http://www.diversite.be/sites/default/files/documents/publication/le_barometre_de_la_diversite_emploi.pdf.

Grafiek 51: Motief voor niet neerleggen van klacht

We wijzen er dan ook op dat er werk aan de winkel is in verband met de communicatie over en het zichtbaar maken van de mogelijke procedures voor de Belgische instellingen bevoegd met de strijd tegen discriminatie.

4.4. Vertrouwen

We hebben de respondenten eveneens ondervraagd over het niveau van vertrouwen dat ze hebben in een reeks van instellingen en sociale groepen. We stellen vast dat een veralgemeend vertrouwen, of met andere woorden het vertrouwen dat men heeft in mensen die men niet persoonlijk kent, aan de lage kant is (het gaat om slechts 32,1% onder de Marokkaanse Belgen en om 30,3% van de Turkse Belgen). Het vertrouwen in de verschillende instellingen daarentegen ligt in beide groepen hoog. De enige uitzondering hierop betreft het vertrouwen binnen de groep van Marokkaanse herkomst in de media. De scores die we in deze studie vaststellen liggen opvallend een stuk hoger dan hetgeen in de voorgaande studies van 2007 en 2009 werd opgetekend.

Tabel 16: Vertrouwen in de instellingen (vertrouwen of volledig vertrouwen, %)

Instituties	Groep van Marokkaanse herkomst	Groep van Turkse herkomst
Ambassades et consulaten	73,4	77,8
Marokkaanse of Turkse verenigingen	67	79,9
Moskees	79,7	85,6
Federale overheid	73,1	79,6
Federaal parlement	68,1	68,5
Patronale verenigingen	64,2	69,1
Rechtbanken	71,6	76,8
Politie	72,5	78,8
Scholen	84,6	88,9
Zorginstellingen	92,8	92,2
Europees parlement	65,8	66,3
Media	48,9	60,7
Familie	99,9	97
Buren	79,3	82,4
Collega's	78,3	81,7
Vrienden	88,5	
Vertrouwen in de eigen etnisch culturele groep	62,5	78
Vertrouwen in de groep autochtonen	71,4	67,5
Gegeneraliseerd vertrouwen	32,1	30,9

De instelling waarin men het meest vertrouwen heeft, is de familie. De media genieten het minst vertrouwen. We stellen een hoger percentage vast binnen de groep van Turkse herkomst met betrekking tot het vertrouwen in de eigen etnische groep. Zorginstellingen en scholen kunnen rekenen op een wijd verspreid vertrouwen. Samengevat zouden we kunnen stellen dat het vertrouwen hoog is in de instellingen en personen waarmee men frequent in interactie treedt, terwijl het vertrouwen lager ligt wanneer het gaat om instellingen en personen die men minder vaak frequenteert.

HOOFDSTUK 5 : POLITIEKE PARTICIPATIE

Rebecca Thys,
Corinne Torrekens,
Younous Lamghari

We onderscheiden verschillende dimensies binnen de notie van politieke participatie of politiek engagement. We kijken niet enkel naar het niveau van interesse in de Belgische politiek of naar de intentie te zullen stemmen bij de volgende Belgische verkiezingen, maar ook minder institutionele activiteiten, zoals het rechtstreeks contact opnemen met politici, het ondertekenen van petitie's, deelnemen aan demonstraties, het boycotten van bepaalde producten of nog, het uitdrukken van zijn/haar standpunt op internetfora, op facebook of twitter. In België bestaat er een aanzienlijk aantal studies over de politieke participatie van moslims. Deze gaan evenwel voornamelijk over hun aanwezigheid op electorale lijsten⁸⁰ en de verkiezingen van moslimkandidaten⁸¹. Er zijn evenwel andere vormen van collectieve politieke mobilisering onder moslims die niet samenvallen met een electoraal moment en zich eerder afspelen op een "lager" politiek niveau⁸². Het klopt dat in België en in het bijzonder in Brussel de politieke electorale representatie van moslims aanzienlijk is en hoger ligt in vergelijking met andere Europese landen en ruimer, met andere westerse institutionele contexten⁸³. Maar zich enkel focussen op de electorale politieke participatie doet geen recht aan de variatie aan politiek engagement dat zich binnen (moslim) gemeenschappen ontwikkelt⁸⁴. Burgers verschillen niet enkel qua niveau van participatie, maar ook voor wat betreft de

80 SANDRI (G.), DE DECKER (N.), «Le vote des musulmans le 10 juin 2007», in DELWIT (P.), VAN HAUTE (E.), dir., *Le vote des Belges. Le comportement électoral des Bruxellois et des Wallons aux élections du 10 juin 2007*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2008; ZIBOUH (F.), «La participation politique des musulmans en Belgique: la mobilisation des réseaux sociaux», in MARÉCHAL (B.), EL ASRI (F.), dir., *Islam belge au pluriel*, Louvain-la-Neuve, Presses Universitaires de Louvain, 2012.

81 REA (A.), JACOBS (D.), TENEY (C.), DELWIT (P.), «Les comportements électoraux des minorités ethniques à Bruxelles», *Revue française de science politique*, vol. 60 (4), 2010; LAMBERT (P.-Y.), *La participation politique des allochtones en Belgique*, Louvain-la-Neuve, Academia/Bruylant, 1999; REA (A.), JACOBS (D.), BOUSSETTA (H.), MARTINIELLO (M.), SWYNGEDOUW (M.), «L'essor des candidats issus de l'immigration», in JACOBS (D.), BOUSSETTA (H.), REA (A.), MARTINIELLO (M.), SWYNGEDOUW (M.), dir., *Qui sont les candidats aux élections bruxelloises?*, Louvain-la-Neuve, Académia/Bruylant, 1996.

82 TORREKENS (C.), *L'islam à Bruxelles*, Bruxelles, Presses de l'Université de Bruxelles, 2009.

83 SINNO (A. H.), *Muslims in Western Politics*, Bloomington, Indiana University Press, 2009.

84 DION, Léon, "Participating in the Political Process," *Queens Quarterly* August (1968): 432-47; SERUP, Henrik CHRISTENSEN, *Political Participation Beyond the Vote. How Institutional Context Shapes Patterns of Political Participation in 18 Western European Democracies* (Turku: Abo Akademi University Press, 2011).

uiteenlopende activiteiten die ze kiezen om vorm te geven aan dit politiek engagement⁸⁵.

De literatuur over politieke representatie van etnische minderheidsgroepen samenvattend, wijzen Bird, Saalfelt et Wüst⁸⁶ op het bestaan van vijf interpretatiemodellen. Elk model benadrukt het centraal belang van een bepaalde centrale factor in het begrijpen en verklaren van het niveau van politieke incorporatie en van de waaier aan participatievormen binnen een bepaalde etnische minderheidsgroep. Vooreerst vermelden ze een etnisch perspectief. Culturele, raciale of religieuze eigenschappen van de groep worden centraal geplaatst. Vanuit een dergelijk perspectief worden bijvoorbeeld socialisatieprocessen, specifieke politieke culturen of de typische opvattingen over autoriteit en legitimiteit die dominant zijn in bepaalde culturen als verklaring naar voren geschoven. De hypothesen die gaan over de rol van de islam in het begrijpen van politieke engagementen of juist van een zekere politieke apathie, kunnen we eveneens binnen dit perspectief situeren. De auteurs onderscheiden vervolgens een ander model waarin het belang van de sociale klasse van een bepaalde minderheidsgroep wordt benadrukt. Binnen dit perspectief gaat men er vanuit dat het niveau van politieke participatie minder bepaald wordt door etniciteit, cultuur, ras of religie, maar veeleer door de socio-economische positie. Dit standpunt wordt bijvoorbeeld gemobiliseerd om de steun van etnisch culturele minderheidsgroepen voor linkse partijen te verklaren of nog om het relatief lage niveau van politiek engagement in vergelijking met meerderheidsgroepen te duiden. In een derde model staat de rol van het etnisch verenigingsleven centraal in het begrijpen van verschillen in politiek engagement tussen etnische minderheidsgroepen. Een belangrijke redenering binnen dit perspectief wijst erop dat een bloeiend verenigingsleven positief is voor een veralgemeend vertrouwen (vertrouwen in hen die men niet persoonlijk kent) binnen een migrantengemeenschap en precies daarom een positieve impact heeft op het vertrouwen in politieke instellingen en uiteindelijk ook op het niveau van politieke participatie. Binnen dit perspectief figureert er evenwel ook een hypothese die een negatieve invloed van een etnisch verenigingsleven aanduidt. Deze hypothese is gebaseerd op de redenering dat sterke banden binnen de eigen gemeenschap deze die een brug slaan naar de meerderheidsgroep in de weg zouden staan en op die manier dus een politieke incorporatie zouden verhinderen. Tenslotte wijzen Bird et al. nog op twee perspectieven die de rol van de politieke context benadrukken in het begrijpen van het niveau van politieke participatie en de vormen van politieke activiteit. Het institutioneel perspectief benadrukt het belang van het burgerschapsregime, het immigratie- en integratiebeleid en de beleidslijnen in verband met de strijd tegen discriminatie. Roger Brubaker⁸⁷, die beschouwd kan worden als een centrale auteur

85 Verba SIDNEY, Nie NORMAN, and Kim JAE-ON, *the Modes of Participation. A Cross-National Comparison* (Beverly-Hills: Sage Publications, 1971); Susan WELCH, "Dimensions of Political Participation in a Canadian Sample," *Canadian Journal of Political Science* 8, no. 4 (1975): 553-59.

86 BIRD Karen, SAALFELD Thomas et WÜST Andreas (eds.), *The Political Representation of Immigrants and Minorities. Voters, Parties and Parliaments in Liberal Democracies*, ECPR Studies in European Science, London & New York: Routledge, 2011.

87 BRUBAKER, Rogers. 2013. "Categories of analysis ad categories of practice: a note on the study of Muslims in European countries of Immigration." *Ethnic and Racial Studies* 36 (1): 1-8.

binnen dit model, wijst erop dat de manier waarop de toegang tot de nationaliteit wordt opgevat, een belangrijke invloed heeft op het migratie- en integratiebeleid; een invloed die daarenboven de partijpolitiek overstijgt. Het kan bovendien de politieke representatie van minderheidsgroepen bevorderen of juist ondergraven. Een ander perspectief dat de politieke context benadrukt, doet dat vanuit de notie van «politieke kansenstructuren». Naast het belang van institutionele elementen, benadrukt dit model het belang van minder formele, sub-nationale en tijdelijke kansenstructuren. Ruud Koopmans, bijvoorbeeld, wijst op het belang van een discursieve dimensie. Het publieke discours over immigratie, minderheden, diversiteit en discriminatie wordt als bepalend gezien voor de legitimiteit van bepaalde collectieve eisen, bepaalde identiteiten en actoren en is dus belangrijk voor het begrijpen van het niveau en de vormen van politieke participatie van etnische minderheidsgroepen⁸⁸. In hoofdstuk 9, zullen we verder ingaan op het belang van het publieke discours (of de 'discursieve opportuniteitsstructuur'), niet louter om politieke participatie te verklaren maar ook van percepties van sociale afstand en nationale identificatie.

5.1. Deelname aan het verenigingsleven

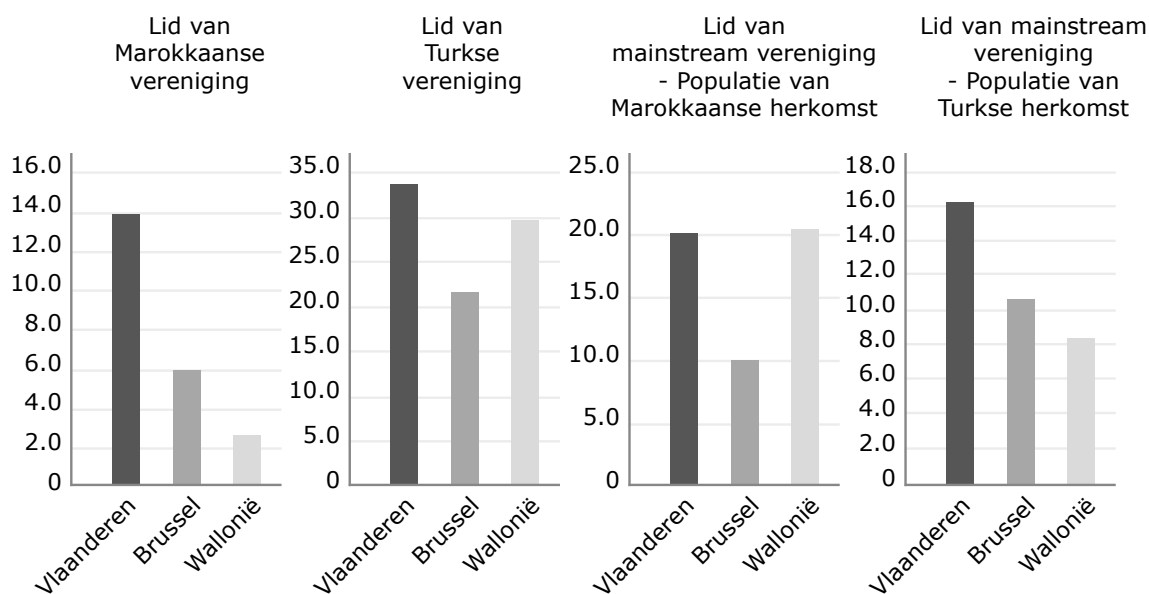
Er bestaat een omvangrijk onderzoeksdomein dat de rol van het verenigingsleven onderzoekt, niet alleen voor wat de politieke participatie betreft, maar ook aangaande de socio-economische integratie van minderheidsgroepen⁸⁹. In 2007 bleek 30,8% van de respondenten van Turkse herkomst lid te zijn van een vereniging. Het rapport van 2009 omtrent de Belgisch-Marokkaanse populatie vermeldt echter geen cijfers omtrent deelname aan het verenigingsleven. In het voorliggend onderzoek, hebben we niet alleen het lidmaatschap van verenigingen in het algemeen bevraagd, maar ook een onderscheid gemaakt tussen het lidmaatschap van etnische verenigingen en dat van "algemene" of Belgische verenigingen. We hebben een etnische vereniging gedefinieerd als een vereniging waarin de meerderheid van de bestuursleden van respectievelijk Marokkaanse of Turkse herkomst is. In een algemene vereniging daarentegen is het merendeel van bestuursleden van Belgische herkomst. Vier vaststellingen springen in het oog. Eerst en vooral zijn

88 KOOPMANS, Ruud, and STATHAM, Paul. 1999. "Political claims analysis: integrating protest event and political discourse approaches." *Mobilization: An International Quarterly* 4 (2): 203-221; KOOPMANS, Ruud, STATHAM, Paul, GIUGNI, Marco, and PASSY, Florence. 2005. *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press; CAROL, Sarah, and KOOPMANS, Ruud. 2013. "Dynamics of contestation over Islamic religious rights in Western Europe." *Ethnicities* 13 (2): 165-190; CINALLI, Manlio, et GIUGNI, Marco. 2013. "Public discourses about Muslims and Islam in Europe." *Ethnicities* 13 (2): 131-146.

89 Fennema et Tillie, "Political Participation and Political Trust in Amsterdam. Civic Communities and Ethnic Networks"; Dirk JACOBS, Karen PHALET, et Marc SWYNGEDOUW, "Associational Membership and Political Involvement among Ethnic Minority Groups in Brussels," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30, no. 3 (2004): 543-59; Laura MORALES et Katia PILATI, "The Role of Social Capital in Migrants' Engagement in Local Politics in European Cities," in *Social Capital, Political Participation and Migration in Europe. Making Multicultural Democracy Work?*, ed. Laura MORALES et Marco GUIGNI, Migration, Minorities and Citizenship (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2011), 64-87; Per STROMBLAD, Gunnar MYRBERG, et Bo BENGSSON, "Optimal Opportunities for Ethnic Organizations and Political Integration? Comparing Stockholm with Other European Cities," in *Social Capital, Political Participation and Migration in Europe. Making Multicultural Democracy Work?*, ed. Laura MORALES et Marco GUIGNI (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2011), 88-115; GUIGNI, Marco et Laura MORALES, "Conclusion: Towards an Integrated Approach to Political Inclusion of Migrants," in *Social Capital, Political Participation and Migration in Europe. Making Multicultural Democracy Work*, ed. Laura MORALES et Marco GUIGNI, Migration, Minorities and Citizenship (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2011), 262-74.

de respondenten van Turkse herkomst frequenter lid van een etnische vereniging dan deze van Marokkaanse herkomst; het gaat om respectievelijk 30% en 8%. Daarnaast, stellen we vast dat dit verschil zich niet herhaalt voor wat het lidmaatschap van "algemene" verenigingen betreft. In beide groepen noteren we een aandeel van ongeveer 25% dat aangeeft lid te zijn van een dergelijke verenigingen. Ten derde, observeren we een verschil tussen de drie Belgische regio's. Een verschil tekent zich af voor het lidmaatschap van algemene verenigingen, maar ook en zelfs nog sterker voor dat van etnische verenigingen. We stellen vast dat de deelname aan het etnische verenigingsleven een stuk hoger ligt in Vlaanderen dan in Wallonië en Brussel, en dit voor beide groepen. De deelname van de respondenten van Turkse herkomst aan het «algemene» verenigingsleven ligt eveneens hoger in Vlaanderen dan in de Wallonië. Dat van de respondenten van Marokkaanse herkomst daarentegen verschilt nauwelijks tussen Vlaanderen en Wallonië (in beide regio's ligt het niveau evenwel hoger dan in de Brusselse regio). Tenslotte observeren we dat de deelname aan beide types van verenigingen onderling sterk samenhangt en dit geldt zowel voor de respondenten van Marokkaanse en Turkse herkomst. Dit resultaat geeft aan dat lidmaatschap van een etnische vereniging, de waarschijnlijkheid verhoogt dat men ook aan het «algemene» verenigingsleven deelneemt.

Grafiek 52: Percentage deelname aan het verenigingsleven (algemeen en etnisch cultureel) voor groep van Marokkaanse en Turkse herkomst

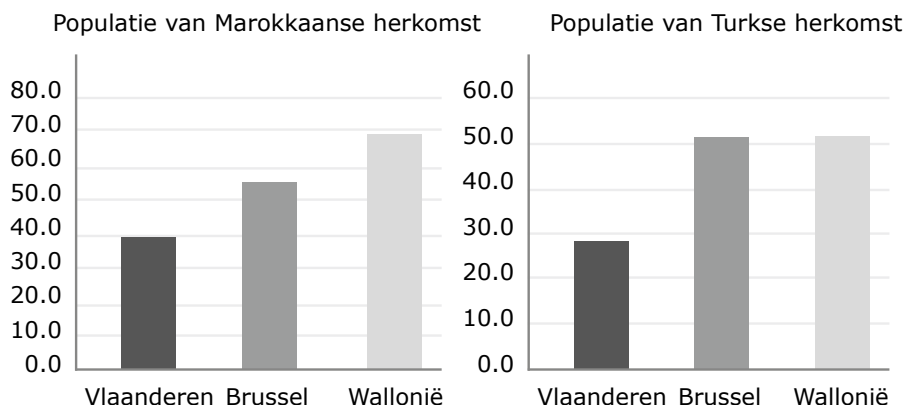

Verder hebben we aan de hand van binaire analyses de samenhang verkend tussen deelname aan het verenigingsleven enerzijds en de interesse in de Belgische politiek en andere vormen van politieke participatie anderzijds. Deze analyses tonen aan dat er geen samenhang is tussen verschillende vormen van politiek engagement en het lidmaatschap van etnische verenigingen. Voor de groep van Turkse herkomst stellen we een enkel positief verband vast, met name tussen

lidmaatschap van etnische verenigingen en het rechtstreeks contacteren van politici. Voor de groep van Marokkaanse herkomst observeren we zelfs een negatief verband. De waarschijnlijkheid om zich in de Belgische politiek te interesseren verhoudt zich negatief tot het lidmaatschap van een Marokkaanse vereniging. De hypothese dat een belangrijk etnisch verenigingsleven de meer traditionele politieke participatie kan belemmeren werd dus deels gevalideerd voor de groep Belgo-Marokkanen. Daartegenover staat dat een deelname aan het «algemene» verenigingsleven in beide groepen zich positief verhoudt tot een interesse in de Belgische politiek, tot het rechtstreeks contacteren van politici en met het ondertekenen van petitie's. We gaan dieper in op deze elementen in de regressieanalyses die volgen, waarin de deelname aan het verenigingsleven als één van de verschillende onafhankelijke variabelen wordt opgenomen.

5.2. Zich interesseren in de Belgische politiek

In de voorgaande studies die dateren van 2007 en 2009, werden twee aspecten van de politieke participatie binnen de populatie van Turkse en Marokkaanse herkomst opgenomen: interesse in de Belgische politiek en de voorkeur voor een bepaalde Belgische partij. In 2009 bedroeg het percentage Marokkaanse Belgen dat aangeeft sterk in de Belgische politiek geïnteresseerd te zijn 25,6%. Daarentegen meldde 21,3% er helemaal niet in te zijn geïnteresseerd. In 2014, ligt het niveau van interesse voor de groep van Marokkaanse herkomst een stuk hoger; 52,7% zegt redelijk tot sterk in de Belgische politiek te zijn geïnteresseerd. We merken evenwel op dat de antwoordcategorieën die in beide studies werden opgenomen, enigszins verschillend zijn. De cijfers voor de groep van Turkse herkomst verschillen sterk van deze voor de groep van Marokkaanse Belgen. Zowel in 2007 als in 2014 ligt het niveau van interesse in het Belgisch politieke leven er een stuk lager. In 2007 gaf 55% aan helemaal niet of eerder niet te zijn geïnteresseerd. In 2014 stellen we vast dat maar 39,3% redelijk tot sterk in de Belgische politiek is geïnteresseerd. Naast verschillen tussen beide groepen stellen we ook verschillen vast tussen de Belgische regio's. Voor beide groepen geldt een lager niveau van interesse in Vlaanderen in vergelijking met Wallonië en Brussel. Voor de groep van Marokkaanse herkomst noteren we een hoger niveau in Wallonië in vergelijking met Brussel, terwijl voor de groep van Turkse herkomst de mate van interesse in deze regio's ongeveer gelijk is. In een zoektocht naar een verklaring voor dit verschil (zie hoofdstuk 9), wijzen we er onder andere op dat het publieke discours in verband met migratie en integratie van minderheidsgroepen minder gunstig is in Vlaanderen. En dat onder meer door de aanwezigheid en het succes van de extreemrechtse partij Vlaams Belang, die expliciet op negatieve manier rond beide thema's mobiliseert.

Grafiek 53: Heel sterk of redelijk geïnteresseerd zijn in het Belgische politieke leven

We hebben een multivariate analyse uitgevoerd om na te gaan welke factoren de interesse in het Belgische politieke leven het meest beïnvloeden. De resultaten van deze analyse leren ons minstens drie zaken. Eerst en vooral bevestigen ze het hierboven verkende verschil tussen de Belgische regio's. In Vlaanderen wonen verhoudt zich op een negatieve manier tot de waarschijnlijkheid sterk of redelijk sterk geïnteresseerd te zijn. Concreet, de Marokkaanse Belgen hebben respectievelijk twee en drie keer zoveel kans zich onder de "geïnteresseerden" te bevinden wanneer ze in Brussel en Wallonië wonen dan wanneer ze in Vlaanderen gehuisvest zijn. De mensen van Turkse herkomst daarentegen hebben drie keer zoveel kans om zich voor Belgische politiek te interesseren wanneer ze zich in Brussel of Wallonië bevinden, dan wanneer ze in Vlaanderen wonen⁹⁰. Ten tweede merken we op dat voor beide groepen de nauwgezetheid waarmee religieuze praktijken worden opgevolgd, niet meespeelt. De non-impact op deze en ook andere inclusie-indicatoren worden nader geïnterpreteerd in hoofdstuk 9. Concreet blijkt het dragen van een hoofddoek en het rigoureuus opvolgen van voorschriften in verband met bidden en vasten geen rol te spelen. Dezelfde opmerking geldt voor de variabelen "geslacht", "leeftijd", "een actieve positie op de arbeidsmarkt", "etnische identiteit" en "het gevoel van discriminatie". Ten derde merken we op dat binnen de groep van Marokkaanse herkomst, diegene die in België zijn geboren (tweede en derde generatie dus) zich significant minder frequent in de categorie van de geïnteresseerden in politiek bevinden⁹¹. De Belgische nationaliteit daarentegen is binnen deze groep daarentegen een positieve factor. Het opleidingsniveau komt evenzeer naar boven als een verklarende factor. Houders van een diploma hoger onderwijs hebben meer kans om te hebben geantwoord dat ze zeer sterk of redelijk geïnteresseerd zijn in het Belgische politieke leven.

⁹⁰ Hierover meer in hoofdstuk 9 waarin we de vastgestelde verschillen per regio nader interpreteren.

⁹¹ Zie hierover meer in hoofdstuk 8, omtrent het geboorte-plaats effect.

Tabel 17: Binaire logistische regressie met betrekking tot de interesse in de politiek

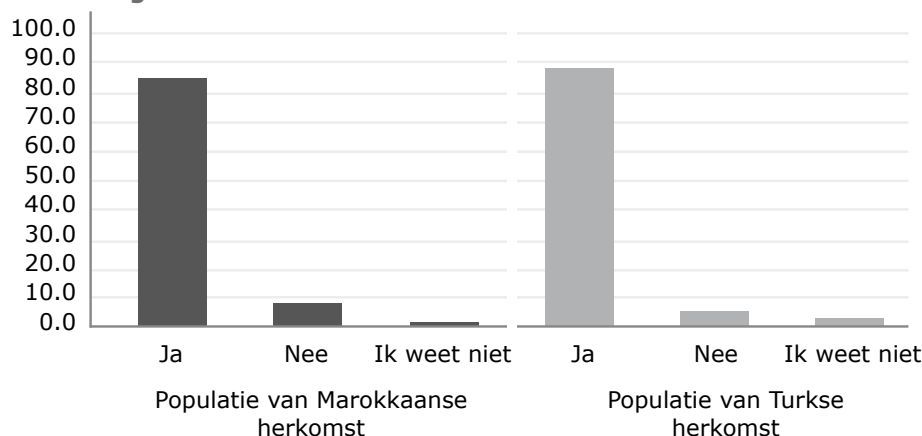
	Groep van Marokkaanse herkomst			Groep van Turkse herkomst		
	Exp(B)	S.E.	Sig.	Exp(B)	S.E.	Sig.
Een vrouw zijn	,765	,378	,479	,782	,370	,507
Leeftijd 25-34	,568	,420	,177	1,537	,498	,388
Leeftijd 35-44	,538	,406	,128	1,161	,466	,749
Leeftijd 45-54	,371	,466	,033	,690	,533	,486
Leeftijd 55+	,827	,570	,739	1,868	,665	,347
Geboren in België	,285	,299	,000 (***)	1,196	,336	,593
De Belgische nationaliteit	3,272	,470	,012 (*)	,433	,577	,147
Diploma hogere studies	1,672	,325	,114	2,599	,376	,011 (*)
Een actieve positie op de arbeidsmarkt	,596	,313	,099	,640	,314	,155
Zich eerder Marokkaans of Turks voelen	1,274	,324	,454	1,004	,390	,993
Altijd de regels in verband met gebed en vasten volgen	,652	,297	,149	1,004	,345	,991
Minstens één keer per week naar de moskee gaan	1,105	,337	,768	,733	,382	,417
Een hoofddoek dragen	,611	,404	,224	,426	,584	,144
Een meerderheid aan moslim vrienden	,895	,285	,696	,924	,312	,800
Lid van een algemene vereniging	,239	,560	,011 (*)	,910	,346	,787
Lid van een etnische vereniging	2,323	,420	,045 (*)	3,930	,493	,005 (*)
Slachtoffer zijn geweest van een discriminatie	,746	,286	,305	,726	,344	,353
Brussel	1,845	,302	,042 (*)	3,444	,384	,001 (**)
Wallonië	3,312	,407	,003 (**)	3,273	,371	,001 (**)
Constant	1,277	,680	,719	,857	,749	,836
N=	316			281		
Missing=	34			38		
Nagelkerke R ² =	0,256			0,264		
Model X ² =	65,276 (df=19, p<0,001)			56,579 (df=19, p<0,001)		

*= $p < 0,05$; **= $p < 0,01$; ***= $p < 0,001$

5.3. De intentie hebben te zullen stemmen

De vraag naar de electorale participatie van etnische minderheden in België wordt sterk beïnvloed door het feit dat stemmen verplicht is. Vermits onze steekproef is samengesteld uit 90% Belgen, verwachten we ons dan ook aan een hoge score, hetgeen effectief het geval is. Het verschil tussen beide groepen is erg zwak en niet betekenisvol. Het niveau van het voornemen te zullen stemmen bij de volgende Belgische verkiezingen ligt lager in Brussel dan in de andere regio's, maar dat kan worden verklaard door de grotere proportie niet-Belgen in deze regio (zie de sectie over nationaliteit).

Grafiek 54: Percentage dat de intentie heeft te zullen stemmen tijdens de volgende Belgische verkiezingen

Gezien de verplichting tot stemmen in België, kunnen we het voornemen om niet te zullen stemmen, ondanks het feit men de Belgische nationaliteit heeft, niettemin zien als een sterke indicator van politiek desengagement. We hebben een multivariate analyse uitgevoerd om meer zicht te krijgen op dit profiel van «gedesengageerden»; het gaat om 13% van de Marokkaanse Belgen en 9% van de Turkse Belgen. Deze analyse bevestigt eerst en vooral het effect van de verplichting tot stemmen voor Belgen. We merken ook in beide groepen een negatieve samenhang op met het gevoel het slachtoffer te zijn geweest van discriminatie. Voor de andere onafhankelijke variabelen die we in het model opnamen stellen we geen significant verband vast. Dit betekent dus dat het profiel van de «gedesengageerden» niet kan verklaard worden door te verwijzen naar religieuze praktijken, noch naar de socio-economische positie of het gebrek aan contacten met de meerderheidsgroep. Het is het gevoel van discriminatie die na controle voor het al dan niet hebben van de Belgische nationaliteit een rol speelt.

Tabel 18: Binaire logistische regressie in verband met de intentie om te zullen stemmen

	De groep van Marokkaanse herkomst			De groep van Turkse herkomst		
	Exp(B)	S.E.	Sig.	Exp(B)	S.E.	Sig.
Vrouw	,402	,694	,189	1,549	,921	,635
Leeftijd 25-34	,411	,922	,335	2,769	1,093	,351
Leeftijd 35-44	,461	,895	,387	1,377	,876	,715
Leeftijd 45-54	,227	,966	,125	1,808	1,089	,586
Leeftijd 55+	,164	1,111	,103	1,339	1,643	,859
Geboren in België	,977	,578	,967	1,171	,823	,848
Belgische nationaliteit	21,924	,680	,000 (***)	43,381	,948	,000 (***)
Diploma hogere studies	1,010	,589	,986	2,429	,982	,366
Actief zijn op de arbeidsmarkt	,474	,570	,191	,892	,687	,868
Zich eerder Belg dan Marokkaan of Turk voelen	1,257	,601	,703	1,257	,840	,786
Altijd de regels in verband met gebed en vasten volgen	2,237	,588	,171	,412	,750	,237
Minstens één keer per week de moskee bezoeken	,408	,679	,187	1,563	,779	,566
Een meerderheid aan moslim vrienden	,459	,531	,142	3,132	,727	,116
Lid zijn van een algemene vereniging	1,344	,693	,670	,864	,933	,876
Lid zijn van een etnische vereniging	,480	,762	,336	,722	,723	,652
Slachtoffer van een discriminatie	,281	,558	,023 (*)	,134	,835	,016 (*)
Brussel	,554	,576	,306	,300	,725	,096
Wallonië	1,088	,826	,918	1,777	1,032	,578
Constant	11,594	1,218	,044	,776	1,276	,843
N=	301			258		
Missing=	49			61		
Nagelkerke R ² =	0,384			0,41		
Model X ² =	61,395 (df=18, p<0,000)			45,702 (df=18, p<0,001)		

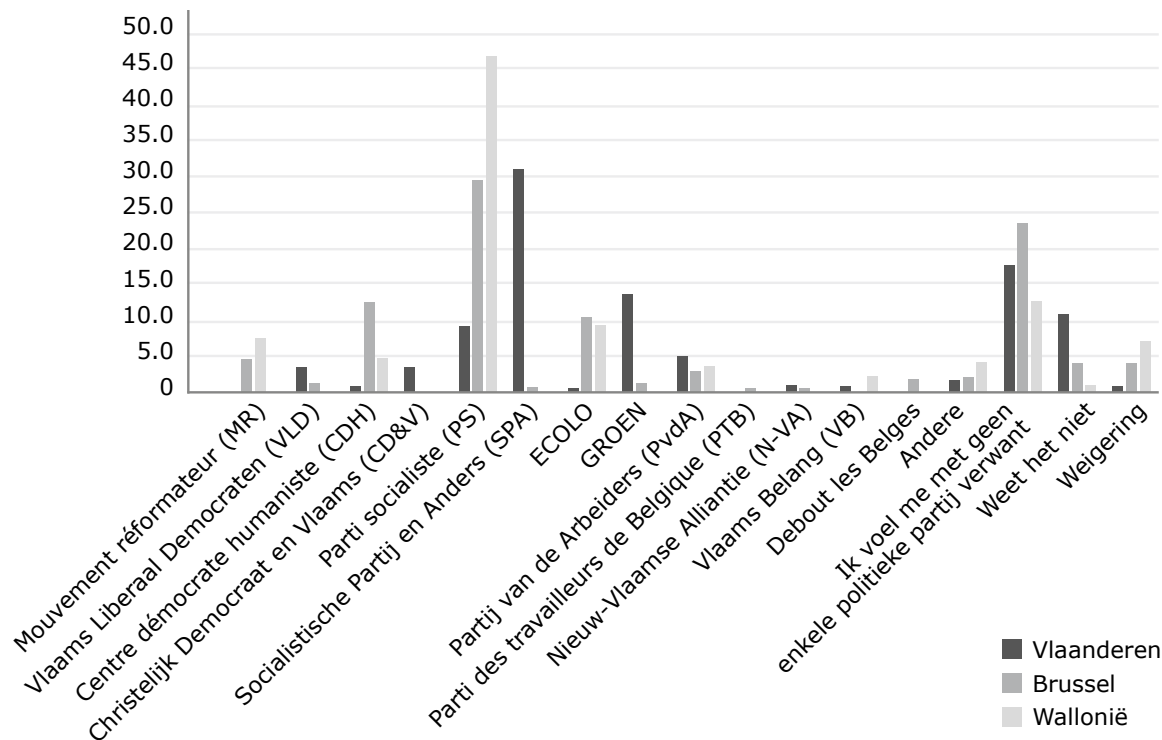
*p<0,05 ; **p<0,01, *** p<0,001

5.4. Voorkeur voor een Belgische politieke partij

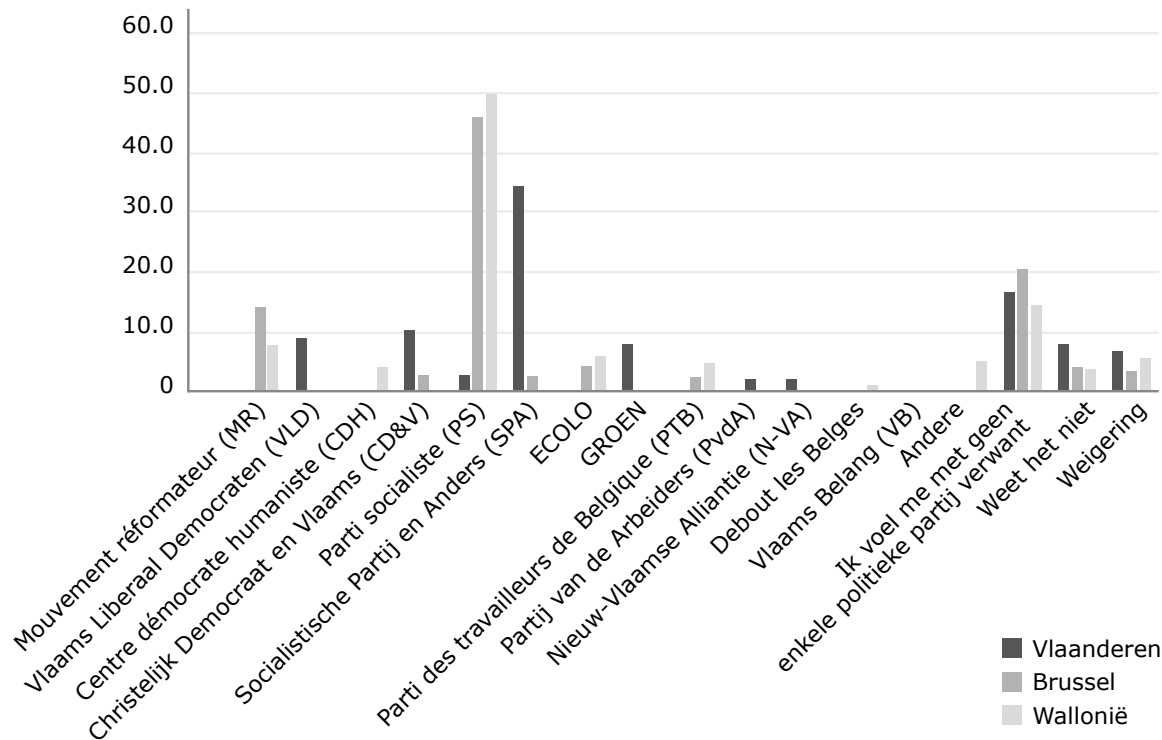
De electorale voorkeuren van de groep van Marokkaanse en Turkse herkomst vormt het object van verschillende wetenschappelijke studies, in bijzonder voor de Brusselse regio⁹². In het rapport uit 2007 werd voor de groep van Turkse herkomst een voorkeur vastgesteld voor de socialistische partijen, zowel in Vlaanderen (37%), als in Brussel (44%) en Wallonië (61%). Bovendien vermeldt het rapport een grote groep onder de respondenten van Turkse herkomst die aangeeft zich met geen enkele Belgische politieke partij verwant te voelen (in Vlaanderen: 29%, in Brussel: 35% en in Wallonië: 32%). Uit de studie van 2009 blijkt dat 40% van de respondenten van Marokkaanse herkomst hun affiniteit met een socialistische partij uitspreken (de verschillende regio's werden hier samengenomen). In de voorliggende studie wordt deze voorkeur voor de socialistische partijen bevestigd. Voor beide groepen geldt bovendien dat deze voorkeur nog iets uitgesprokener is in Brussel dan in Vlaanderen en Wallonië. We stellen eveneens een vrij belangrijke groep vast die zich met geen enkele politiek partij weet te identificeren (18% in beide populaties). Het profiel qua electorale voorkeuren is evenwel niet identiek voor beide etnisch-culturele minderheidsgroepen. Zo merken we voor de groep van Turkse herkomst een sterkere affiniteit met de liberale partijen (10% tegen 5% voor de groep van Marokkaanse herkomst). Dit verschil tekent zich het scherpst af in Brussel (14% versus 4%). Voor de groep van Marokkaanse herkomst stellen we daarentegen een grotere affiniteit vast met de groene partijen (in Vlaanderen, 14%).

92 JACOBS Dirk and TENEY Céline, "De Allochtone Stem Te Brussel," in *Gezien, Gehoord, Vertegenwoordigd? Diversiteit in de Belgische Politiek*, ed. Karen CELIS, Petra MEIER, and Bram WAUTERS (Gent: Academia Press, 2010), 89-112; Céline TENEY et al., "Ethnic Voting in Brussels: Voting Patterns among Ethnic Minorities in Brussels (Belgium) during the 2006 Local Elections," *Acta Politica* 45, no. 3 (2010): 273-97.

Grafiek 55: Electorale voorkeuren voor de populatie van Marokkaanse herkomst

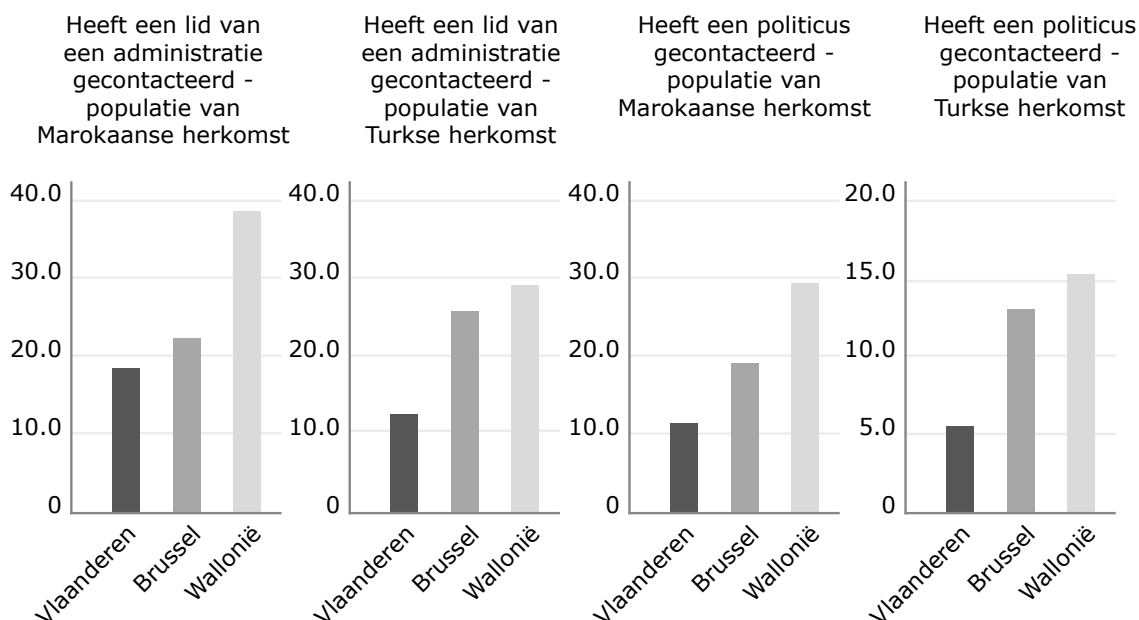
Grafiek 56: Electorale voorkeuren voor de populatie van Turkse herkomst

5.5. Het rechtstreeks contacteren van politici

Naast het verkiezen van de vertegenwoordigers kan men eveneens beslissen om politici rechtstreeks te benaderen, met het oog op het beïnvloeden van het besluitvormingsproces, om zijn/haar opinie uit te drukken of om zijn/haar belangen te communiceren. We stellen vast in de frequentietabellen dat er enkel in Wallonië een verschil kan worden opgetekend tussen beide groepen. Het niveau van rechtstreekse contactopname ligt er een stuk hoger voor de groep van Turkse herkomst dan voor de groep van Marokkaanse Belgen. Tegelijk merken we op dat in Wallonië dit niveau voor beide groepen hoger ligt dan in Vlaanderen en Brussel.

Grafiek 57: Percentage directe contacten met de administratie en de politici

Dit effect van de regio verdwijnt evenwel in een multivariate analyse. Enkel voor de groep van Turkse origine verhoudt het wonen in Brussel zich positief tot de waarschijnlijkheid rechtstreeks een politicus te hebben benaderd tijdens de 12 maanden voorafgaand aan het interview (in vergelijking met het wonen in Vlaanderen). Verder merken we op dat de deelname aan het verenigingsleven in beide groepen een rol speelt, maar dan wel op een andere manier. Voor de Marokkaanse Belgen, faciliteert de deelname aan het «algemene» verenigingsleven het rechtstreeks contacteren, terwijl voor de Turkse Belgen een positieve samenhang kan worden opgemerkt voor het lidmaatschap van een etnische vereniging.

Tabel 19: Logistische regressie voor het rechtstreeks contacteren van politici

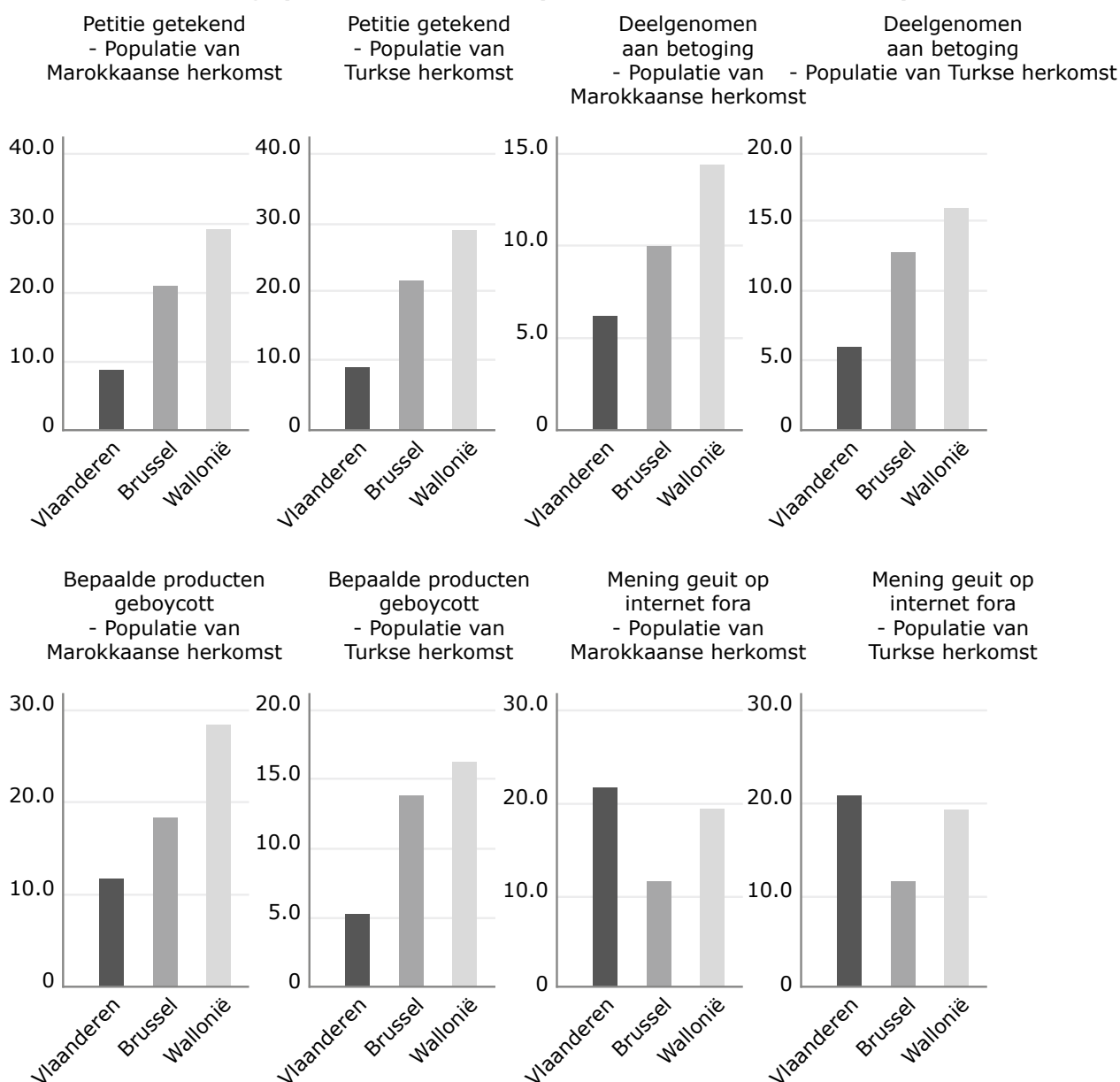
	De groep van Marokkaanse herkomst			De groep van Turkse herkomst		
	Exp(B)	S.E.	Sig.	Exp(B)	S.E.	Sig.
Vrouw	1,037	,467	,938	1,012	,486	,980
Leeftijd 25-34	,470	,497	,129	,185	,650	,009 (**)
Leeftijd 35-44	,451	,472	,091	,521	,517	,208
Leeftijd 45-54	,365	,586	,086	,321	,623	,068
Leeftijd 55+	1,718	,629	,390	,477	,765	,333
Geboren in België	,829	,380	,622	,780	,402	,538
De Belgische nationaliteit	,419	,512	,089	1,926	,814	,420
Diploma hoger onderwijs	1,315	,390	,483	1,332	,453	,527
Actief zijn op de arbeidsmarkt	1,085	,396	,837	,556	,393	,136
Een sterke religieuze identiteit	,908	,392	,805	1,596	,498	,348
Altijd de regels opvolgen in verband met vasten en gebed	,685	,379	,317	,951	,426	,907
De moskee bezoeken	1,881	,439	,150	1,724	,463	,239
Een hoofddoek dragen	,589	,564	,348	,551	,801	,457
Een meerderheid aan moslim vrienden	1,010	,371	,978	,833	,387	,636
Lid van een algemene vereniging	3,735	,417	,002 (**)	2,515	,525	,079
Lid van een etnische vereniging	1,284	,574	,663	2,585	,404	,019 (*)
Slachtoffer	1,433	,360	,318	1,259	,409	,573
Brussel	1,295	,411	,529	2,709	,475	0,036 (*)
Wallonië	2,555	,484	,053	2,267	,467	,080
Constant	,415	,764	,249	,089	1,042	,020
N=	305			265		
Missing=	45			54		
Nagelkerke R ² =	0,218			0,202		
Model X ² =	44,420 (df=19; p<0,01)			34,568 (df=19; p<0,05)		

5.6. Protestactiviteiten en standpunt inname

De frequentietabellen die de protestactiviteiten beschrijven, vertonen een terugkerende logica, met name dat een hoger niveau van activiteit zich aftekent in Wallonië in vergelijking met Vlaanderen en dit geldt voor beide groepen. We zien een uitzondering op deze regel: het uitdrukken van de mening op internetfora, op facebook of twitter. Op dit punt stellen we vast dat

er meer activiteit is in Vlaanderen. In hoofdstuk 9 gaan we nader in op de mogelijke verklaringen voor de verschillende participatiepatronen in de verschillende regio's.

Grafiek 58: Percentage protestactiviteiten en publieke inname van een standpunt

Een multivariate analyse toont aan dat het verschil tussen de regio's als het gaat over participatie overeind blijft na controle voor de andere onafhankelijke variabelen. Terwijl de frequentietabellen wijzen op een hogere activiteit in Wallonië, merken we in de multivariate analyse evenwel dat, vergeleken met Wallonië, de situatie in Brussel gunstiger is dan in Vlaanderen. Brussel bevindt zich

hier, zoals ook wel voor andere participatie-patronen, in een tussenpositie. In beide groepen heeft men bijvoorbeeld vier keer zoveel kans op deel te nemen aan een petitie wanneer men in Brussel woont dan wanneer men in Vlaanderen woont. Naast het verschil tussen de regio's, merken we ook verschillen op tussen beide populaties. Voor de Marokkaanse Belgen zien we een positieve samenhang tussen het onderwijsniveau en de deelname aan het algemene verenigingsleven en de waarschijnlijkheid een petitie te hebben ondertekend tijdens de 12 maanden voorafgaand aan het interview. We noteren daarentegen een negatieve samenhang met een sterke identificatie met België. Wanneer men zich eerder Belg dan Marokkaans voelt, heeft men minder kans een petitie te hebben ondertekend. Voor de groep van Turkse herkomst, merken we een positieve samenhang op met het gevoel het slachtoffer van discriminatie te zijn geweest. Met andere woorden, als men dit aangeeft, heeft men drie keer zoveel kans een petitie te hebben ondertekend.

HOOFDSTUK 6 : WAARDEN EN SOCIALE AFSTAND

Younous Lamghari,
Corinne Torrekens,
Rebecca Thys

6.1. Het gevoel van sociale afstand

Bij het beschrijven van de situatie van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst, is het onvermijdelijk dat de vraag rijst naar de frequentie van het contact dat deze gemeenschappen hebben met de meerderheidsgroepen (de zogenoemde groep van "autochtonen"). Hieromtrent stellen we ons in essentie twee vragen. Eerst en vooral zijn we nagegaan of de respondenten van Marokkaanse en Turkse herkomst zich met de autochtone Belgen identificeren, of omgekeerd, dat ze zichzelf als erg verschillend waarnemen. Anderzijds bekijken we ook in welke mate ze voelen dat ze door autochtonen als Belg worden aanzien. Het is belangrijk om beide perspectieven uit te lichten. Het is immers door de confrontatie van representaties die leven binnen de minderheidsgroepen aan de ene kant en binnen de meerderheidsgroep aan de andere dat collectieve identiteiten tot stand komen⁹³. Het bespreken van deze twee indicatoren van sociale afstand is verder ook belangrijk in het licht van het publieke debat over de integratie van mensen met een migratieachtergrond en in het bijzonder over de integratie van moslims. In dit debat wordt er niet zelden gewezen op de afstand tussen de waarden en normen van autochtonen enerzijds en die van de mensen van vreemde origine anderzijds. In dit deel van het rapport presenteren we eerst de frequenties die de sociale afstand in kaart moeten brengen, hetgeen overigens niet was opgenomen in de rapporten uit 2007 en 2009. Vervolgens leggen we ons toe op het in kaart brengen van factoren die het verschil bepalen tussen de respondenten die eerder een gelijkenis met de meerderheidsgroepen ervaren en zij die daarentegen voornamelijk een verschil aanvoelen.

6.1.1. Het gevoel dat autochtonen gelijkaardig zijn

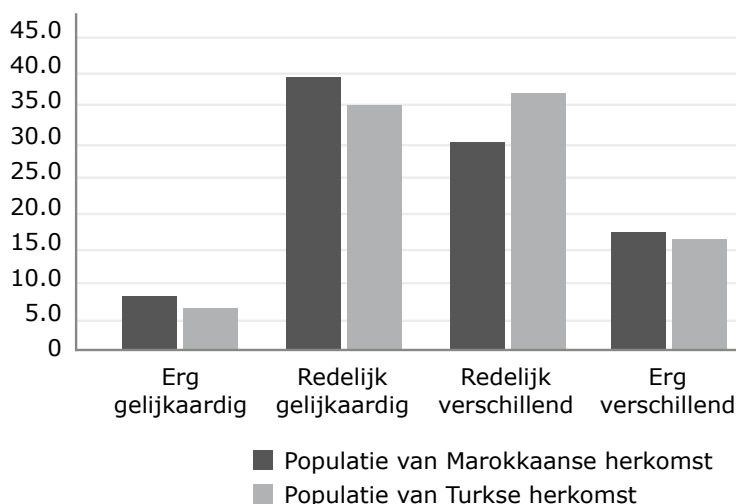
We brachten de sociale afstand in kaart in vijf domeinen: de opvoeding van de kinderen, de verdeling van huishoudelijke taken tussen mannen en vrouwen, de rol van religie in de samenleving, de

⁹³ MANÇO Ural, *Affaires d'identité? Identités à faire! Travail social et « vivre ensemble » : expériences bruxelloises*, Paris, L'Harmattan, 2012.

houding tegenover seksuele contacten voor het huwelijk en tenslotte de vrijheid van meningsuiting. We zullen eerst de frequenties voor drie van de vijf items bespreken vooraleer het profiel te analyseren van zij die zich «redelijk tot sterk» gelijkaardig aan de groep autochtonen voelt. Een factoranalyse toonde aan dat er een enkele dimensie achter de vijf items schuilt. De antwoorden op de vijf items zijn met andere woorden onderling sterk gecorreleerd, hetgeen ons toelaat een enkele variabele te construeren die het algemeen gevoel van verwantschap of juist het verschil met de meerderheidsgroep weergeeft.

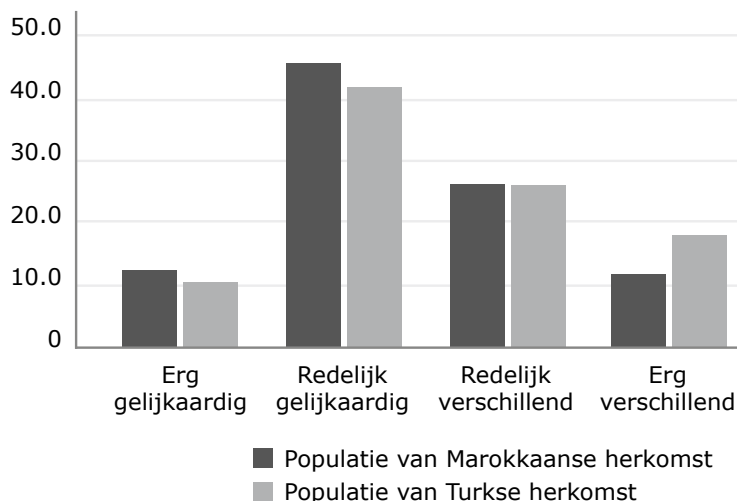
Ongeveer de helft van de Marokkaanse Belgen (of 49,9%) herkent zich in de stijl van opvoeden die door autochtonen wordt gehanteerd (antwoordcategorieën; heel of redelijk gelijkaardig). Het percentage ligt iets lager voor de groep van Turkse herkomst namelijk op 44%. We stellen overigens vast dat slechts 8% in beide groepen aangeeft een erg groot verschil te ervaren. Dit aandeel ligt een beetje lager voor de groep van Turkse herkomst (44%). Wat minder dan 30% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en wat meer dan 40% van deze van Turkse herkomst geven aan dat hun opvoedkundige keuzes redelijk verschillend zijn. Bovendien stelt slechts 8% in beide groepen erg gelijkaardig te zijn qua opvoeding van de kinderen en benadrukt toch meer dan 15% heel sterk het verschil boven de gelijkenis.

Grafiek 59: Het gevoel dat de opvoeding van de kinderen gelijkaardig is aan deze van de autochtonen

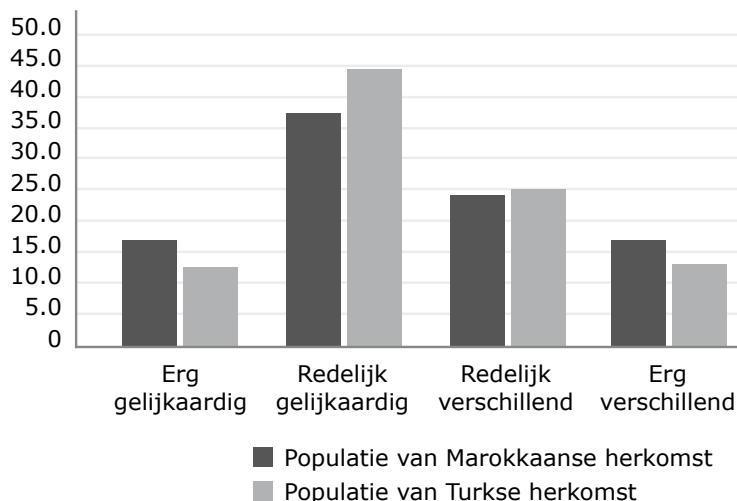
Wat betreft de verdeling van huishoudelijke taken, stellen we vast dat 55,9% van de Marokkaanse Belgen en 54,1% van de Turkse Belgen ervan overtuigd is dat dit redelijk tot sterk gelijkaardig verloopt bij hen in vergelijking met de meerderheidsgroepen.

Grafiek 60: Het gevoel dat de verdelingen van de huishoudelijke taken gelijkaardig is in vergelijking met de groep autochtonen

En tenslotte voor wat de vrijheid van meningsuiting betreft merken we opnieuw een meerderheid op die aangeeft dat ze hierin gelijkaardige opvattingen heeft dan de autochtonen. Het gaat om 56,4% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en 59,6% van deze van Turkse herkomst.

Grafiek 61: Het gevoel een gelijkaardige visie te hebben op vrije meningsuiting in vergelijking met de groep autochtonen

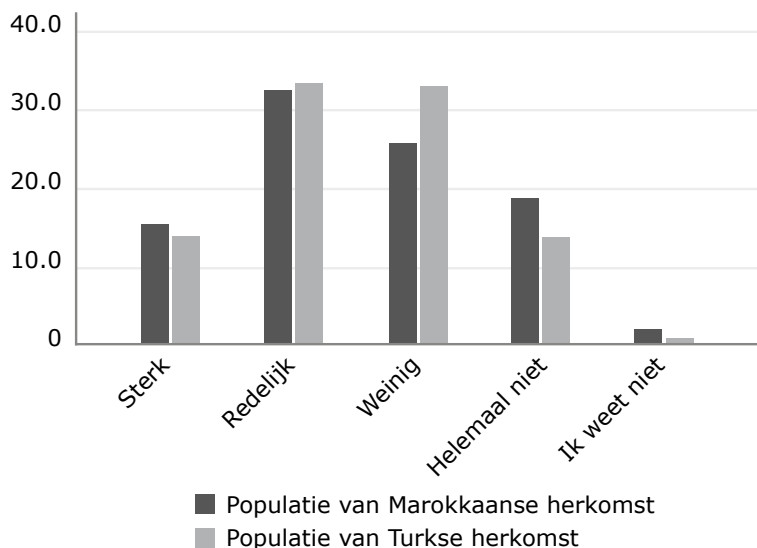
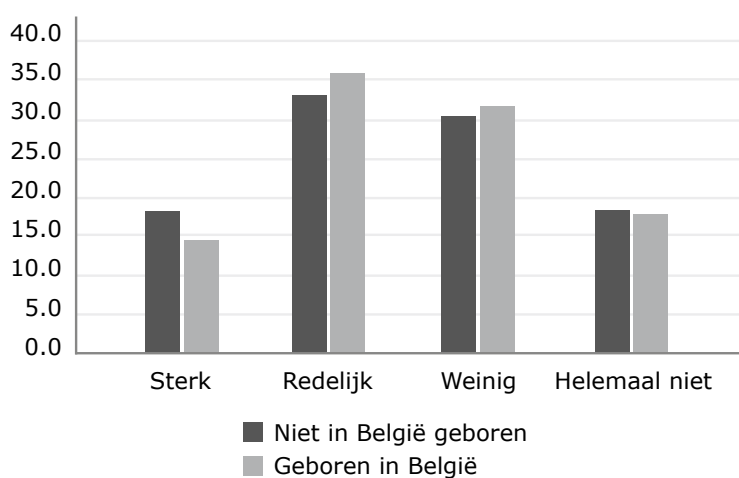
Voor de groep van Marokkaanse herkomst bevestigt de multivariate analyse de negatieve samenhang tussen het feit in België te zijn geboren en het benadrukken van de gelijkenis met de meerderheidsgroepen. Dit is toch wel opvallend. De respondenten van Marokkaanse herkomst die hier geboren zijn, hebben dus minder kans zich als redelijk of sterk gelijkaardig te zien aan de groep autochtonen in vergelijking met zij die in Marokko zijn geboren. Deze vaststelling staat bovendien haaks op sommige hypothesen die een afname van het gevoel van verschil over de verschillende

generaties heen naar voren schuiven. In plaats van een afname stellen we juist een toename vast bij de tweede en derde generatie. Deze vaststelling voegt zich bij de eerdere observatie die we maakten met betrekking tot de minder actieve positie op de arbeidsmarkt bij de tweede en derde generatie in de groep van Marokkaanse herkomst. In hoofdstuk 8 over de gevolgen van de geboorteplaats gaan we hier dieper op in.. Omgekeerd bevestigt onze analyse dat een goede kennis van één van de officiële landstalen de waarschijnlijkheid verhoogt zich gelijkaardig te voelen aan de meerderheidsgroepen. De samenhang met de socio-economische positie (actief op de arbeidsmarkt), met een sterke religieuze identiteit, met de religieuze praktijken of met de regio waarin men woont, wordt daarentegen niet bevestigd in deze multivariate analyse. We kunnen dan ook definitief interpretaties verwerpen die te veel het accent leggen op de religieuze dimensie om het gevoel van sociale afstand te verklaren. Zoals al eerder vermeld beschouwen we de non-impact van religieuze praktijk op een heel aantal inclusie-indicatoren verder in hoofdstuk 10. Tegelijk stellen we vast dat ook een culturele, identitaire of zelfs een socio-economisch perspectief hierop niet erg relevant is, althans niet voor de groep van Marokkaanse herkomst.

Voor de groep van Turkse herkomst merken we een enigszins ander profiel. Ook voor deze groep blijkt een goede kennis van minstens één van de landstalen belangrijk om het gevoel van sociale afstand te doen afnemen. Maar verder zien we toch dat voornamelijk andere factoren naar voren worden geschoven in de multivariate analyse. Eerst en vooral merken we geen negatief verband op met het feit in België te zijn geboren. In hoofdstuk 8 beschouwen we deze verschillende impact van het geboorte-land tussen Marokkaanse en Turkse gemeenschappen nader. Ten tweede blijkt er wel een link te zijn met identificatieprocessen. Als men aangeeft heel trots te zijn op het feit dat men moslim is, dan heeft men meer kans om tot de groep respondenten te behoren die het verschil in plaats van de gelijkenis benadrukt. Een gelijkaardige samenhang stellen we vast wanneer men aangeeft het slachtoffer te zijn geweest van discriminatie. Tenslotte zien we dat de Turkse Belgen die in Wallonië wonen zich minder frequent gelijkaardig voelen aan de meerderheidsgroepen dan zij die in Vlaanderen wonen.

6.1.2. Het gevoel als Belg te worden aanzien

Als het gaat over het gevoel om door de autochtonen als Belg te worden aanzien, hebben we een stuk minder diepgaande analyses verricht. Onze observaties wijzen evenwel in de richting van een sterke gelijkenis met de bovenstaande resultaten. Ongeveer de helft van de respondenten antwoordde bevestigend op deze vraag. Het gaat om 50,5% van de respondenten van Marokkaanse herkomst en 49,7% van deze met een Turkse achtergrond. Slechts 15% geeft aan helemaal niet dit gevoel te hebben. Bovendien stellen we geen verschil vast tussen geboren zijn in België en in Marokko of Turkije (Graf. 64). Behoren tot de tweede of derde generatie blijkt dus niet het gevoel te doen toenemen dat men als Belg wordt gezien door de autochtone populatie.

Grafiek 62: Het gevoel als Belg te worden aanzien door de groep autochtonen**Grafiek 63: Het gevoel als Belg te worden aanzien en het geboorteland**

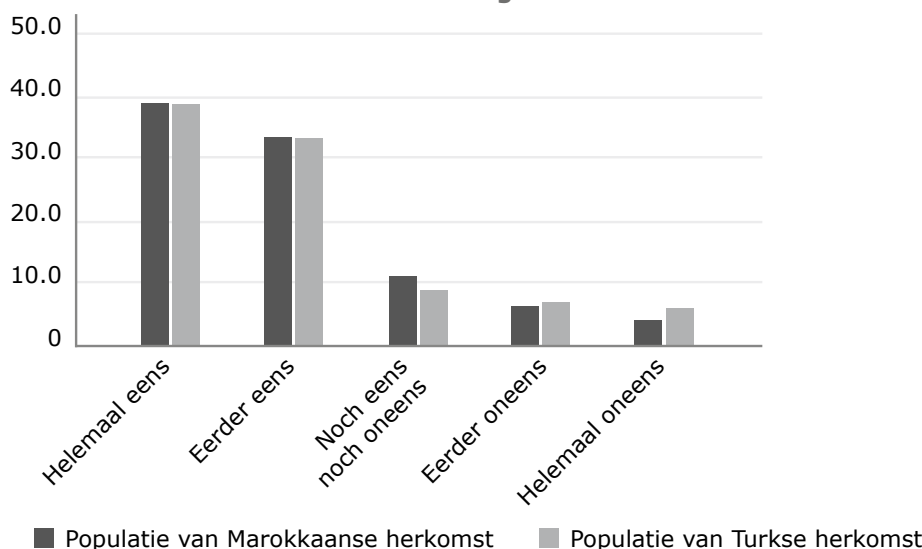
6.2. Waarden die betrekking hebben op de publieke sfeer

De vaststelling dat een belangrijk deel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst toch nog een sociale afstand ervaart met de meerderheidsgroepen of van opvatting is niet als Belg te worden aanzien, doet ons vervolgens vragen stellen over de positie van deze populaties ten aanzien van een serie uiteenlopende waarden. In een eerste deel bespreken we de houdingen ten aanzien van waarden die te maken hebben met de de publieke ruimte, de bestuursvormen of de organisatie van de staat. Nadat we eerst de frequenties zullen bespreken die ons informeren over de mate waarin verschillende posities binnen deze populaties voorkomen, gaan we dieper in op het

profiel van zij die zich radicaal voor een democratische bestuursvorm uitspreken. Of nog van zij die «helemaal akkoord» hebben geantwoord op de vraag of een democratie ondanks haar gebreken de beste bestuursvorm is. We stellen vast dat de overgrote meerderheid van de respondenten de voorkeur geeft aan een democratische bestuursvorm. Drie vierde van de populatie van Marokkaanse herkomst en een gelijkaardige proportie van de Turkse Belgen antwoordde akkoord of helemaal akkoord te gaan met de stelling dat de democratie het beste bestuurssysteem is. En ongeveer 40% van beide groepen spreekt zich radicaal uit vóór de democratie.

De resultaten van de Eurislam-studie, die we al eerder in dit rapport hebben vermeld in verband met dezelfde vraag, zijn interessant en wel in meer dan één opzicht. Vooreerst omdat ze ons een vergelijkingspunt bieden. In deze studie stemt 86.4% van de groep van Marokkaanse herkomst in met het feit dat democratie, ondanks haar gebreken, toch de beste bestuursvorm is. 83.5% van de groep van Turkse herkomst beaamde dit. Verder stellen we vast dat in deze enquête de percentages die volledig instemmen met deze idee minder hoog liggen. Het gaat om respectievelijk 25.6% en 36.2%.⁹⁴ Niettemin is het moeilijk deze cijfers te vergelijken en nog minder evident is het om ze te gebruiken om een evolutie aan te tonen. Verschillen kunnen immers te maken hebben met verschillen qua steekproeftrekking. Verder is de vergelijking met de Eurislam-studie wel interessant omdat in deze studie een controlegroep werd opgenomen; met name de groep Belgen zonder migratieachtergrond. We noteren een percentage dat vergelijkbaar is met wat we hebben vastgesteld voor de groep van Marokkaanse en Turkse origine. 84.4% zegt het eens of helemaal eens te zijn met een democratie als beste bestuursvorm. We merken niettemin een hoger percentage op dat radicaal instemt met een democratische bestuursvorm (40%)⁹⁵.

Grafiek 64: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat instemt met of net niet instemt met de stelling dat democratie de beste bestuursvorm is

⁹⁴ Eurislam, *finding a place for Islam in Europe*, Workpackage 4, *Integrated Report on Survey Analysis*, http://www.eurislam.eu/var/WP4_Integrated_report_on_survey_analysis.pdf, décembre 2011.

⁹⁵ *Ibid.*

We vroegen daarnaast eveneens naar de positie ten aanzien van de stelling dat het goed is om een sterke leider te hebben die zich niet hoeft bezig te houden met een parlement en verkiezingen. In de groep van Marokkaanse herkomst schaart 42,4% zich achter deze stelling, tegen 53,9% in de groep van Turkse afkomst. We vermelden dat we in de Eurislam-studie vergelijkbare cijfers terugvinden. De verhouding is er evenwel omgekeerd: 45,4% van de respondenten van Turkse herkomst en 53% van deze van Marokkaanse gaven aan het helemaal of op zijn minst eerder eens te zijn met het belang van een sterke leider. Van de ondervraagde Belgen zonder migratieachtergrond verklaarden 35,2% zich eens met deze stelling⁹⁶. Dit resultaat zou kunnen worden gezien als tegenstrijdig met een houding ten aanzien van andere democratische waarden die we eerder bespraken. Dit hoeft echter niet zo te zijn. Vergelijkende peilingen op Europese schaal zoals de European Value Survey wijzen erop dat, terwijl het belang van democratie over de hele wereld (zowel in democratische als niet democratische landen) hoog wordt ingeschat, een groot deel van de bevolking tegelijk het vertrouwen verliest in de democratische instellingen en politici. In deze peilingen vinden voorstellen voor een sterk leiderschap een grote aanhang en gaat het aandeel dat met zo'n sterke leider instemt overigens in stijgende lijn⁹⁷. Daarenboven kan het verschil tussen een sterkere aanhang voor dit idee in Turkije in vergelijking met Marokko geïllustreerd worden door te verwijzen naar het feit dat de figuur van de koning en de werking van makhzen sinds lange tijd voorwerp uitmaken van aanhoudende en hevige kritiek⁹⁸.

Vertaald betekent dit dat respectievelijk iets meer en iets minder dan de helft deze stelling verwerpt. Vervolgens hebben we ook gepeild naar het standpunt inzake de scheiding van religie en staat. Twee derde (68,8) van Marokkaanse Belgen (tegen 52,1% in 2009) en bijna drie kwart (72,9%) van de Turkse Belgen (tegen 67,8% in 2007) spreken zich uit voor een dergelijke scheiding. Dit resultaat is belangrijk in het licht van publieke debatten over de inclusie van de islam in België (over het dragen van hoofddoek op school, over de consumptie van halalproducten of over het offerfeest bijvoorbeeld). Die worden immers vaak gevoerd vanuit de idee dat de neutraliteit van de staat in het gedrang zou zijn⁹⁹. Niettegenstaande dit discours vaak terugkeert, blijkt uit onze cijfers dat de overgrote meerderheid van de door ons bevroegde respondenten, waaronder een belangrijke groep met een sterke religieuze identiteit, zich uitspreekt voor een scheiding van religieuze en wereldlijke machten.

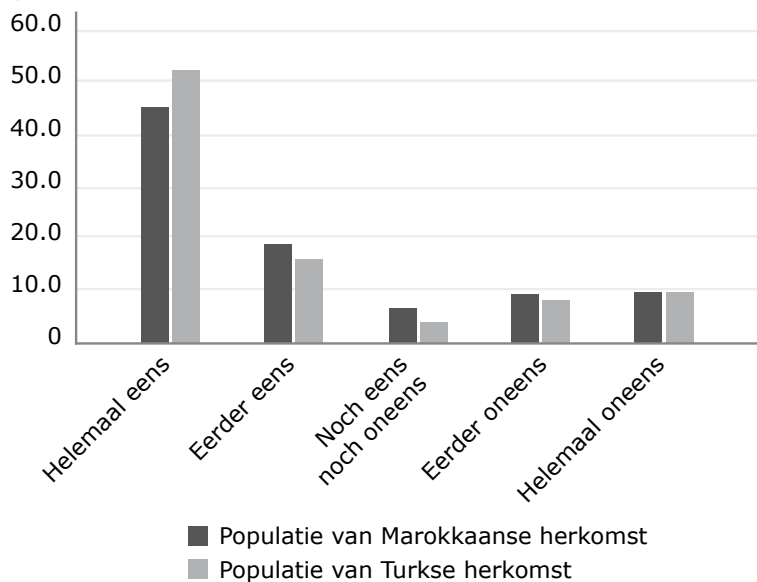
96 *Eurislam, finding a place for islam in Europe, op.cit.*

97 VAN REYBROUCK, David, *Tegen Verkiezingen, Anvers, Paperback, 2013.*

98 DALLE, Ignace, *Hassan II. Entre tradition et absolutisme, Paris, Fayard, 2011*; PERRAULT, Gilles, *Notre ami le Roi, Paris, Gallimard, 1998*; GRACIET, Catherine et ERIC, Laurent, *Le Roi prédateur, Paris, Points, 2012*; MOULAY, Hicham, *Journal d'un Prince banni, Paris, Grasset, 2014.*

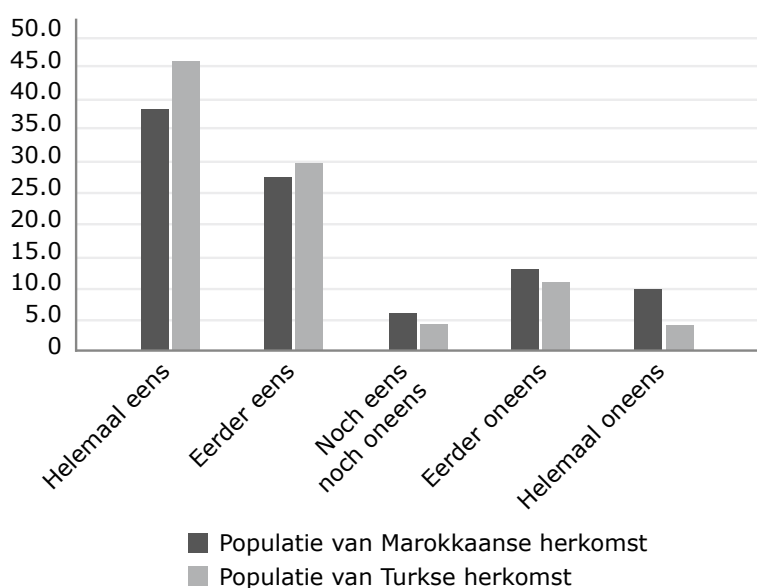
99 TORREKENS, Corinne, *La visibilité de l'islam au sein de l'espace public bruxellois : transaction, reconnaissance et identité, Thèse de doctorat, Université libre de Bruxelles, 2008*; TORREKENS, Corinne, «L'introduction du halal dans les écoles communales: entre visibilité de l'islam, reconnaissance et «neutralité» de l'espace public», dans Geoffrey GRANDJEAN et Grégory PIET (eds.), *Polémiques à l'école. Perspectives internationales sur le lien social, Paris, Armand COLIN, 2012, p. 89-103*; TORREKENS, Corinne, «Intégrer l'islam dans l'espace public des anciennes sociétés d'immigration: neutralité, laïcité et conflits en France et en Belgique», dans François FORET (éd.), *Politique et religion en France et en Europe, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2009, p. 121-136.*

Grafiek 65: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat instemt met of net niet met de stelling dat de religieuze en wereldlijke machten moeten worden gescheiden

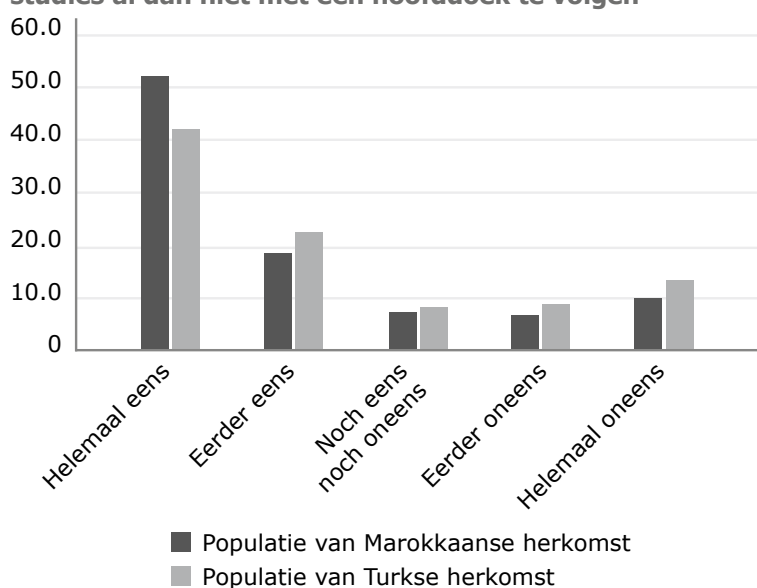
In overeenstemming met bovenstaande resultaten observeren we bovendien dat een grote meerderheid van de respondenten van Marokkaanse (68,1%) en Turkse (78,1%) herkomst zich voor een vrijheid van meningsuiting uitspreekt.

Grafiek 66: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat instemt of net niet met de stelling dat iedereen het recht heeft publiekelijk te zeggen wat hij/zij wil

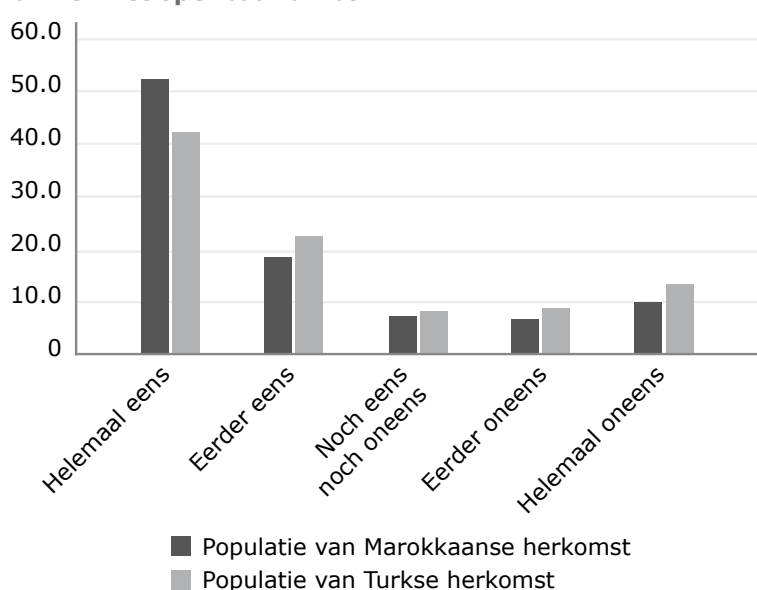

We stellen ook vast dat een meerderheid zich gunstig uitsprekt over de vrijheid van meisjes om op school een hoofddoek te dragen. Het gaat om niet minder dan 74% van de geïnterviewden van Marokkaanse herkomst en om 70,6% van deze van Turkse origine. Een gelijkaardig aandeel van beide populaties (73,4% voor de Marokkaanse Belgen en 67,2% voor de Turkse Belgen) zijn bovendien voor de vrijheid om een hoofddoek te dragen binnen het openbaar ambt.

Grafiek 67: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat instemt of net niet met de stelling dat meisjes de keuzevrijheid zouden moeten hebben om hun studies al dan niet met een hoofddoek te volgen

Grafiek 68: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat instemt met of net niet met de stelling dat vrouwen een hoofddoek zouden moeten kunnen dragen binnen het openbaar ambt

Dit resultaat kan betekenen dat (het merendeel) van de bevroegde respondenten het dragen van een hoofddoek helemaal niet opvat als een bedreiging voor de scheiding van religieuze en wereldlijke machten, maar juist als een belangrijk element van godsdienstvrijheid en gelijkheid van rechten. Voor deze interpretatie wijzen we naar recent onderzoek en observaties binnen het moslimverenigingsleven waaruit blijkt dat er steeds vaker in een dergelijke bewoording rond het hoofddoekenvraagstuk wordt gemobiliseerd.¹⁰⁰

Een factoranalyse toont aan dat drie van de hierboven besproken items kunnen worden samengenomen. De antwoorden op de vraag naar de gunstigheid van het democratische systeem, het belang van een sterk leider en de scheiding van de religieuze en wereldlijke machten, blijken onderling sterk samen te hangen wat het bestaan van een gemeenschappelijke noemer aangeeft. We hebben deze items tot één variabele gegroepeerd die we de positie ten aanzien van «democratische waarden» noemen. Om de beter de variatie in antwoorden te begrijpen met betrekking tot deze dimensie, hebben we de antwoordcategorieën gehergroepeerd. We hebben de antwoorden “helemaal akkoord” geïsoleerd en hebben er op deze manier een binaire variabele van gemaakt. Met betrekking tot alle drie de democratische waarden antwoordt 26% van de populatie van Marokkaanse herkomst en 20% van deze van Turkse herkomst dat ze er helemaal mee akkoord gaan. Bivariate analyse heeft aangetoond dat een veelheid aan factoren een dergelijk radicaal positieve positie kan helpen verklaren. Ten eerste blijkt dat zij die geboren zijn in België of een inkomen hebben dat lager ligt dan 1500 euro zich minder vaak helemaal akkoord verklaren met de democratische waarden¹⁰¹. Dit in tegenstelling overigens tot zij die hogere studies hebben voltooid of wie actief is op de arbeidsmarkt. Ten tweede vinden we in Brussel meer personen terug met een dergelijk standpunt in vergelijking met de andere regio's. Ten derde merken we op dat zij die een meerderheid aan moslimvrienden hebben zich minder frequent radicaal voor de democratische waarden uitspreken. Dit geldt tevens ook voor respondenten die aangeven heel trots te zijn om moslim of van Marokkaanse of Turkse origine te zijn. Tenslotte wat de religieuze praktijken betreft; zij die aangeven regelmatig naar de moskee te gaan of een hoofddoek te dragen verklaren zich minder vaak helemaal akkoord met alle drie de vragen omtrent democratie. Daarentegen is een uitgesproken standpunt pro democratie terug te vinden bij de groep die er een rigoureuze praktijk op na houdt met betrekking tot het gebed, het vasten, de zekat of de pelgrimstocht.

De multivariate analyse toont twee belangrijke verschillen ten aanzien van onze verkennende bivariate modellen. Allereerst is er geen bevestiging te vinden voor de samenhang met de

100 EDMUNDS (J.), «The limits of post-national citizenship: European Muslims, human rights and the hijab», *Ethnic and Racial Studies*, 35 (7); LAMGHARI, Younous; TORREKENS, Corinne, «L'islam à Bruxelles: mobilisations identitaires et politiques», dans DEVLEESHOUWER, Perrine, SACCO, Muriel, TORREKENS, Corinne (eds.), *Bruxelles, ville mosaïque, Bruxelles, Presses de l'Université de Bruxelles (à paraître)*; TORREKENS, Corinne, «Islamophobie, les acteurs associatifs», *La Revue Nouvelle*, n°3, mars 2014, p. 57-62. TORREKENS, Corinne, «De la discrétion à la lutte contre la discrimination», *Agenda Interculturel*, n°320, 2014, en ligne: <http://www.cbai.be/revuearticle/1213/>.

101 Anders gezegd, ze zeggen niet het volledig eens te zijn met de eerste en laatste indicator,

variabelen die identitaire processen in kaart brengen en met deze die gaan over de regelmaat van de religieuze praktijken. Dit geldt althans voor de groep van Marokkaanse herkomst. Hetzelfde geldt overigens voor de variabele die de homogeniteit in religie onder vrienden meet.

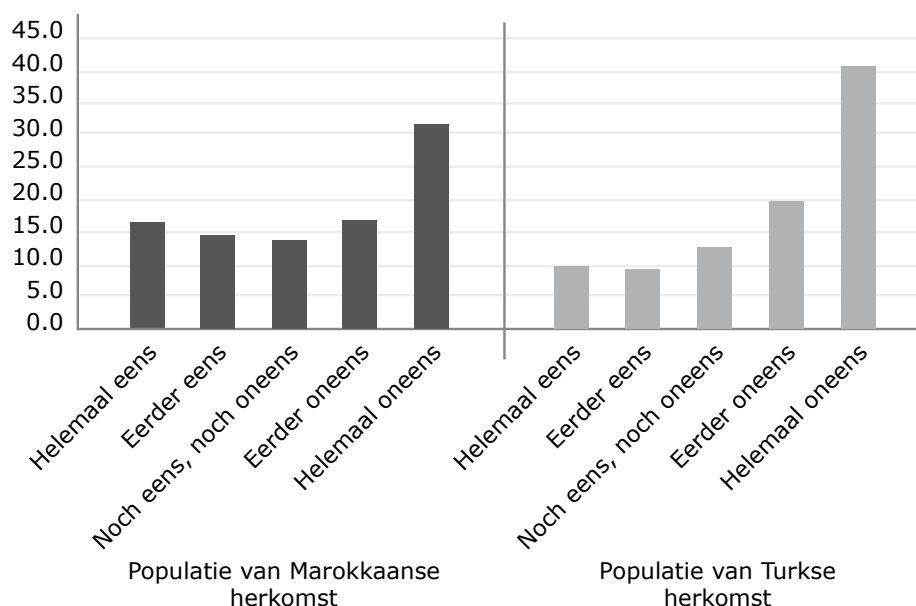
Tabel 20: Regressie-analyse voor een radicaal democratische houding

Afhankelijke variabele. Het helemaal eens zijn met de democratische waarden. Positieve antwoorden. De populatie van Marokkaanse herkomst, 26%, populatie van Turkse herkomst, 20%	De populatie van Marokkaanse herkomst			De populatie van Turkse herkomst		
	Exp(B)	S.E.	Sig.	Exp(B)	S.E.	Sig.
Vrouw	1,593	,416	,264	2,803	,463	,026
Leeftijd 25-34	,872	,476	,773	,992	,634	,990
Leeftijd 35-44	1,683	,433	,229	1,130	,567	,829
Leeftijd 45-54	,707	,522	,506	,766	,644	,678
Leeftijd 55-64	1,095	,661	,891	,205	1,086	,145
Actief op de arbeidsmarkt	2,145	,363	,036 (*)	,848	,405	,683
Diploma hogere studies	2,735	,334	,003 (**)	3,371	,482	,012 (*)
Geboren in België	,425	,350	,015 (*)	,755	,449	,530
Belgische nationaliteit	,900	,511	,836	,730	,742	,671
Een meerderheid aan moslim vrienden	,730	,322	,328	1,841	,406	,132
Een sterke moslim identiteit	2,018	,378	,064	,597	,456	,258
Altijd respecteren van regels inzake gebed en vasten	,595	,336	,122	,209	,570	,006 (**)
Minstens één keer per week naar de moskee gaan	1,131	,398	,757	1,020	,544	,970
De hoofddoek dragen	,578	,474	,247	,285	,951	,187
Slachtoffer zijn geweest van een discriminatie	1,568	,410	,273	,071	1,299	,041 (*)
Brussel	1,390	,354	,353	2,002	,484	,151
Wallonië	1,351	,448	,502	3,746	,484	,006 (**)
Constant	,113	,738	,003	,196	,944	,084
N=	305			264		
Missing	45			55		
Nagelkerke R ²	0,212			0,33		
Model X ²	46,775 (df=17, p<0,000)			58,339 (df=17, p<0,000)		

Het belang van een diploma hoger onderwijs daarentegen wordt voor beide populaties en na controle voor de andere onafhankelijke variabelen in het model bevestigd. Verder merken we enkele verschillen op tussen beide groepen. Voor de Marokkaanse Belgen stellen we vast dat zij die in België zijn geboren of niet actief zijn op de arbeidsmarkt minder vaak helemaal akkoord gaan met de democratische waarden. Opnieuw wekt de positie van de tweede en derde generatie verwondering, te meer omdat dit resultaat zich voegt bij de eerdere vaststelling over de minder actieve positie op de arbeidsmarkt en de frequentere perceptie van een sociale afstand met de meerderheidsgroepen. We bevragen dit dan ook meer in detail in het kwalitatieve luik van deze studie, waar we op zoek gaan naar verklaringen voor dit verschil (zie hoofdstuk 9). Bij de Turkse Belgen daarentegen stellen we vast dat een regelmatige religieuze praktijk en het aangeven slachtoffer te zijn geweest van een discriminatie op basis van de religieuze overtuiging een negatief effect heeft op de positie radicaal voor de democratische waarden te zijn. Bovendien lijkt er een positieve samenhang te zijn met wonen in Wallonië (in vergelijking met Vlaanderen).

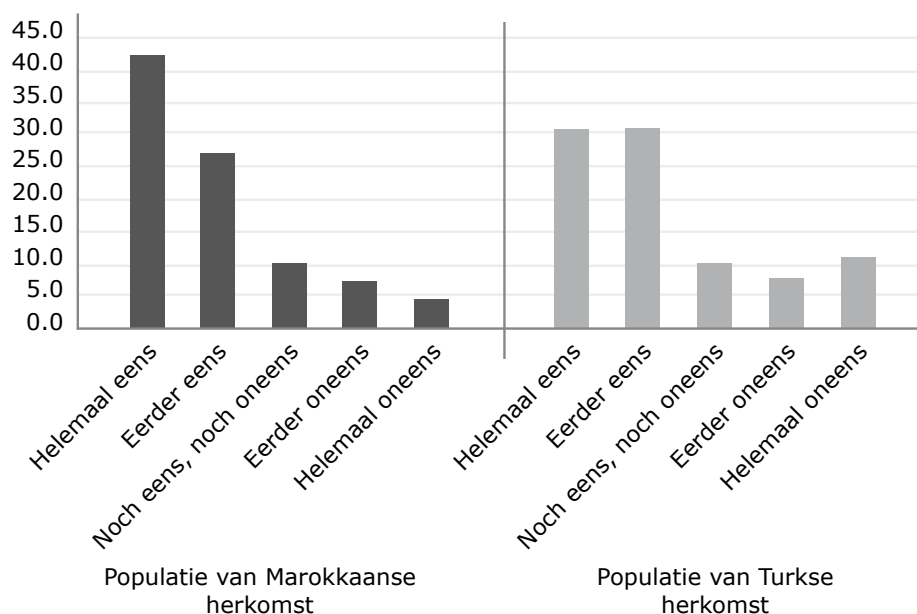
Tenslotte vroegen we aan de respondenten of ze van mening zijn dat de autochtonen zich zouden moeten aanpassen aan de moslimgemeenschap. Deze vraag is natuurlijk interessant in het licht van veel gehoorde veronderstelling in het publieke debat rond de inclusie van de islam in de Belgische samenleving. We stellen twee belangrijke posities vast binnen de moslimgemeenschap in België. Enerzijds zien we dat een grote meerderheid het niet met deze stelling eens is. Van de Turkse Belgen geeft 63,9% aan er niet of helemaal niet mee akkoord te gaan. Binnen de groep van Marokkaanse herkomst gaat het om 51,1%. Anderzijds merken we een minderheid op (11% van de Turkse Belgen en 17,6% binnen de groep van Marokkaanse herkomst) die het wel eens is met bovenstaande stelling.

Grafiek 69: De autochtonen moeten zich aanpassen aan de moslims

We hebben eveneens naar de omgekeerde stelling gevraagd, namelijk of de moslimgemeenschap zich moet aanpassen aan de Belgische samenleving. 73,1% van de Marokkaanse Belgen antwoord hier bevestigend op, tegen 64,9% van de Turkse Belgen. Slechts een heel kleine minderheid geeft aan hier niet mee akkoord te gaan. Het gaan om respectievelijk 5,8% en 13,2%.

Grafiek 70: De moslims moeten zich aanpassen aan de Belgische samenleving?

We hebben verder ook gevraagd naar de mening over de stelling dat iedereen moet kunnen leven in onze samenleving hoe hij/zij dat zelf wil. Deze vraag betreft een basiswaarde van een democratische samenleving en peilt naar een openheid van geest ten aanzien van uiteenlopende levensstijlen. We stellen vast dat 82,5% van de Marokkaanse Belgen hiermee akkoord gaat en 79,6% van de groep van Turkse herkomst. Enkel een minderheid is het hier niet mee eens, met name 4,9% en 6,4%.

6.3. Waarden uit de privésfeer

In dit tweede en laatste onderdeel belichten we de standpunten binnen beide populaties in zake waarden die gaan over de relatie tussen mannen en vrouwen, de positie van de vrouwen en over enkele morele kwesties. Recent onderzoek heeft aangetoond dat gender-verhoudingen (of vooral de beelden die men heeft van hoe deze verhoudingen zijn in de andere gemeenschap) de relaties tussen moslims en niet-moslims kunnen verzuren.¹⁰² In tegenstelling tot bovenstaande presentatie

¹⁰² CISMOC, *Musulmans et non musulmans à Bruxelles, entre tensions et ajustements réciproques. Synthèse de l'étude scientifique «Regards et relations entre musulmans et non musulmans à Bruxelles: entre tensions, (imaginaires de) phobies et ajustements réciproques»*, Fondation Roi Baudouin, 2014, p. 65.

van de gegevens, gaan we hier niet dieper in op het profiel van zij die een eerder liberale of progressieve houding aannemen, tegenover zij die zich conservatiever opstellen. We willen immers een moreel oordeel vermijden over waarden uit de privé-sfeer. Dit is des te meer aan de orde aangezien we niet beschikken over een vergelijking met een controlegroep die de houding en opvatting van de autochtonen weergeeft.

Allereerst stellen we vast dat minder dan de helft van de bevroegde populaties zich uitspreekt tegen het flirten door meisjes (44,4% voor de Marokkaanse Belgen tegenover 41,2% voor de Turkse Belgen). Opvallend genoeg lopen deze percentages gelijk op met deze die zich tegen het flirten door jongens uitspreken (46,8% van de Marokkaanse Belgen en 39,5% van de groep van Turkse herkomst).

Tabel 21: De houding van de populatie van Marokkaanse herkomst ten aanzien van voorhuwelijkse relaties tussen mannen en vrouwen (%)

	Helemaal tegen	Eerder tegen	Noch voor, noch tegen	Eerder voor	Helemaal voor	Totaal
Flirten door meisjes	27,3	17,1	37,3	9,8	8,0	100
Flirten door jongens	30,4	16,4	37,6	8,2	7,4	100
Seksuele relaties voor het huwelijk (voor meisjes)	52,6	13,8	24,0	5,1	3,9	100
Seksuele relaties voor het huwelijk (voor jongens)	47,9	15,4	26,0	5,0	5,5	100

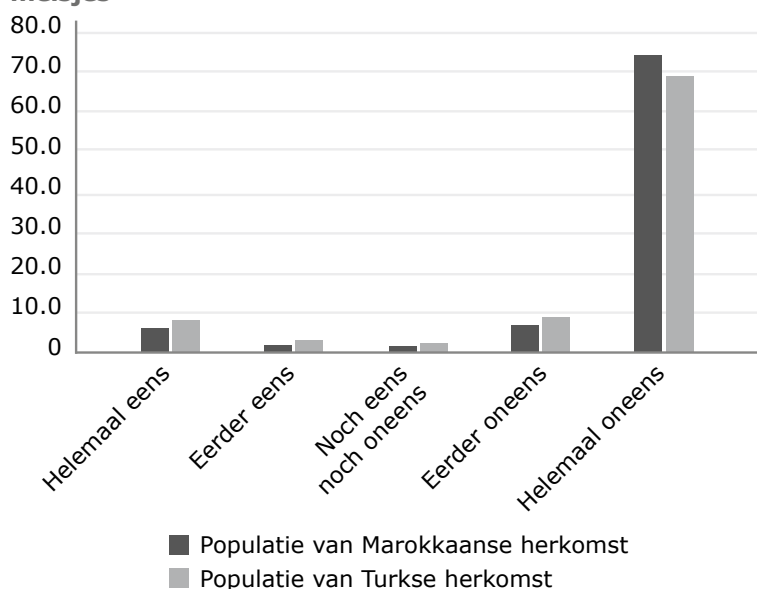
In vergelijking met 2009 noteren we voor de groep van Marokkaanse origine een lichte daling in de terughoudendheid ten aanzien van het flirten door meisjes (47% en 2009). Daartegenover staat dat er een stijging op te merken valt voor de afkeur voor flirten door jongens (42% in 2009).

Seksuele relaties voor het huwelijk kunnen binnen beide gemeenschappen op nog minder goedkeuring rekenen en dit zowel voor meisjes als voor jongens. Minstens twee derde van de respondenten spreekt zich uit tegen voorhuwelijkse seks bij meisjes (66,4% van de Belgo-Marokkanen tegen 67,7% van de Belgo-Turken). Een percentage dat slechts lichtjes daalt als het over jongens gaat (63,3% van de Belgo-Marokkanen en 62,2% van de Belgo-Turken)

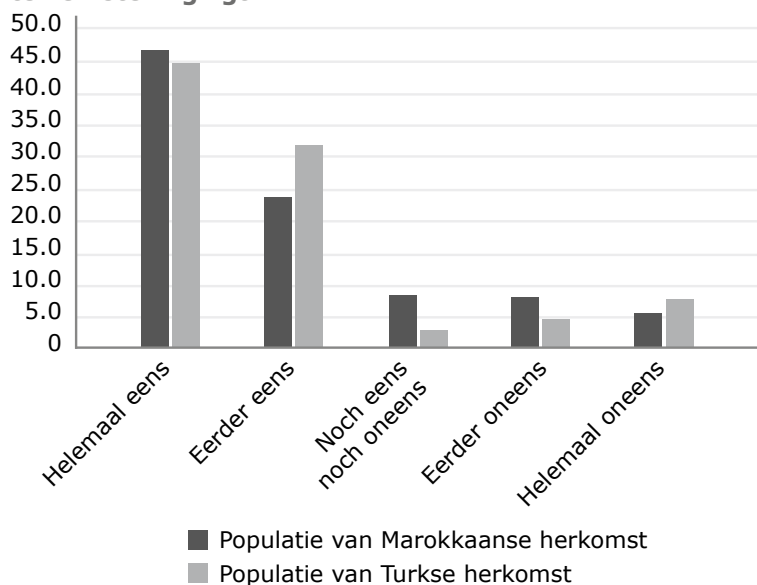
Tabel 22: De houding van de populatie van Turkse herkomst ten aanzien van voorhuwelijkse relaties tussen mannen en vrouwen (%)

	Helemaal tegen	Eerder tegen	Noch voor, noch tegen	Eerder voor	Helemaal voor	Totaal
Flirten door meisjes	27,3	17,1	37,3	9,8	8,0	100
Flirten door jongens	30,4	16,4	37,6	8,2	7,4	100
Seksuele relaties voor het huwelijk (voor meisjes)	52,6	13,8	24,0	5,1	3,9	100
Seksuele relaties voor het huwelijk (voor jongens)	47,9	15,4	26,0	5,0	5,5	100

Verder stellen we vast dat een meerderheid zich uitsprekt voor een gelijkheid tussen jongens en meisjes waar het gaat over het volgen van hoger onderwijs. Slechts een minderheid van de Marokkaanse Belgen zegt een universitaire opleiding minder belangrijk te vinden voor meisjes dan voor jongens (11,2%), terwijl 86,5% zegt het daar niet mee eens te zijn. De percentages zijn erg gelijkaardig voor de Turkse groep (respectievelijk 14,1 en 82,4%).

Grafiek 71: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat instemt of niet met de stelling dat universitair onderwijs belangrijker is voor jongens dan voor meisjes

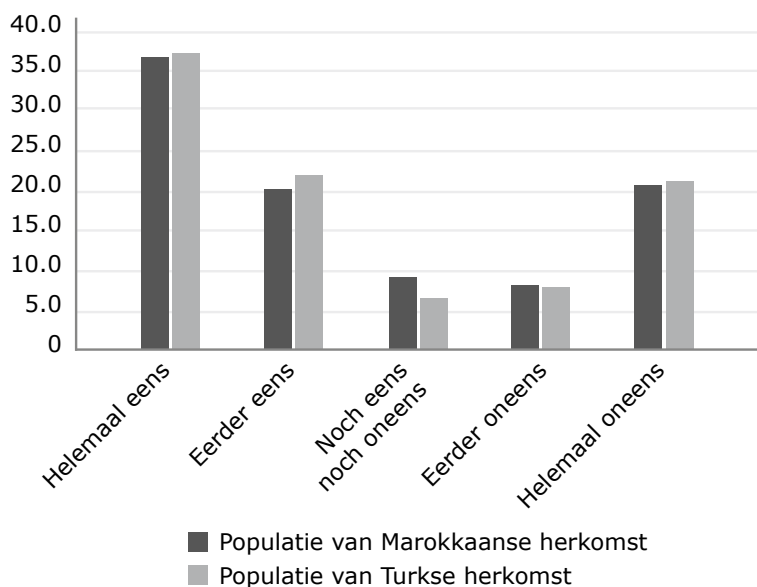
Grafiek 72: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat instemt of niet met de stelling dat de weg naar onafhankelijkheid voor vrouwen in een duurzame tewerkstelling ligt

De meerderheid van de respondenten van Marokkaanse herkomst (73,1%) is van mening dat een duurzame tewerkstelling de beste weg is naar de onafhankelijkheid van vrouwen. Enkel 16,6% is het daar niet mee eens. Voor de groep van Turkse herkomst ligt dit eerste percentage nog een stuk hoger; 80,1% geeft aan van mening te zijn dat investeren in de professionele sfeer erg belangrijk is in het licht van een onafhankelijke positie voor vrouwen, 15,7% deelt deze mening niet.

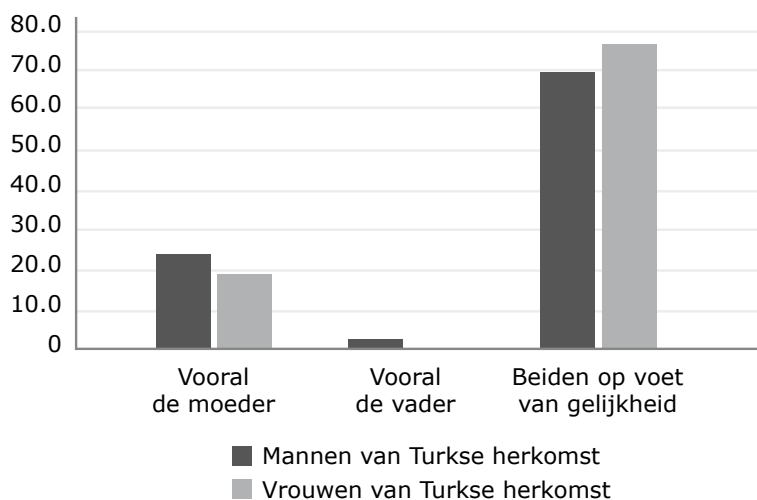
Daartegenover staat dat een meerderheid er eveneens van overtuigd is dat het ideaal voor een vrouw een gelukkig gezin is (59,3% voor de groep van Marokkaanse herkomst en 61,2% voor de groep van Turkse herkomst). Met andere woorden de emancipatie van vrouwen via een investering in hogere studies en een duurzame tewerkstelling, wordt niet in tegenstelling gezien tot het realiseren van gezinsgeluk.

Grafiek 73: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst dat voor of tegen de stelling is dat het ideaal voor vrouwen een gelukkig gezin is

Ook stemt een overgrote meerderheid in met een bijdrage van beide partners aan het gezinsbudget. Het gaat om 83,9% van de geïnterviewden van Marokkaanse en om 88,6% van de respondenten van Turkse herkomst.

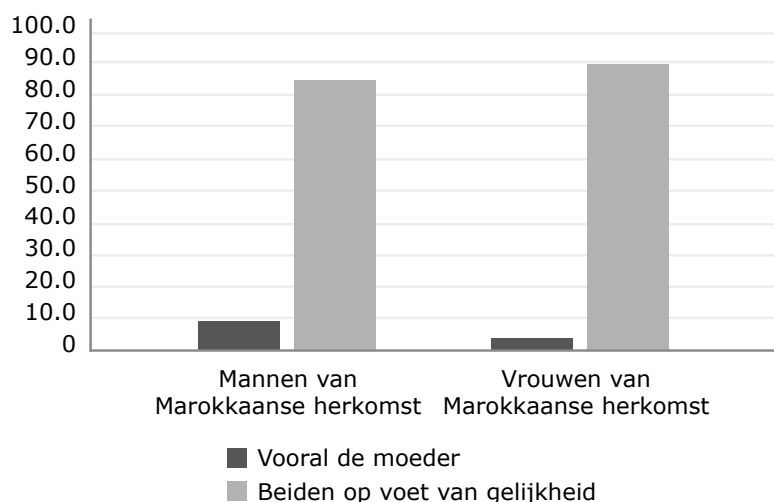
Grafiek 74: Het aandeel van de populatie van Turkse herkomst dat voor of tegen een gelijke verdeling inzake huishoudelijke taken is

Op de vraag naar de verdeling van huishoudelijke taken tussen man en vrouw binnen een gezin met kinderen, antwoordt een grote meerderheid een voorkeur te hebben voor gelijkheid tussen man en vrouw (90,21% voor de groep Marokkaanse Belgen). Het aandeel ligt, niet geheel verwonderlijk, iets hoger bij de vrouwen (92,9%) dan bij de mannen (87,7%). Een minderheid

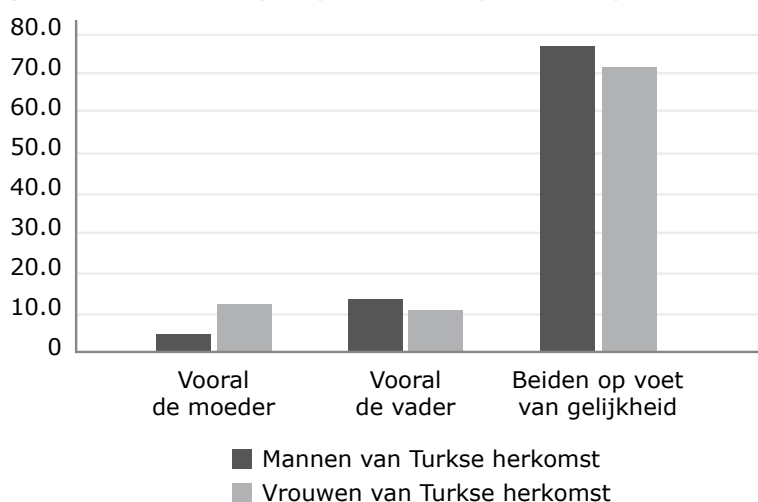
(9,79%) is van mening dat huishoudelijke taken veeleer tot het takenpakket van de vrouw horen. Geen enkele respondent gaf aan dat het eerder een verantwoordelijkheid is van de man.

Grafiek 75: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse herkomst dat voor of tegen een gelijke verdeling inzake huishoudelijke taken is

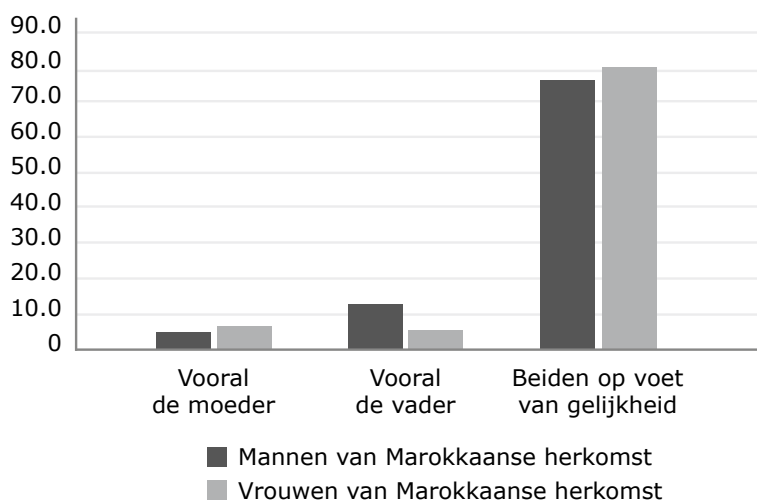
In de groep van Turkse herkomst merken we een iets hoger percentage op dat van oordeel is dat vrouwen meer verantwoordelijkheid dragen in huishoudelijke taken dan mannen (23,56%). Niettemin is drie vierde voor een gelijke verdeling tussen mannen en vrouwen. Opvallend is ook dat 1% aangeeft dat mannen op dit punt meer moeten doen dan vrouwen. Ook binnen deze groep merken we verder een verschil op tussen mannen en vrouwen. 79% van de vrouwen van Turkse herkomst is voor een gelijke taakverdeling, tegen 72% van de Turkse mannen.

Grafiek 76: Het aandeel van de populatie van Turkse herkomst dat van mening is dat beide partners moeten bijdragen aan het gezinsbudget

Een grote meerderheid van de respondenten geeft zoals gezegd aan dat beide partners moeten bijdragen aan het gezinsbudget. Het gaat hier bovendien om een stijging in vergelijking met de studie uit 2009 (80,8 in 2014 tegen 67,6% in 2009). Verder zijn vrouwen (82,9%) dit idee gunstiger gestemd dan mannen (78,9%). Een minderheid is van mening dat de verantwoordelijkheid voor het gezinsbudget vooral toekomt aan de mannen (11,14% van de gehele populatie of 14,6 % van de mannen 7,7% van de vrouwen). Een nog kleinere minderheid tenslotte wijst vrouwen aan als hoofdverantwoordelijken (7,9%).

Grafiek 77: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse herkomst dat van mening is dat beide partners moeten bijdragen aan het gezinsbudget

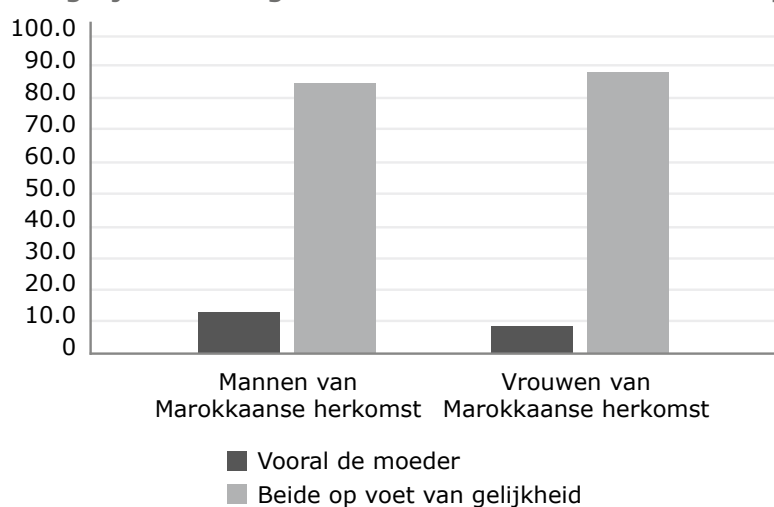

Voor de groep van Turkse herkomst, merken we vrij gelijklopende percentages op, zij het niet dat ze iets minder uitgesproken zijn. De meerderheid (77,9%) is het eens met de stelling dat beide partners moeten bijdragen aan het gezinsbudget. Van de mannen is 79,6% die mening toegedaan, tegen 74,1% van de vrouwen. 15% van de Turks Belgische mannen en 12% van de vrouwen is evenwel van oordeel dat het vooral aan de man is om voor het gezinsbudget te zorgen. 5,4% van de mannen denk daarentegen dat deze verantwoordelijkheid aan de vrouwen toekomt, terwijl 13,9% van de vrouwen zo denkt.

Wanneer we de antwoorden vergelijken volgens herkomst en burgerlijke staat, stellen we vast dat bij hen die menen dat het budgetbeheer vooral aan een van de twee partners toekomt, de vrouwen van Turkse afkomst in verhouding vaker aangeven dat die taak is weggelegd voor de moeders (in vergelijking met de Belgo-Marokkaanse vrouwen). Terwijl de mannen van Turkse oorsprong vaker aangeven dat mannen die taak voor hun rekening moeten nemen (in vergelijking met de Belgo-Marokkaanse mannen). Een grote meerderheid van de respondenten is van mening dat beide partners betrokken moeten zijn bij de opvoeding van de kinderen. Wanneer men evenwel van oordeel is dat één van beide partners hiervoor verantwoordelijk is, wordt vaker de moeder dan de vader aangewezen.

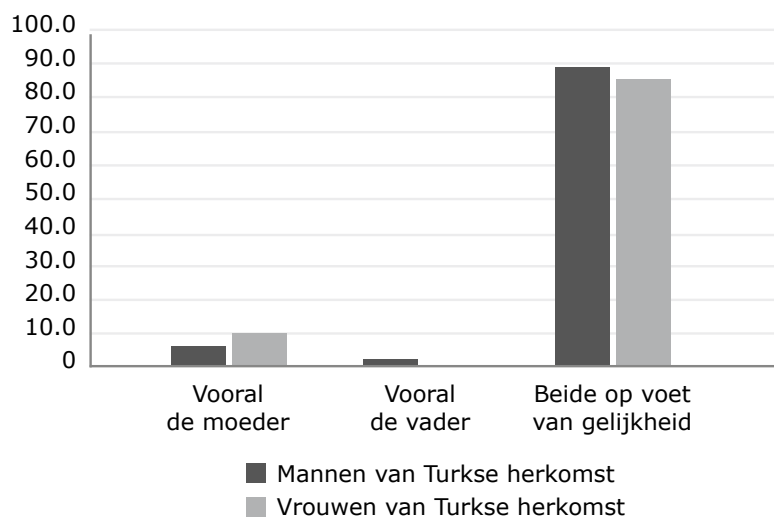
Bij de respondenten van Marokkaanse oorsprong is 88,4% de mening toegedaan dat het aan beide ouders is om zich met de opvoeding van de kinderen bezig te houden (een aandeel dat groter is bij vrouwen - 90,6% - dan bij mannen - 86,4%). Een minderheid spreekt zich ervoor uit dat het de moeders zijn die de opvoeding van de kinderen op zich moeten nemen (11,6%). Die mening vindt meer aanhang bij mannen (13,6%) dan bij vrouwen (9,4%). Opvallend is ook dat geen enkel geïnterviewde vond dat het alleen aan de vader toekomt om de kinderen op te voeden.

Grafiek 78: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse herkomst dat instemt of niet met een gelijke verdeling tussen mannen en vrouwen inzake opvoeding

Bij de respondenten van Turkse oorsprong liggen de verhoudingen dicht tegen mekaar. De grote meerderheid (88,4%) vindt dat de opvoeding van de kinderen een zaak is van beide ouders (een aandeel dat groter is bij de mannen - 90,9% - dan bij de vrouwen - 87,5%). Alleen een minderheid vindt dat de moeders de opvoeding volledig op zich moeten nemen (10%). In tegenstelling tot de Belgo-Marokkaanse respondenten zijn vooral vrouwen die mening toegedaan (12,5%) en niet de mannen (7,9%). Opvallend; twee mannelijke respondenten van Turkse afkomst vonden dat het alleen aan de vaders is om de kinderen op te voeden.

Grafiek 79: Het aandeel van de populatie van Turkse herkomst dat instemt of niet met een gelijke verdeling tussen moeder en vader inzake opvoeding

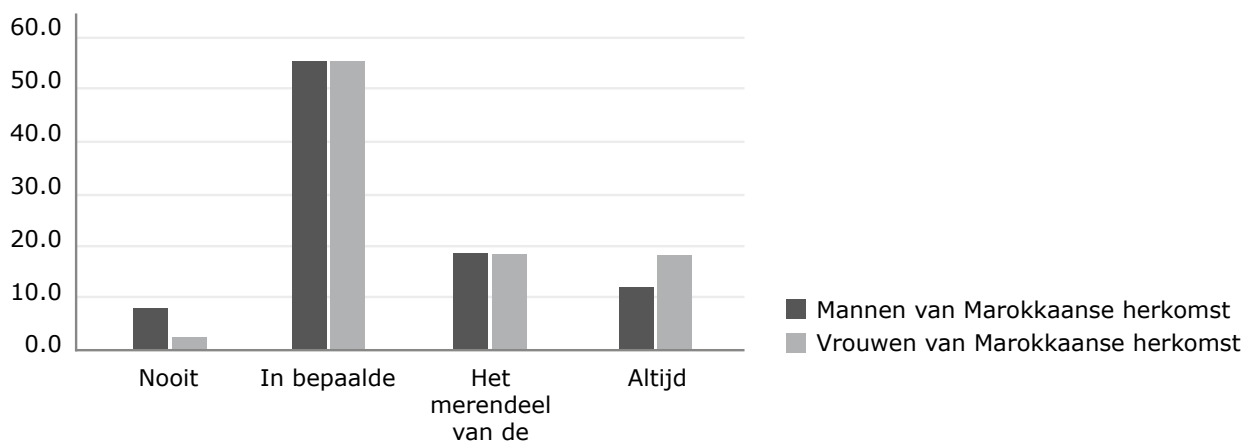
We stellen dus vast beide populaties voornamelijk een egalitaire logica onderschrijven, of het nu gaat over de verdeling van huishoudelijke taken, het gezinsbudget of de opvoeding van de kinderen.

Ook bij verschillende deelgroepen is er een aanhang te vinden voor de stelling dat beide ouders de gezinstaken op zich moeten nemen. Dat is met name zo bij zij die minstens een van de officiële landstalen beheersen, zij die in Vlaanderen wonen, zij die zich veeleer Belg voelen, zij die vooral moslimvrienden hebben, zij die vinden dat hun geloofsovertuiging zich heeft versterkt en zij die de moskee bezoeken. Minder enthousiasme voor deze opvatting is dan weer terug te vinden bij zij die zich omschrijven als trotse moslims en zij die zich vooral of uitsluitend Marokkaans of Turks voelen.

6.4. Morele vraagstukken

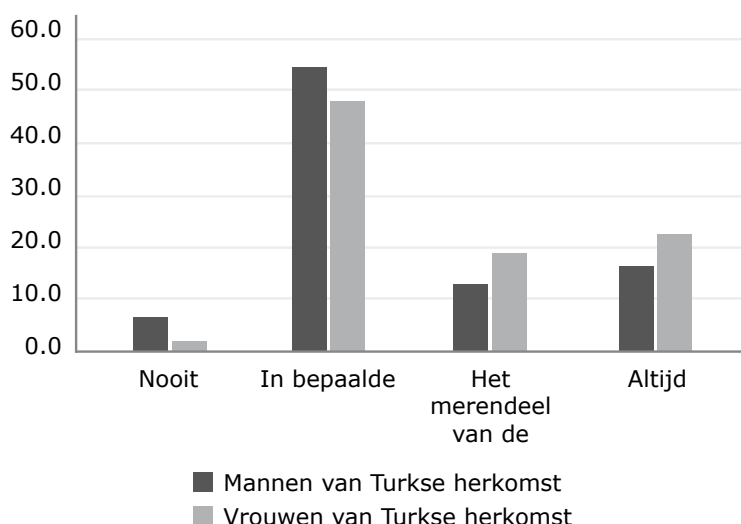
Een meerderheid van de geïnterviewden vindt een scheiding te verantwoorden in bepaalde omstandigheden. 56,7% van de respondenten van Marokkaanse herkomst denkt er zo over. Het percentage is quasi hetzelfde voor mannen en vrouwen. Iets minder dan een vijfde vindt dat een scheiding meestal te verrechtvaardigen is en 16% is van oordeel dat dit altijd het geval is. Als we deze beide antwoordcategorieën samen nemen, komen we uit op 36,5%, wat betekent dat meer dan een derde een scheiding mogelijk acht, ongeacht de omstandigheden. Enkel een kleine minderheid vindt dat een scheiding nooit kan (6,64%). Opvallend is dat het percentage toch iets hoger ligt voor mannen (9,8%) dan voor vrouwen (3,6%).

Grafiek 80: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse herkomst dat dat denkt dat een scheiding in een aantal omstandigheden gerechtvaardigd is

Bij de respondenten van Turkse herkomst stellen we een gelijkaardige tendens vast. 53,8% is van oordeel dat een scheiding in bepaalde omstandigheden zeker te verantwoorden is. Een minderheid vindt daarentegen dat een scheiding nooit kan (6,5% : 9,1% voor de mannen tegen 3,7% voor de vrouwen). Iets meer dan één vijfde (21,6%) is van oordeel dat het altijd te verantwoorden is en 18,8% vindt dat het meestal wel kan. Ruim 40% kan dus beschouwd worden als progressief of liberaal met betrekking tot het scheidingsvraagstuk.

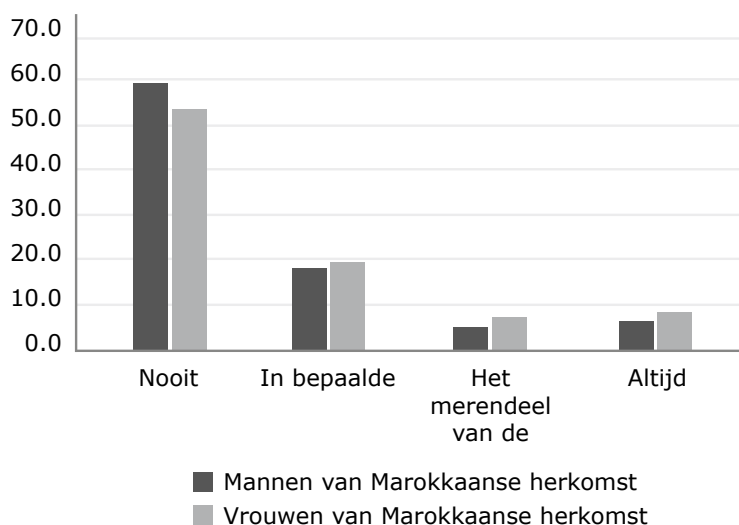
Grafiek 81: Het aandeel van de populatie van Turkse herkomst dat van oordeel is dat een scheiding in een aantal omstandigheden gerechtvaardigd is

De positie van beide groepen is gelijkaardig waar het homoseksualiteit betreft. In dit geval kan ze bezwaarlijk progressief of liberaal worden genoemd. Een meerderheid is van oordeel dat homoseksualiteit nooit te verantwoorden valt. Het gaat om 59,3% van de respondenten van Marokkaanse herkomst (61,6% voor mannen en 56,8% voor vrouwen) en om 60,4% van de Turkse

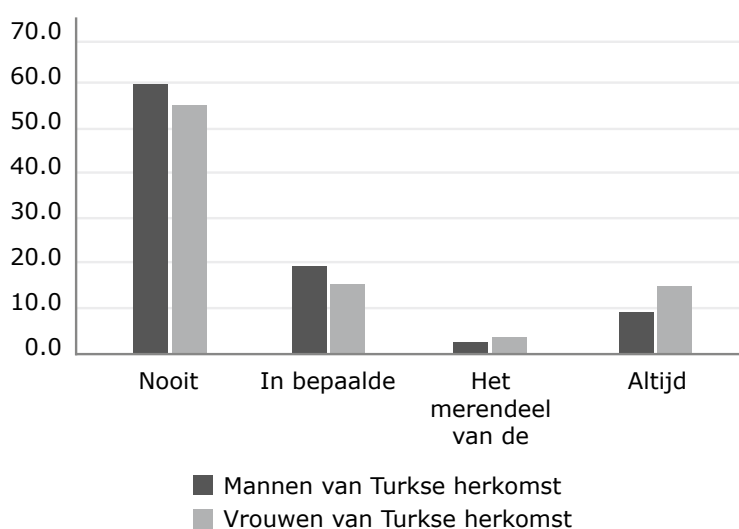
Belgen (62,8% van de mannen et 58,1% van de vrouwen). Een vijfde is evenwel minder principieel tegen homoseksualiteit en vindt het in bepaalde omstandigheden wel oké. Dit is zo voor 21,7% van de Marokkaanse Belgen en 19,9% van de Turkse Belgen.

Grafiek 82: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse herkomst dat voor of tegen homoseksualiteit is

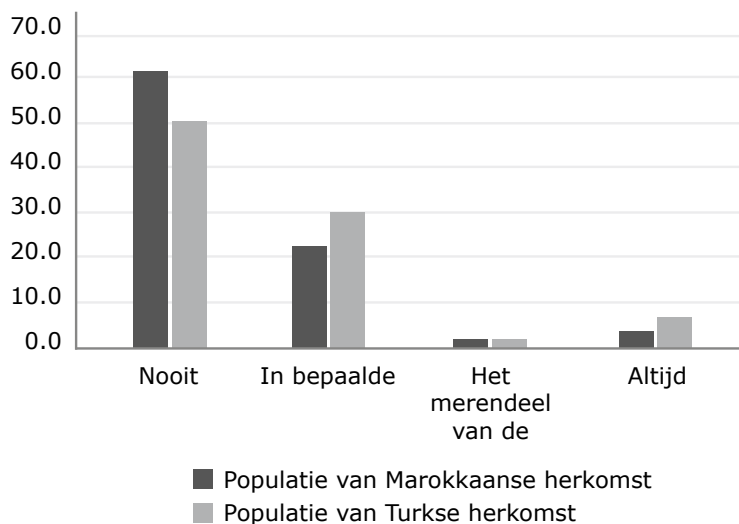
De respondenten die van oordeel zijn dat homoseksualiteit meestal of altijd te verantwoorden is, vormen een kleine minderheid. Het gaat om respectievelijk 8,9% en 10% voor de Marokkaanse Belgen en om 5,2% en 14,5% voor de Turkse Belgen. We merken overigens geen grote verschillen tussen mannen en vrouwen op dit punt. In beide groepen merken we een iets grotere tolerantie bij de vrouwen dan bij de mannen, al gaat het om een klein verschil.

Grafiek 83: Het aandeel van de populatie van Turkse herkomst dat voor of tegen homoseksualiteit is

Wat betreft euthanasie, is de meerderheid is van oordeel dat het nooit te verantwoorden is. Het percentage ligt gevoelig hoger voor de groep van Marokkaanse herkomst (64,5%) dan voor deze van Turkse (53,5%). In deze laatste groep zijn diegene die vinden dat euthanasie kan met andere woorden een stuk talrijker; 9,5% is van mening dat het altijd kan tegenover 6% voor de groep van Marokkaanse herkomst. Een derde vindt dat het mogelijk is in bepaalde omstandigheden (tegen een vierde voor de groep Marokkaanse Belgen). Tenslotte is 3,6% van mening dat het meestal wel te verantwoorden is (tegen 3,2% voor de groep van Marokkaanse herkomst).

Grafiek 84: Het aandeel van de populatie van Marokkaanse of Turkse herkomst dat voor of tegen euthanasie is

Deel 2

HOOFDSTUK 7 : HET GENDER- EFFECT, DIPLOMA- VERWERVING EN ARBEIDS- PARTICIPATIE VAN VROUWEN MET EEN MAROKKAANSE OF TURKSE MIGRATIE- ACHTERGROND

Laura Westerveen en Ilke Adam

Uit de kwantitatieve analyse van deze studie blijkt dat vrouwen met een Marokkaanse migratieachtergrond twee keer zo veel kans hebben om een diploma te behalen in het hoger onderwijs dan mannen met een zelfde achtergrond. Voor Turkse vrouwen is dat niet het geval. Bij deze groep is er geen verband tussen het geslacht en de kans een diploma hoger onderwijs te bezitten. Bovendien blijkt dat vrouwen van beide groepen significant minder participeren op de arbeidsmarkt dan mannen van dezelfde herkomst.

Tabel 23: gestandaardiseerde beta-coëfficiënten voor de onafhankelijke variabele "vrouw"¹⁰³

Afhankelijke variabelen	Onafhankelijke variabele «vrouw» Populatie van Marokkaanse herkomst		
	Exp(b)	S.E.	p
Actief op de arbeidsmarkt	0,229	0,478	0,002 (**)
Diploma hoger onderwijs	2,185	0,348	0,02 (*)

Tabel 24: gestandaardiseerde beta-coëfficiënten voor de onafhankelijke variabele "vrouw"

Afhankelijke variabelen	Onafhankelijke variabele "vrouw" Populatie van Turkse afkomst		
	Exp(b)	S.E.	p
Actief op de arbeidsmarkt	0,367	0,399	0,012 (*)
Diploma hoger onderwijs	1,185	0,358	0,637

Hoewel deze resultaten - vooral voor de Marokkaanse vrouwen - in de lijn liggen van de verhouding tussen mannen en vrouwen in België in het algemeen (ook daar zien we meer diploma's hoger onderwijs bij vrouwen dan bij mannen, maar een lagere arbeidsparticipatie bij vrouwen), lijkt de genderkloof toch meer uitgesproken bij deze groepen. Het 'vrouwenvoordeel' voor de

¹⁰³De associatie tussen de onafhankelijke variabele "vrouw" en beide afhankelijke variabelen "actief op de arbeidsmarkt" en "diploma hoger onderwijs" werd telkens gecontroleerd voor de invloed van een aantal andere (binaire) onafhankelijke variabelen zoals: leeftijdscategorie 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, geboren zijn in België, de Belgische nationaliteit hebben, heel erg trots zijn om moslim te zijn, het strikt opvolgen van voorschriften in verband met het gebed en vasten, een meerderheid aan moslimvrienden hebben, het dragen van een hoofddoek, woonachtig zijn in Vlaanderen, Brussel of Wallonië. Voor meer details over deze regressiemodellen verwijzen we naar het kwantitatieve luik.

Marokkaanse vrouwen ten aanzien van de Marokkaanse mannen in het hoger onderwijs is meer uitgesproken dan dit voordeel van vrouwen ten opzichte van mannen in België in het algemeen. Ook het verschil in werkzaamheidsgraad tussen mannen en vrouwen van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen lijkt meer uitgesproken dan dat tussen mannen en vrouwen in de gehele Belgische bevolking.

In dit hoofdstuk bekijken we de beschikbare verklaringen voor deze enquêteresultaten. We beroepen ons hiervoor op de al bestaande wetenschappelijke literatuur, alsook op verklaringen die werden aangebracht in onze interviews met sleutelfiguren van Turkse en Marokkaanse herkomst.

De volgende vragen werden gesteld aan de respondenten in de interviews:

- Hoe kunnen we verklaren dat vrouwen met een Marokkaanse migratieachtergrond vaker een diploma hoger onderwijs behalen dan mannen uit diezelfde groep, alsook waarom vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst minder participeren op de arbeidsmarkt?

Uit de interviews bleek dat de meerderheid van de respondenten niet verrast was door het resultaat van onze enquête. Dit voornamelijk, omdat zij ook in hun eigen omgeving merken dat deze vrouwen beter slagen in het onderwijs dan de mannen.¹⁰⁴ Daarentegen geven veel respondenten wel aan verbaasd te zijn dat vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond een lagere arbeidsparticipatie kennen. Zo vermelden verschillende respondenten dat mannen met een migratieachtergrond sterker worden gediscrimineerd op de arbeidsmarkt dan vrouwen met die achtergrond, omdat vrouwen als minder bedreigend zouden overkomen.¹⁰⁵ Ook zegt een aantal respondenten dat zij de nog steeds lage arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond verrassend vinden, omdat er tegenwoordig een grotere financiële noodzaak is voor vrouwen om te werken en gezamenlijk een inkomen te verdienen.¹⁰⁶

De wetenschappelijke literatuur over het verschil in integratiepatroon tussen de mannen en vrouwen met een migratieachtergrond haalt verscheidene verklaringen aan voor de kloof tussen het behalen van een diploma in het hoger onderwijs en de deelname op de arbeidsmarkt van vrouwen met een migratieachtergrond. Met het doel deze wetenschappelijke verklaringen te kunnen vergelijken met de antwoorden van onze respondenten op deze vraag, zal per type verklaring worden gekeken in hoeverre deze terugkomt in de interviews. Daarnaast kijken we of de reacties van de respondenten de verklaringen zoals gevonden in het wetenschappelijke debat, helpen te concretiseren en verduidelijken. Ook nieuwe verklaringen, die wel in de interviews naar voren kwamen, maar niet als zodanig in de literatuur aanwezig zijn, zullen worden besproken.

¹⁰⁴ Interviews 1, 3, 4, 6, 8, 12, 14, 15, 20.

¹⁰⁵ Interviews 6, 7, 12, 14.

¹⁰⁶ Interview 8, 3.

In de wetenschappelijke literatuur omtrent integratie van migranten wordt een onderscheid gemaakt tussen (1) verklaringen die zich richten op het effect dat de ontvangstsamenleving heeft op het integratieproces van migranten(gemeenschappen) en (2) verklaringen die verwijzen naar de kenmerken van een migranten(gemeenschap) zelf.¹⁰⁷ De verklaringen voor de lage arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond kunnen ook op deze manier worden opgedeeld. Een eerste groep van verklaringen focust zich op kenmerken van de ontvangstsamenleving. Concreet ligt daarbij de nadruk op de dominante gendersocialisering en op het bestaan van vooroordelen en discriminatie ten aanzien van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond. Een tweede groep van verklaringen kijkt dan naar de individuele kenmerken van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond, alsook naar de kenmerken van de betreffende migrantengemeenschappen. Deze twee soorten van verklaringen zullen hieronder in hun verschillende varianten worden beschreven.

7.1. De betere doorstroming naar het hoger onderwijs van vrouwen van Marokkaanse herkomst

Hoewel er veel onderzoek bestaat naar de verschillen in prestaties in het onderwijs tussen mannen en vrouwen in het algemeen (dus niet in een migratiecontext) alsook naar de verschillen in prestaties in het onderwijs tussen de autochtone en allochtone bevolking (zonder een genderdimensie en van verschillende nationale herkomsten), zijn er weinig studies beschikbaar die het verschil in succes in het onderwijs tussen mannen en vrouwen binnen (dezelfde) migrantengroepen proberen te verklaren. Wij beschrijven hieronder de mogelijke verklaringen voor dit verschil en bespreken daarbij eerst de verklaringen die zich richten op de kenmerken van de ontvangstsamenleving (of bestemmingseffecten) (1.1.1) en dan de verklaringen die zich richten op de kenmerken van de migranten(gemeenschappen) (of origine-effecten) (1.1.2).

7.1.1. Kenmerken van de ontvangstsamenleving

Een eerste bemerking die moet gemaakt worden als men het genderverschil in diplomaverwerving binnen de Marokkaanse gemeenschap wil verklaren, verwijst naar het algemene genderpatroon in de ontvangstsamenleving. Ook onder de autochtone (Belgische) bevolking presteren vrouwen namelijk beter in het onderwijs dan mannen. De hogere kans op het behalen van een diploma in het hoger onderwijs voor vrouwen met een Marokkaanse migratieachtergrond ten opzichte van mannen met diezelfde achtergrond, zou dan kunnen komen door aanpassing van deze vrouwen

¹⁰⁷PORTES, Alejandro en RUMBAUT, Rubén G., *Immigrant America: A Portrait*. Los Angeles, University of California Press, 2006 3e editie; PORTES, Alejandro en RUMBAUT, Rubén G., *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*. Los Angeles, University of California Press. 2001; VAN TUBERGEN, Frank, *Immigrant Integration: A Cross-National Study*. New York, LFB Scholarly Publishing, 2006.

aan de gendersocialisering in België. Zo blijkt uit onderzoek onder Vlaamse kinderen dat meisjes vaker het algemeen onderwijs volgen dat voorbereidt op het hoger onderwijs (74 jongens op 100 meisjes die erin slagen hun aso-diploma te verwerven) en dat zij ook vaker verder studeren (55% van de jongens begint aan het hoger onderwijs, tegenover 67% van de meisjes¹⁰⁸; 50,7 % van de vrouwen in België tussen de 30 en 34 jaar heeft een diploma hoger onderwijs tegenover 37% van de mannen¹⁰⁹). Het bestaan van een zelfde oververtegenwoordiging van vrouwen van Marokkaanse herkomst in het hoger onderwijs lijkt dus een teken van assimilatie of het overnemen van de genderpatronen van de ontvangstsamenleving. Deze oververtegenwoordiging van vrouwen in het hoger onderwijs bestaat namelijk niet in Marokko waar er een lichte oververtegenwoordiging is van mannen¹¹⁰.

Een aantal respondenten in de interviews vroeg zich ook af of de voorsprong van vrouwen met een Marokkaanse migratieachtergrond op mannen met eenzelfde achtergrond in het onderwijs, niet gewoon verklaard kan worden vanuit het feit dat vrouwen het in de gehele Belgische samenleving beter lijken te doen in het onderwijs dan mannen.¹¹¹ Volgens hen is dit een fenomeen dat niet inherent is aan de Marokkaanse gemeenschappen, maar speelt het ook bij de autochtone Belgische bevolking en weerspiegelt het zich in de Marokkaanse gemeenschappen in België: '(...) Ik denk niet dat dit fenomeen eigen is aan de Marokkaanse gemeenschappen... Op basis van mijn eigen observaties heb ik vastgesteld dat de meisjes in het algemeen, islamitisch of niet, meer volharden in hun studies dan jongens die makkelijker afhaken. Dit is een zeer algemeen fenomeen, dat de grenzen van de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen overstijgt.'¹¹²

Er bestaan verschillende verklaringen voor deze algemene 'genderkloof' tussen mannelijke en vrouwelijke scholieren. Een eerste mogelijke verklaring is dat genderstructuren in het onderwijs in het nadeel van jongens werken. Vantieghem, De Groof, van Maele, Govaerts en van Houtte¹¹³ vinden bijvoorbeeld dat leraren eerder een negatief beeld en lagere verwachtingen hebben van jongens dan van meisjes en dat docenten meer discipline eisen van jongens dan van meisjes.¹¹⁴ Dit nadeel voor jongens in het onderwijs lijkt ook op te gaan voor jongens met een migratieachtergrond en is bij hen mogelijk zelfs nog meer uitgesproken. Zo bevestigen Feliciano en

108 VANTIEGHEM, Wendelien, DE GROOF, Marian, VAN MAELE, Dimitri, GOVAERTS, Elke en VAN HOUTTE, Mieke, *De Genderkloof: Jongens op de Rand?! WELWIJS (LEUVEN) 24(1) 20-23, 2013, 20.*

109 Eurostat data, zie: *De Morgen, Vrouwen in het Hoger Onderwijs: Goede Punten voor België, 7 maart 2014.*

110 World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2014*. 2014. Online beschikbaar via: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/economies/>.

111 Interviews 9, 12, 15, 16.

112 Interview 15.

113 VANTIEGHEM, Wendelien (et al.), *op.cit.*

114 *Ibidem*, 21.

Rumbaut¹¹⁵ dat gedragsproblemen bij jongens met een migratieachtergrond hun schoolprestaties negatief beïnvloeden, terwijl dit voor meisjes met een migratieachtergrond niet opgaat. De andere behandeling van jongens met een migratieherkomst in het onderwijs ten opzichte van meisjes, werd door verschillende respondenten aangehaald.¹¹⁶ Eén van de respondenten beschrijft bijvoorbeeld hoe er door leraren minder vertrouwen wordt gesteld in jongens met een migratieachtergrond dan in meisjes met diezelfde achtergrond: '(...) ik heb zo de indruk dat er waarschijnlijk bij jongens met andere roots, dat er minder in hen wordt geïnvesteerd. Wat ik daarmee bedoel is dat vanuit de leerkrachten, ik de indruk heb dat jongens dat veel meer meemaken dat hun leerkracht niet op hen inzet omdat ze toch maar tijdelijk, hun studies gaan opgeven enzovoort. Dus er wordt minder vertrouwen gesteld in jongens dan in meisjes met andere roots vanuit het onderwijssysteem'.¹¹⁷ Daarbij merkten een aantal respondenten ook op dat deze ongelijke behandeling nog sterker geldt voor jongens met een migratieachtergrond, dan voor autochtone jongens. Het grensoverschrijdend gedrag van deze jongens zou namelijk nog strenger beoordeeld worden dan dat van autochtone jongens, door negatieve beeldvorming en de stereotypering van deze jongens als 'bandieten' en van de meisjes als 'onderdrukten'¹¹⁸, die geëmancipeerd en gestimuleerd moeten worden door in te zetten op studies. Dit bemoeilijkt mogelijk de aansluiting met het onderwijssysteem voor deze jongens.

Ook stelt onderzoek dat jongens minder gemotiveerd zijn op school dan meisjes: de gemiddelde jongen besteedt minder tijd aan zijn huiswerk en let minder goed op in de klas dan het gemiddelde meisje.¹¹⁹ De oorzaak die vaak wordt gegeven voor dit gebrek aan motivatie bij jongens, is dat zij geneigd zijn hun prestaties op school te verbinden aan hun aangeboren talent, terwijl meisjes hun prestaties vaker zien als een gevolg van hun harde werk.¹²⁰ Daarnaast wordt studeren over het algemeen als een meer passieve, brave, vrouwelijke activiteit beschouwd en zouden jongens in de adolescentie zich daarom eerder negatief opstellen ten aanzien van school, omdat dat beter aansluit bij hun mannelijke genderidentiteit. Daar komt bij dat aan gender gerelateerd a-typisch gedrag in interesses, sterker veroordeeld zou worden bij jongens dan bij meisjes. Een interesse voor traditioneel vrouwelijke onderwerpen als taal zou daarom voor een jongen eerder negatieve reacties opleveren.¹²¹

115 FELICIANO, C. en RUMBAUT, R., *Gendered Paths: Educational and Occupational Expectations and Outcomes among Adult Children of Immigrants*. *Ethnic and Racial Studies* 28 (6) 1087-1118, 2005.

116 Interviews 1, 4, 5, 7, 8.

117 Interview 4.

118 Interview 7, 8.

119 VANTIEGHEM, Wendelien, DE GROOF, Marian, VAN MAELE, Dimitri, GOVAERTS, Elke en VAN HOUTTE, Mieke, *De Genderkloof: Jongens op de Rand?! WELWIJS (LEUVEN)* 24(1) 20-23, 2013, 20.

120 *Ibidem*, 20.

121 *Ibidem*, 21-22.

Zeer recent internationaal vergelijkend onderzoek toont aan dat het 'meisjes-voordeel' in het onderwijs inderdaad ook geldt voor migrantengroepen. In een vergelijkende studie in negen westerse landen vinden Fleischmann en Kristen¹²² bijvoorbeeld dat zowel onder de autochtone als onder de allochtone bevolking vrouwen over het algemeen hogere cijfers halen in het onderwijs, een iets hogere kans hebben om onderwijs voort te zetten als zij niet langer leerplichtig zijn, een hogere kans hebben om door te stromen naar het hoger onderwijs en een universitaire opleiding te volgen, alsook een hogere kans hebben om een diploma te behalen in het hoger onderwijs dan mannen in de beide groepen. Zij concluderen dan ook dat de genderkloof in het onderwijs onder de autochtone bevolking gelijk lijkt te zijn aan die onder de allochtone bevolking.¹²³ Volgens Fleischmann en Kristen betekent dit dat er een zekere vorm van assimilatie optreedt aan de gendersocialisering van het migratieland, aangezien deze migranten uit samenlevingen komen waar mannen in het voordeel zijn in het onderwijs ten aanzien van vrouwen. Mogelijk percipiëren ouders dat het hebben van een diploma voor vrouwen relatief gezien meer loont op de arbeidsmarkt in het ontvangstland dan in het land van herkomst, en zien ze het succes van meisjes in het onderwijs daarom juist als extra belangrijk.¹²⁴ Fleischmann en Kristen stellen echter wel een opmerkelijke uitzondering vast. Anders dan het geval is in onze kwantitatieve onderzoeksresultaten, vinden zij aanwijzingen dat vrouwen met een Turkse migratieachtergrond in België wel minder kans hebben om universitair onderwijs te volgen dan mannen.¹²⁵ In onze data merken we echter geen verschil tussen mannen en vrouwen van Turkse herkomst wat betreft het hebben van een diploma hoger onderwijs. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de data waarop Fleischmann en Kristen zich baseren voor deze uitzondering van 2001 dateren (bijna 15 jaar terug). Sinds de periode die Fleischman en Kristen onderzochten (2001) is er mogelijk een evolutie opgetreden wat betreft deze uitzondering van meisjes van Turkse herkomst in België. Onze data gaven geen ondervertegenwoordiging aan van vrouwen van Turkse herkomst met een diploma hoger onderwijs in vergelijking met mannen. Integendeel, we zien in onze data dat vrouwen van Turkse herkomst met een hoger diploma licht oververtegenwoordigd zijn, maar dit resultaat is statistisch niet significant en kan dus aan het toeval te wijten zijn.

7.1.2 Kenmerken van de migranten(gemeenschappen)

In de nog beperkte literatuur die voorhanden is omtrent genderverschillen in doorstroming naar het hoger onderwijs van personen met een Marokkaanse of Turkse migratieachtergrond, wordt als mogelijke verklaring voor de betere doorstroming van vrouwen vaak aangehaald dat ook de specifieke gendersocialisering van meisjes binnen de (Turkse en) Marokkaanse gemeenschappen een voordeel voor hen kan opleveren in het onderwijs ten opzichte van jongens uit dezelfde gemeenschappen.

¹²²FLEISCHMANN, Fenella en KRISTEN, Cornelia, *Gender Inequalities in the Education of the Second Generation in Western Countries. Sociology of Education* 87 (3) 143-170, 2014.

¹²³ *Ibidem*, 150, 162, 167.

¹²⁴ *Ibidem*, 147-148.

¹²⁵ *Ibidem*, 155.

Dit is zo om verschillende redenen: ten eerste, omdat het nastreven van succes in het onderwijs een manier kan zijn om zich te verzetten tegen de traditionele genderopvattingen van de ouders, en zo een beetje vrijheid 'te kopen', ten tweede omdat de striktere opvoeding van meisjes een voordeel zou kunnen betekenen voor hun studies, en ten derde omdat een hoger diploma een emancipatiestrategie biedt, meer dan voor jongens, om financiële onafhankelijkheid te verwerven, onder andere bij een slecht huwelijk of scheiding. Deze laatste verklaring vonden we niet terug in de wetenschappelijke literatuur, maar wel in onze interviews met sleutelfiguren afkomstig uit deze gemeenschappen. We bespreken deze drie verklaringen hieronder.

Allereerst noemt de literatuur dat, voor meisjes, het nastreven van succes in het onderwijs een manier kan zijn om zich af te zetten tegen de traditionele genderopvattingen van hun ouders en gemeenschap, waar dit voor jongens niet geldt. Presteren in het onderwijs en het volgen van een studie in het hoger onderwijs, kan voor meisjes namelijk een middel zijn om zich tegen genderafhankelijke verwachtingen van hen te verzetten en deze te weerleggen.¹²⁶ Ook in de interviews kwam deze verklaring duidelijk naar voren. Zo verklaarden verschillende respondenten dat meisjes met een (Turkse of) Marokkaanse migratieachtergrond door te studeren een stuk vrijheid kunnen herwinnen, onder andere doordat ze meer in contact komen met de buitenwereld en minder met traditionele taken bezig hoeven te zijn.¹²⁷ Doordat het studeren een geaccepteerde bezigheid is voor de meisjes, kunnen zij het volgen van onderwijs ook gebruiken als reden waarom zij meer vrijheid verdienen. Eén van de respondenten vertelt bijvoorbeeld: 'Want als je het aan studie koppelt dan kunt je het ook makkelijker thuis verkopen. "Ja maar ik moet van school daar naartoe."¹²⁸

Een tweede verklaring die in de literatuur en interviews voorkomt, betreft het feit dat meer traditionele genderverhoudingen binnen het gezin kunnen bijdragen tot betere onderwijsprestaties. Minder vrijheden voor de meisjes dan voor de jongens kunnen leiden tot betere prestaties voor meisjes in het onderwijs, omdat zij bijvoorbeeld vaker thuis moeten blijven en daardoor meer tijd aan hun huiswerk besteden.¹²⁹ Dat meisjes binnen de (Turkse en) Marokkaanse gemeenschappen meer beschermd opgevoed worden dan jongens en daardoor wellicht beter slagen op school, werd ook door verschillende respondenten bevestigd.¹³⁰ Zo vertelde een van de respondenten het volgende: 'Het gevolg is dat je door die bescherming en

126 FLEISCHMANN, Fenella en KRISTEN, Cornelia, *op.cit.*, 147; FELICIANO, C. en RUMBAUT, R., *Gendered Paths: Educational and Occupational Expectations and Outcomes among Adult Children of Immigrants. Ethnic and Racial Studies* 28 (6) 1087-1118, 2005, 1093.

127 Interviews 3, 6, 9, 12.

128 Interview 3.

129 FELICIANO, C. en RUMBAUT, R., *Ibidem*; VARNER, Fatima en MANDARA, Jelani, *Differential Parenting of African American Adolescents as an Explanation for Gender Disparities in Achievement. Journal of Research on Adolescence* 24 (4) 667-680, 2013, 676.

130 Interviews 1, 2, 6, 8, 9.

mindere vrijheid meer structuur krijgt. Je bent thuis, je hebt meer tijd om huiswerk te doen. Je komt in een structuur die als gevolg heeft dat je meer bezig kan zijn met onderwijs.¹³¹ Ook brachten van de respondenten ter sprake dat doordat meisjes binnen deze gemeenschappen meer beschermd en gecontroleerd worden door hun omgeving, zij een lager risico lopen om in aanraking te komen met mensen die hun schoolprestaties slecht kunnen beïnvloeden.¹³²

Daarnaast bleek uit meerdere interviews dat meisjes met een Marokkaanse migratieachtergrond, en hun ouders, studeren vaak als een emancipatiestrategie zien. Studies worden, meer dan voor jongens, beschouwd als de enige weg naar meer zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid op latere leeftijd. Hierdoor zouden zij meer gemotiveerd zijn om te studeren dan jongens met dezelfde achtergrond, en ook meer gestimuleerd worden om te studeren door hun ouders.¹³³ Deze verklaring kwam meerdere malen terug in de interviews¹³⁴, maar wordt in de door ons geconsulteerde Engelstalige en internationale wetenschappelijke literatuur niet vermeld. De mogelijkheid tot financiële onafhankelijkheid voor vrouwen wordt volgens verschillende respondenten door ouders en familie als belangrijk gezien, omdat het aantal echtscheidingen binnen de Marokkaanse gemeenschap hoog ligt.¹³⁵ Dit gegeven wordt bevestigd in een onderzoeksrapport van Suzana Koelet en anderen¹³⁶ naar het voorkomen en de omstandigheden van echtscheiding binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen. Zo wordt in dit rapport onder andere vastgesteld dat in Nederland allochtone koppels meer kans hebben op een echtscheiding dan autochtone koppels en dat deze kans hoger ligt binnen de Marokkaanse gemeenschap dan binnen de Turkse gemeenschap.¹³⁷ Voor België vinden zij echter geen vergelijkbare data voor echtscheidingskansen. Wel vermelden zij dat in België de kans op een echtscheiding groter is bij gemengde huwelijken (met één persoon van Turkse of Marokkaanse afkomst) dan bij niet-gemengde huwelijken (met twee personen van Turkse of Marokkaanse afkomst) en dat binnen deze niet-gemengde huwelijken de kans op echtscheiding groter is voor migratiehuwelijken dan voor huwelijken waarbij beide partners in België zijn opgegroeid.¹³⁸ Dit laatste wordt ook bevestigd in de recente demografische rapporten van het federale Migratiecentrum in het kader van 50 jaar Turkse en Marokkaanse migratie.¹³⁹ Het bezitten van een diploma zou om deze reden worden beschouwd als iets waarop vrouwen kunnen terugvallen mocht hun huwelijk stuklopen: '(...) Indien een vrouw erin slaagt haar studies succesvol af te

131 Interview 8.

132 Interview 2.

133 Interviews 1, 5, 6, 7, 13, 15.

134 Interviews 2, 3, 9, 13, 15, 19, 20

135 Interviews 2, 5, 19.

136 KOELET, Suzana, HERMANS, Philip, TORFS, Nan en VANVOORDEN, Kristien, *Echtscheiding bij Personen van Turkse en Marokkaanse Herkomst. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Deel 1: Literatuurstudie*, 2009.

137 *Ibidem*, 57.

138 *Ibidem*, 59.

139 SCHOONVAERE, Quentin, *België-Turkije: 50 jaar migratie*. Brussel: Federaal Migratiecentrum, 2014.

ronden, wilt dit bij ons zeggen dat ze daarna een zelfstandige vrouw is. Wanneer die vrouw daarna toch trouwt en er een probleem is tussen het koppel, dan heeft ze iets om zich te verdedigen en een troef om te overleven binnen de maatschappij'.¹⁴⁰ Bovendien werd in een van de interviews ook aangegeven dat moeders uit de eerste generatie, die zelf niet de mogelijkheid hadden om te studeren en (financieel) onafhankelijk te zijn van hun echtgenoot, hun dochters sterk aansporen te gaan studeren, zodat zij niet in dezelfde situatie terechtkomen.¹⁴¹ Een respondent verwoordde dit als volgt: '(...)De studies voortzetten tot op het moment dat men een diploma behaalt, maakt ook deel uit van bijkomende kansen voor hen om later hun plan te trekken'.¹⁴² Tot slot vertelde een aantal respondenten dat het behalen van een diploma ook kan bijdragen tot de erkenning en waardering voor vrouwen met een migratieachtergrond binnen de familie en de gemeenschap.¹⁴³

Een respondent meende ook dat binnen de Turkse gemeenschap meisjes meer aangemoedigd worden om te studeren dan jongens (hoewel in deze gemeenschap vrouwen volgens onze data nochtans niet vaker een diploma hoger onderwijs halen). Hun omgeving veronderstelt immers dat vrouwen een diploma harder nodig hebben om te kunnen deelnemen aan de arbeidsmarkt dan mannen, aangezien de mannen voor een baan terecht zouden kunnen in het Turks etnisch netwerk: '(...) Haar familie die haar zo wil opvoeden dat ze meer kans heeft om haar plan te trekken later, zorgt ervoor dat ze langer zal studeren, om beter uitgerust te zijn later; en de man, en de man; hij zal ook aangemoedigd worden maar niet al te veel omdat we weten dat op de een of andere manier hij wel zijn plan zal trekken'.¹⁴⁴

Een laatste verklaring die wel in de wetenschappelijke literatuur naar voren komt, maar door geen van de respondenten in de interviews werd genoemd, is dat meisjes met een migratieachtergrond een grotere verantwoordelijkheid kunnen voelen om te presteren in het onderwijs dan jongens met die achtergrond. Deze grotere verantwoordelijkheid vloeit voort uit de perceptie - vanuit zowel de eigen omgeving als uit de meerderheidsmaatschappij - van meisjes als toekomstige moeders, die sterker zullen wegen op de opvoeding van de volgende generatie dan de vaders en daarom als de drijfveren achter de integratie van de gemeenschap gezien worden. Zo menen Farris en de Jong¹⁴⁵ dat van meisjes met een migratieachtergrond vaak verwacht wordt dat zij de brug slaan tussen de eigen gemeenschap en de samenleving. Als de 'dragere van het collectieve' wordt geacht dat deze meisjes een intermediaire rol kunnen vervullen tussen de familie/eigen gemeenschap en de maatschappij. Deze verwachte rol levert voor hen zowel kansen als lasten op.

.....
140 Interview 2.

141 Interview 13.

142 Interview 6.

143 Interviews 8, 10, 11, 12, 14.

144 Interview 13.

145 FARRIS, S.R. en DE JONG, S., *Discontinuous Intersections: Second-Generation Immigrant Girls in Transition from School to Work*. *Ethnic and Racial Studies* 37 (9) 1505-1525, 2014.

Eenzijds resulteert deze verantwoordelijkheid vaak in betere schoolprestaties, doordat meisjes meer gemotiveerd zijn om de droom van opwaartse sociale mobiliteit voor de familie waar te maken en zo dus meer gestimuleerd worden om hun best te doen op school. Anderzijds brengt die verantwoordelijkheid ook een bepaalde druk voor hen mee om een rolmodel voor de eigen gemeenschap te worden en zo de negatieve stereotyperingen die over die gemeenschap bestaan uit te wissen.¹⁴⁶

Kortom, er zijn verschillende verklaringen waarom vrouwen met een Marokkaanse migratieachtergrond twee keer zoveel kans hebben op een diploma hoger onderwijs dan mannen met diezelfde achtergrond. Allezins blijkt dat de vrouwen van Marokkaanse herkomst zich geassimileerd hebben aan de dominante genderverhoudingen (waarin, in België en het merendeel van de westerse wereld, de vrouwen sterker vertegenwoordigd zijn binnen de groep van personen met een diploma) en dat (nog) niet zo is voor de vrouwen van Turkse herkomst. Het verschil tussen beide gemeenschappen moet worden bekeken in verder onderzoek.

In de wetenschappelijke literatuur maakt men voor het verklaren van integratiepatronen een onderscheid tussen verklaringen die zich richten op de kenmerken van de ontvangstsamenleving en kenmerken van migranten(gemeenschappen). Wat betreft de kenmerken van de ontvangstsamenleving is meest voorkomende verklaring voor het genderverschil in de diplomaverwerving, de assimilatie aan de gendersocialisering in het onderwijs in de ontvangstmaatschappij. In de interviews werd deze verklaring niet alleen bevestigd door verschillende respondenten, maar werd hieraan ook toegevoegd dat jongens met een migratieachtergrond ten opzichte van meisjes mogelijk nog sterker benadeeld worden in het onderwijs dan autochtone jongens. En dat meisjes met een migratieachtergrond mogelijk nog sterker gestimuleerd of gemotiveerd worden dan autochtone meisjes. In de tweede categorie verklaringen zijn drie dominante verklaringen binnen de literatuur te onderscheiden, die ook deels werden bevestigd en geconcretiseerd in de interviews. Allereerst werd vermeld dat presteren in het onderwijs een manier kan zijn voor meisjes van Marokkaanse herkomst om zich af te zetten tegen de traditionele genderopvattingen uit hun omgeving. In de interviews werd deze verklaring verder uitgewerkt en werd onder andere besproken dat meisjes hun studie als reden kunnen gebruiken waarom zij meer vrijheid verdienen. Ten tweede werd besproken dat de striktere opvoeding van meisjes binnen de Marokkaanse gemeenschappen hen een studievoordeel kan opleveren in het onderwijs ten opzichte van de jongens binnen die gemeenschappen. Verschillende respondenten haalden deze verklaring ook aan in de interviews en merkten hierbij op dat doordat meisjes meer beschermd worden en minder vrijheid kennen, zij meer structuur en discipline krijgen en meer tijd besteden aan hun opleiding. Ten derde kwam uit de literatuur naar voren dat meisjes mogelijk een grotere verantwoordelijkheid voelen om te presteren in het onderwijs, omdat

.....
146 *Ibidem*, 1513-1514.

zij door hun omgeving als de drijfveren achter de integratie van hun gemeenschap worden gezien. Deze verklaring werd echter door geen van onze respondenten bevestigd. Een nieuwe verklaring die werd aangedragen door de respondenten in de interviews, is dat het behalen van een diploma in het hoger onderwijs voor vrouwen als emancipatie-strategie kan gelden. Vrouwen zouden volgens deze verklaring meer gemotiveerd zijn en meer gestimuleerd worden vanuit hun omgeving om een diploma te behalen, omdat dit voor hen de enige weg is naar meer zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid in de toekomst en bij een eventueel falen van het huwelijk. Deze nieuwe verklaring zou verder onderzocht moeten worden in toekomstig onderzoek.

7.2. De lagere arbeidsparticipatie van vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst

Ook voor de wetenschappelijke literatuur omtrent de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt geldt dat er maar weinig studies beschikbaar zijn die specifiek kijken naar verklaringen voor de lage arbeidsparticipatie van vrouwen met een migratieachtergrond. Dergelijke studies bestaan wel voor de arbeidsparticipatie van zowel vrouwen in het algemeen (zonder migratieachtergrond) als personen met een migratieachtergrond in het algemeen (zonder genderdimensie). Toch bevestigen enkele recente studies de lage arbeidsparticipatie van (onder andere) tweede generatie vrouwen met een migratieachtergrond en proberen ze deze vaststelling te verklaren.¹⁴⁷ Wij beschrijven hieronder de beschikbare verklaringen voor deze lage arbeidsparticipatie van vrouwen van Turkse en Marokkaanse origine in vergelijking met mannen van dezelfde origine. Hiervoor hebben we ons gebaseerd op bestaand onderzoek en op onze interviews met sleutelfiguren van Turkse en Marokkaanse herkomst. Deze interviews voegen enkele nieuwe verklaringen (die niet in de wetenschappelijke literatuur werden gevonden) toe en helpen met concrete voorbeelden de bestaande academische verklaringen te verduidelijken. We delen de verklaringen opnieuw op in twee groepen, namelijk die verklaringen die betrekking hebben op de kenmerken van de ontvangstsamenleving in het algemeen (1.2.1), en die verklaringen die specifiek betrekking hebben op kenmerken van de betrokken herkomstgroepen (1.2.2).

7.2.1 Kenmerken van de meerderheid in de ontvangstsamenleving

Als men de lagere arbeidsparticipatie van vrouwen versus mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst wil verklaren, moet allereerst opgemerkt worden dat de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in België, ook onder de autochtone bevolking, lager ligt dan die van mannen. Net zoals we zagen voor het onderwijs, kan de lagere arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse

¹⁴⁷ Onder andere: FARRIS, S.R. en DE JONG, S., *Discontinuous Intersections: Second-Generation Immigrant Girls in Transition from School to Work*. *Ethnic and Racial Studies* 37 (9) 1505-1525, 2014; GERRITSEN, Debby en DE GRAAF, Willibrord, *Migrant Girls Conquering the Future*. Paper gepresenteerd op de ECPR conferentie, Reykjavik, 25-27 augustus, 2011; SKYT NIELSEN, Helena, ROSHOLM, Michael, SMITH, Nina en HUSTED, Leif, *The school-to-work transition of 2nd generation immigrants in Denmark*. *Journal of Population Economics* 16, 755-786, 2003.

of Marokkaanse migratieachtergrond niet als losstaand beschouwd worden van de gendersocialisering in België. Zo laat de gender gap index van 2013 voor de gehele Belgische bevolking zien dat 61% van de vrouwen deelneemt aan de arbeidsmarkt tegenover 72% van de mannen¹⁴⁸, terwijl ander onderzoek aantoont dat 67% van de vrouwen tegenover 55% van de mannen een opleiding in het hoger onderwijs aanvangt.¹⁴⁹ Ook blijkt uit de Generation and Gender Survey voor België dat vrouwen een veel hogere kans hebben om deeltijds te werken en dat het hebben van kinderen de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt verder negatief beïnvloedt. Voor mannen geldt daarentegen dat het hebben van kinderen de kans op deelname aan de arbeidsmarkt verhoogt.¹⁵⁰

Deze verklaring dat de arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond beïnvloed wordt door de algemene gendersocialisering in België, kwam ook in meerdere interviews terug.¹⁵¹ Een aantal respondenten vroeg zich bijvoorbeeld af of de kloof tussen het behalen van een diploma in het hoger onderwijs en deelname aan de arbeidsmarkt van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond, niet gewoon een weerspiegeling is van een trend die ook in de rest van de Belgische samenleving aanwezig is. Zo wezen zij erop dat deze kloof ook voor autochtone vrouwen aanwezig kan zijn¹⁵²: 'Ja dat klopt, omdat uiteindelijk, misschien wanneer we de redenen van deze kloof tussen de behaalde diploma's en de deelname aan de arbeidsmarkt vergelijken met de algehele bevolking, het resultaat hetzelfde zou zijn?'¹⁵³; 'Maar liggen dan de verschillen in cijfers, dat is wat ik mij dan afvraag, bij de autochtone bevolking, wat dat betreft, anders dan bij de allochtone bevolking?'.¹⁵⁴ Daarnaast vonden verschillende respondenten dat de combinatie tussen werken en het opvoeden van kinderen ook voor autochtone vrouwen moeilijk kan zijn.¹⁵⁵ Een enkeling noemde zelfs dat alle vrouwen in België een keuze moeten maken tussen hun carrière en hun gezin¹⁵⁶: '(...) de keuze maken tussen een huisvrouw blijven of een deeltijdse job hebben en een professionele carrière. Ik denk niet dat dit eigen is aan migranten.'¹⁵⁷

148 World Economic Forum, *The Global Gender Gap Report 2014*. 2014, 120. Online beschikbaar via: http://www3.weforum.org/docs/GGGR14/GGGR_CompleteReport_2014.pdf.

149 VANTIEGHEM, Wendelien, DE GROOF, Marian, VAN MAELE, Dimitri, GOVAERTS, Elke en VAN HOUTTE, Mieke, *De Genderkloof: Jongens op de Rand?! WELWIJS (LEUVEN) 24(1) 20-23, 2013, 20.*

150 THEUNYNCK, Zita en NEELS, Karel, *Arbeidsparticipatie van Vrouwen en Mannen: De Genderkloof Breidt Sterk uit ná Ouderschap. GGP Belgium Policy Brief 4, 2012, 1-2.* Online beschikbaar via: http://www.ggps.be/doc/PB_4_NL.pdf.

151 Interviews 1, 4, 10, 14, 17.

152 Interviews 4, 17.

153 Interview 17.

154 Interview 4.

155 Interviews 1, 10, 14.

156 Interviews 1, 14.

157 Interview 14.

Desalniettemin toont de socio-economische monitoring van de Federale overheidsdienst werkgelegenheid, arbeid en sociaal overleg en het Centrum Gelijke Kansen van 2013¹⁵⁸ dat de genderkloof op de arbeidsmarkt voor de hier bestudeerde groepen (met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond) een heel stuk groter is dan voor de autochtone bevolking.¹⁵⁹ Een verwijzing naar de algemene gendersocialisering in België kan dus niet volledig de door ons gevonden genderkloof tussen mannen en vrouwen van Marokkaanse of Turkse herkomst in België verklaren.

Een andere veelgenoemde verklaring binnen de literatuur voor de lage arbeidsparticipatie van vrouwen met een migratieachtergrond, en specifiek voor de hier bestudeerde groepen, is discriminatie jegens vrouwen met een migratieachtergrond in de Belgische samenleving, en in het bijzonder jegens hen die een hoofddoek dragen. Uit het kwantitatief onderzoeksluik van dit rapport blijkt echter dat ook wanneer men kijkt naar de statistische variabele voor het dragen van een hoofddoek, de arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond aanzienlijk lager ligt dan die van mannen met dezelfde achtergrond. Dat betekent dat zelfs vrouwen die geen hoofddoek dragen minder actief zijn op de arbeidsmarkt. Daarentegen stellen Farris en de Jong¹⁶⁰ dat discriminatie van vrouwen die een hoofddoek dragen vooral plaatsvindt in de sollicitatieprocedure voor zowel stageplekken als banen. Vrouwen die een hoofddoek dragen worden volgens deze studie structureel geconfronteerd met discriminatie, ook in gevallen waar de hoofddoek niet strikt verboden is op de werkvloer. Volgens Farris en de Jong gaat het hier niet enkel om religieuze discriminatie (die evenzeer voor mannen kan gelden), maar is discriminatie op basis van het dragen van een hoofddoek een speciek aan gender gerelateerde vorm van discriminatie die gepaard gaat met genderconnotaties als onderdrukt zijn, slachtoffer zijn en niet (voldoende) geëmancipeerd zijn.¹⁶¹

In de interviews bleek discriminatie van vrouwen op de arbeidsmarkt op basis van het dragen van een hoofddoek, de meest voorkomende verklaring voor de kloof tussen het behalen van een diploma in het hoger onderwijs en de arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond.¹⁶² Allereerst vermeldde een aantal respondenten dat terwijl deze vrouwen in het onderwijs geen problemen ondervinden wanneer ze een hoofddoek dragen¹⁶³

158 Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg en Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding, *Socio-economische monitoring*. 2013. Online beschikbaar via: <http://www.werk.belgie.be/publicationDefault.aspx?id=39707>.

159 *Ibidem*, 67-68.

160 FARRIS, S.R. en DE JONG, S., *Discontinuous Intersections: Second-Generation Immigrant Girls in Transition from School to Work*. *Ethnic and Racial Studies* 37 (9) 1505-1525, 2014.

161 *Ibidem*, 1517.

162 Interviews 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 15, 16, 20.

163 *Nochthans zijn verscheidene hogescholen en zelfs sommige universiteiten betrokken zijn geweest bij hoofddoekendisputen*

vormt, dit op de arbeidsmarkt in België een stuk minder geaccepteerd is¹⁶⁴: 'Maar ik denk dus dat de voornaamste factor het dragen van een hoofddoek is en de non-acceptatie daarvan'.¹⁶⁵ Volgens sommige respondenten worden moslima's daarom vaak gedwongen om een keuze te maken tussen het dragen van een hoofddoek en het deelnemen aan de arbeidsmarkt¹⁶⁶: '(...) Maar door de keuze die ze moeten maken, tussen of hun manier van kleden of werken, verkiezen sommigen om thuis te blijven'.¹⁶⁷ Een aantal respondenten gaf dan ook aan verbaasd te zijn dat vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond in het kwantitatieve gedeelte van deze studie, minder vaak aangaven zich gediscrimineerd te voelen op de arbeidsmarkt dan mannen met diezelfde achtergrond.¹⁶⁸

Meerdere respondenten zien het dragen van een hoofddoek als een extra drempel voor vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond om te participeren op de arbeidsmarkt, omdat het een zichtbaar religieus symbool is, op basis waarvan zij - naast de discriminatie die al aanwezig is op de arbeidsmarkt ten aanzien van immigranten en minderheden - nog extra uitgesloten worden van deelname aan de arbeidsmarkt.¹⁶⁹ Eén van de respondenten vergeleek deze opeenstapeling van hindernissen voor de arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond met legoblokjes: 'Het zijn van een vrouw, het zijn van een vrouw van buitenlandse afkomst, en daarenboven nog eens van Marokkaanse, of Turkse herkomst, moslima, gesluierd afkomst, dat zijn verschillende factoren die een hinderpaal zijn voor de ontwikkeling van een carrière. Zo ziet u, de moeilijkheden stapelen zich op zoals lego, en dit kan effectief een grotere omvang geven aan discriminatie'.¹⁷⁰

Ook kwam in meerdere interviews naar voren dat de geringe acceptatie van de hoofddoek op de werkvloer in België maakt dat vrouwen die een hoofddoek dragen enkel nog bepaalde minder zichtbare beroepen kunnen uitvoeren¹⁷¹: '(...)Wel, niet voor eenvoudige jobs, wanneer een vrouw een hoofddoek draagt tijdens poetswerk is er geen enkel probleem. Wanneer de persoon een job op een zeker niveau uitoefent, ingenieur, leidinggevende functie, dan vormt de hoofddoek een ernstig probleem'.¹⁷²

.....
164 Interviews 2, 6, 7, 12, 14.

165 Interview 14.

166 Interviews 12, 14, 20.

167 Interview 20.

168 Interviews 1, 6, 9, 15.

169 Interviews 1, 5, 8, 12, 15, 16.

170 Interview 1.

171 Interviews 1, 5, 8, 15, 16,

172 Interview 5.

Daarnaast vertelt een aantal respondenten dat vrouwen die een hoofddoek dragen, gevraagd worden om buiten kantooruren te werken, zodat de zichtbaarheid van deze vrouwen die een hoofddoek dragen op de werkvloer nog verder afneemt¹⁷³: 'Zelfs de mensen op de kantoren willen het niet meer zien en ze vragen aan de onderhoudsfirma's om het onderhoudspersoneel buiten de kantooruren te laten komen, terwijl normaal gezien ...Ik herinner me dat men vroeger de poetsvrouwen zag, ze werkten tijdens de kantooruren. Maar tegenwoordig zie je dit niet meer, we hebben dit volledig afgedekt, het zijn onzichtbare personen. '¹⁷⁴

Tot slot zegt een aantal respondenten dat vrouwen door ervaringen met discriminatie op basis van de hoofddoek op de arbeidsmarkt het vertrouwen verliezen om nog te gaan solliciteren of zich beperken tot banen die niet bij hun opleiding aansluiten of beneden hun opleidingsniveau zijn¹⁷⁵: ' (...) want wanneer vrouwen een hoofddoek dragen worden ze gediscrimineerd op de arbeidsmarkt. Ze vallen dan terug op bepaalde sectoren, zoals animatrices in buurthuizen of jeugthuizen die nog de hoofddoek toelaten''.¹⁷⁶

Los van discriminatie op basis van het dragen van een hoofddoek is er een nog een andere verklaring mogelijk die kijkt naar discriminatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond op de arbeidsmarkt. Ook voor vrouwen die geen hoofddoek dragen tonen onderzoekers namelijk aan dat de combinatie van genderstructuren en etniciteit een nadeel kan betekenen voor hun arbeidsparticipatie.¹⁷⁷ Zo menen Farris en de Jong dat niet alleen in het onderwijs, maar ook in de overgang naar de arbeidsmarkt genderstructuren de prestaties van vrouwen kunnen beïnvloeden. Terwijl dergelijke genderstructuren in het onderwijs vrouwen met een migratieachtergrond een voorsprong lijken te geven op mannen met een migratieachtergrond, is dit volgens hen op de arbeidsmarkt niet het geval. Bepaalde karaktereigenschappen die als typisch vrouwelijk worden gezien, zoals volgzzaamheid, gehoorzaamheid en discipline, worden minder gewaardeerd op de arbeidsmarkt dan in het onderwijs. Op de arbeidsmarkt worden meer mannelijke eigenschappen als zelfvertrouwen, competitiviteit en zelfpromotie beloond.¹⁷⁸ Vrouwen met een migratieachtergrond krijgen dus met verschillende vormen van discriminatie te maken, die niet alleen gebaseerd zijn op hun migratieachtergrond maar ook op hun gender. De term 'intersectionele discriminatie' waarbinnen discriminatie op verschillende gronden (gender, sociale klasse, religie, etniciteit) elkaar doorkruist, lijkt hier van toepassing.¹⁷⁹ Dat in het onderwijs deze

173 Interviews 1, 5.

174 Interview 5.

175 Interviews 1, 4, 5, 6.

176 Interview 6.

177 FARRIS, S.R. en DE JONG, S., *Discontinuous Intersections: Second-Generation Immigrant Girls in Transition from School to Work*. *Ethnic and Racial Studies* 37 (9) 1505-1525, 2014.

178 *Ibidem*, 1520.

179 Zie onder andere: BROWNE, Irene en MISRA, Joya, *The Intersection of Gender and Race in the Labor Market*. *Annual Review of Sociology* 29, 487-513, 2003.

intersectionele discriminatie de vrouwen met een migratieachtergrond bevoordeelt ten opzichte van mannen met een migratieachtergrond, betekent dat wanneer er sprake is van discriminatie op basis van verschillende gronden dit niet altijd een simpele optelsom van belemmeringen blijkt te zijn. Het gaat veeleer om een complex samenspel van de verschillende vormen van discriminatie dat uiteindelijk de kansen van vrouwen met een migratieachtergrond in het onderwijs en op de arbeidsmarkt beïnvloedt, zij het positief of negatief.¹⁸⁰ Toch blijkt uit onze kwantitatieve analyse dat vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond minder vaak aangeven zich, zowel in het algemeen als specifiek op de arbeidsmarkt, gediscrimineerd te voelen dan mannen met dezelfde achtergrond. Andere studies bevestigen dat bij een gelijk studieniveau vrouwen met een migratieachtergrond minder kans hebben om niet geselecteerd te worden voor een sollicitatiegesprek op basis van hun naam dan mannen met een migratieachtergrond.¹⁸¹

Uit de interviews bleek dat een aantal van de respondenten intersectionele discriminatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond op de arbeidsmarkt als een verklaring zien voor hun lagere deelname op de arbeidsmarkt ten opzichte van mannen met die achtergrond.¹⁸² Eén van de respondenten gaf hierbij als extra verklaring aan dat vrouwen zo gesocialiseerd worden dat zij discriminatie eerder accepteren, waardoor zij minder snel zullen aangeven dat ze gediscrimineerd worden: 'Als je wilt, ik denk dat een vrouw minder snel discriminatie ziet. Er is veel nodig voor men zegt «Ah! Ik word gediscrimineerd». (...) Er wordt ook veel verwacht van een meisje, ze moet veel kunnen aanvaarden, vriendelijk zijn, het is een toekomstige moeder, ze moet kunnen geven, en hierdoor zal ze minder snel inzien dan een jongen dat er sprake is van discriminatie. In ieder geval zal ze het makkelijker aanvaarden.'¹⁸³ Anderen vermeldden dat vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond mogelijk gedemotiveerd raken om deel te nemen aan de arbeidsmarkt door de verschillende vormen van discriminatie waar zij tegenaan lopen¹⁸⁴.

Een andere mogelijke verklaring voor de lage participatiegraad van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond ten opzichte van mannen met die achtergrond, die naar voren kwam in de interviews en die betrekking heeft op de ontvangstsamenleving, is dat deze vrouwen vanwege discriminatie op de Belgische arbeidsmarkt vaker zouden werken in het informele arbeidscircuit. Er zijn echter moeilijk wetenschappelijke bewijzen te verzamelen voor het aandeel van mannen versus vrouwen in de informele economie. Volgens een respondent zou het deel van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond dat

180 FARRIS, S.R. en DE JONG, S., *Discontinuous Intersections: Second-Generation Immigrant Girls in Transition from School to Work*. *Ethnic and Racial Studies* 37 (9) 1505-1525, 2014, 1520-1521.

181 GLORIEUX, Ignace, LAURIJSSEN, Ilse en VAN DORSSELAER, Yolanda, *De Intrede van Allochtonen op de Arbeidsmarkt*. *SSL-rapport nr. SSL/OD2/2008.08*. 5 december, 2008, 37.

182 Interviews 1, 10, 13, 20.

183 Interview 20.

184 Interviews 1, 10, 13.

plaatsvindt in de informele economie niet naar voren komen in onderzoeken: 'En heel veel van die vrouwen komen ook in officieuze netwerken terecht. Wat ik daar mee bedoel is dus dat ze zelfstandig zijn, zelf gaan ondernemen, zelf hun job gaan creëren. Maar eerder in het zwart, dan, vandaar dat we ook de cijfers daarvan eigenlijk niet hebben, we hebben niet de werkelijke cijfers van hoeveel van die vrouwen die hooggeschoold zijn er toch werken eigenlijk. Ik ken bijvoorbeeld psychologes die totaal nergens aangemeld zijn dat ze psychologe zijn. Zo van die zaken. En ik denk dat dat ook veel met discriminatie te maken heeft'.¹⁸⁵

Een laatste mogelijke verklaring waarom de weg naar de arbeidsmarkt voor vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst vaak versperd blijft – maar die niet wordt aangehaald door onze geïnterviewden – gaat enerzijds terug op het gebrek aan kinderopvangplaatsen en anderzijds op de negatieve ervaring die sommige ouders van buitenlandse herkomst hebben gehad met opvangvoorzieningen¹⁸⁶.

7.2.2 Kenmerken van de migranten(gemeenschappen)

Een eerste verklaring voor de lage arbeidsparticipatie van vrouwen met een migratieachtergrond die in de wetenschappelijke literatuur naar voren komt en die zich focust op de kenmerken van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen, heeft betrekking op de gemiddelde jongere leeftijd waarop vrouwen van deze herkomst huwen en kinderen krijgen. Het gehuwd zijn en het krijgen van kinderen heeft voor alle vrouwen een negatieve impact op hun arbeidsmarktparticipatie. Als we daaraan toevoegen dat vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond in België over het algemeen op jongere leeftijd trouwen, kinderen krijgen en ook gemiddeld meer kinderen krijgen dan autochtone Belgische vrouwen, dan kan het zijn dat de lage arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond te verklaren valt door dezelfde genderafhankelijke trend die de arbeidsparticipatie van autochtone vrouwen beïnvloedt.¹⁸⁷ Dit gegeven wordt ook bevestigd in internationaal onderzoek dat aantoont dat de huwelijks staat, het hebben van kinderen en het aantal kinderen, de lagere participatiegraad van deze vrouwen op de arbeidsmarkt bepaalt, meer dan de etniciteit op zich.¹⁸⁸ Zo stellen Gerritsen en de Graaf¹⁸⁹ dat vrouwen met een migratieachtergrond vaker op jongere leeftijd trouwen en moeder worden ten

.....
185 Interview 4.

186 CRÉPIN, Françoise en NEUBERG France, *Ce que des parents en situation de précarité disent de l'accueil et de l'éducation des tout-petits*, Fondation Roi Baudouin, : Bruxelles 2013.

187 GLORIEUX, Ignace, LAURIJSSEN, Ilse en VAN DORSSELAER, Yolanda, *De Intrede van Allochtonen op de Arbeidsmarkt. SSL-rapport nr. SSL/OD2/2008.08. 5 december, 2008, 40*; KOELET, Suzana, HERMANS, Philip, TORFS, Nan en VANVOORDEN, Kristien, *Echtscheiding bij Personen van Turkse en Marokkaanse Herkomst. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Deel 1: Literatuurstudie, 2009, 28-29.*

188 KEUZENKAMP, Saskia en MERENS, Ans, *Sociale Atlas van Vrouwen uit Etnische Minderheden. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, maart, 2006*; DONATO, Katharine M., PIYA, Bhumika en JACOBS, Anna, *The Double Disadvantage Reconsidered: Gender, Immigration, Marital Status, and Global Labor Force Participation in the 21st Century. International Migration Review 48 (S1) S335-S376, 2014.*

189 GERRITSEN, Debby en DE GRAAF, Willibrord, *Migrant Girls Conquering the Future. Paper gepresenteerd op de ECPR conferentie, Reykjavik, 25-27 augustus, 2011.*

opzichte van autochtone vrouwen, waardoor zij na het behalen van hun diploma hun intrede op de arbeidsmarkt vaker uitstellen, wat de intrede op de arbeidsmarkt op latere leeftijd weer kan bemoeilijken.¹⁹⁰ In een vergelijkende studie in de Verenigde Staten en acht andere landen testen Donato, Piya en Jacobs¹⁹¹ de hypothese of vrouwen met een migratieachtergrond dubbel benadeeld (op basis van hun etniciteit én hun gender) worden op de arbeidsmarkt. In veel landen bleek echter de huwelijks staat voor zowel allochtone als autochtone vrouwen een belangrijkere indicator van de deelname op de arbeidsmarkt dan etniciteit, waar de huwelijks staat voor mannen minder invloed heeft op hun arbeidsparticipatie. Alleenstaande vrouwen met en zonder migratieachtergrond hadden in deze studie een hogere kans om te participeren op de arbeidsmarkt. In enkele landen verdween de etniciteitskloof tussen vrouwen op de arbeidsmarkt wanneer gecontroleerd werd op de huwelijks staat.¹⁹² Ook uit het kwantitatieve gedeelte van dit rapport bleek dat de arbeidsparticipatie van de gescheiden en ongehuwd samenwonende vrouwen hoger lag dan de gemiddelde arbeidsparticipatie van de hele groep vrouwen. Onze kwantitatieve onderzoeksresultaten lieten echter ook zien dat de arbeidsparticipatie van de alleenstaande vrouwen aanzienlijk lager was dan dit gemiddelde. Dit kan eventueel verklaard worden door een oververtegenwoordiging van nog niet werkende studenten in deze categorie. Daarnaast leverde een toenemend aantal kinderen een dalende activiteitsgraad op.

Het huwelijkspatroon en het jonger en vaker krijgen van kinderen van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond, was ook een veel voorkomende verklaring voor de genderkloof in arbeidsparticipatie binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in de interviews.¹⁹³ Zo bevestigde een aantal respondenten dat binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen vrouwen nog altijd meer en jonger trouwen dan autochtone vrouwen¹⁹⁴: 'Het huwelijk is nog sterker aanwezig binnen deze families en speelt dan een ook grote rol voor hun emancipatie. Deze huwelijkscultuur is bepalend voor alle vrouwen.'¹⁹⁵ Ook verklaarden verschillende respondenten dat binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen vrouwen zich na het huwelijk sneller naar een traditioneel rolpatroon schikken, door hun prioriteiten bij hun huwelijk te leggen en ervoor te kiezen om thuis te blijven¹⁹⁶: '(...)ik zie regelmatig dat meisjes die diploma's hebben, na hun huwelijk, hun koppel als prioriteit voorop stellen'.¹⁹⁷ Een (vroeg) huwelijk kan daarom volgens sommige respondenten de arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond in de weg staan: '(...) het huwelijk was de oorzaak waardoor ik niet ben

190 *Ibidem*, 20.

191 DONATO, Katharine M., PIYA, Bhumika en JACOBS, Anna, *The Double Disadvantage Reconsidered: Gender, Immigration, Marital Status, and Global Labor Force Participation in the 21st Century*. *International Migration Review* 48 (S1) S335-S376, 2014.

192 *Ibidem*, S361-S362.

193 Interviews 3, 5, 6, 7, 11, 12, 14, 16, 19, 20.

194 Interviews 7, 11, 20.

195 Interview 7.

196 Interviews 7, 11, 20.

197 Interview 20.

kunnen doorgaan met werken. Het huwelijk en de kinderen hebben me geblokkeerd. Ik heb mijn professionele carrière laten vallen tot ik 40 was'.¹⁹⁸ Bovendien bracht een deel van de respondenten naar voren dat vrouwen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen er vaker voor kiezen om niet te werken.¹⁹⁹ Sommige respondenten geven bijvoorbeeld aan dat deze vrouwen, wanneer het voor hen niet noodzakelijk is om te werken, ervoor kiezen om zich na het afronden van hun studies met de kinderen bezig te houden en zich mogelijk liever meer inzetten voor hun persoonlijke leven dan op professioneel vlak²⁰⁰: 'Dit kan een verklaring zijn voor volgende gedachtegang na het bereiken van een bepaald studieniveau: «Voilà, ik heb mijn studies succesvol afgerond, mijn ouders wensten dat ik ging studeren, Ik heb dit gedaan, ben getrouwd, heb kinderen en wanneer ik moet kiezen tussen beiden verkies ik mijn privéleven boven mijn professionele carrière.'.²⁰¹ Een enkeling merkt hierbij op dat veel vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond het behalen van een diploma ook als een investering zien in de toekomstige opvoeding van de kinderen en niet enkel als een toegangsbewijs tot de arbeidsmarkt. Met een diploma kunnen zij deze kinderen tot een bepaalde leeftijd beter zelf opvoeden en bijvoorbeeld helpen met hun huiswerk.²⁰²

Als tweede verklaring die kijkt naar de kenmerken van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in België, zou men kunnen denken aan meer traditionele genderverhoudingen in de sociale omgeving die de positie van vrouwen met een Marokkaanse of Turkse migratieachtergrond op de arbeidsmarkt kunnen verslechteren.²⁰³ In het kwantitatieve gedeelte van dit rapport werd gevonden dat 51,3% van de vrouwen die het radicaal eens waren met standpunten met betrekking tot de gelijkheid van man en vrouw²⁰⁴, actief zijn op de arbeidsmarkt, tegenover 36,9% van de vrouwen die niet helemaal akkoord waren met deze waarden. Dit betekent dat traditionele houdingen ten aanzien van genderrollen bij vrouwen, de arbeidsparticipatie van vrouwen inderdaad negatief lijkt te beïnvloeden. We kunnen veronderstellen dat er een zelfde verband zou bestaan bij autochtone vrouwen. Deze verklaring is echter niet sluitend voor de lage arbeidsparticipatie van de hele groep vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Zo wijzen onze kwantitatieve onderzoeksresultaten uit dat het overgrote merendeel van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst er voornamelijk een gelijkheidsperspectief op nahoudt. Zo stemt het overgrote deel van de respondenten in met de

198 Interview 7.

199 Interviews 3, 6, 12, 14, 16, 19.

200 Interviews 6, 14, 19.

201 Interview 14.

202 Interviews 6, 16.

203 GERRITSEN, Debby en DE GRAAF, Willibrord, *Migrant Girls Conquering the Future*. Paper gepresenteerd op de ECPR conferentie, Reykjavik, 25-27 augustus, 2011, 20.

204 We vroegen de respondenten naar hun standpunten over volgende thema's: of het behalen van een universitair diploma belangrijker is voor jongens dan voor meisjes; of de weg van vrouwen naar onafhankelijkheid in duurzame tewerkstelling ligt, of het ideaal voor vrouwen een gelukkig gezin is, of het gezinsbudget, de huishoudelijke taken en de opvoeding van de kinderen over beide partners moet worden verdeeld.

stelling dat de weg naar onafhankelijkheid voor vrouwen via duurzame tewerkstelling gaat, dat huishoudelijke taken en de opvoeding van de kinderen gelijk moeten verdeeld worden tussen man en vrouw en dat beide echtgenoten gelijk moeten bijdragen aan het gezinsbudget (zie grafieken 73 tot 80).

Ook stellen sommige academici dat juist deze opvattingen over het anders zijn van de cultuur en religie van migranten, de obstakels voor vrouwen met een migratieachtergrond op de arbeidsmarkt doen laten toenemen.²⁰⁵ Een eenzijdige focus op de culturele en religieuze achtergrond van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond, kan er namelijk voor zorgen dat deze vrouwen als slachtoffers van hun (patriarchale) cultuur en/of religie worden gezien, en dat dit hen zou hinderen om te deel te nemen op de arbeidsmarkt en aan de samenleving. Deze stereotype representatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond kan een beeld van deze vrouwen als zelf denkende en handelende personen uitsluiten, wat hun integratie op de arbeidsmarkt zou bemoeilijken. Bovendien kan de culturalisering van de kloof in arbeidsparticipatie van vrouwen met een migratieachtergrond ten opzichte van mannen met dezelfde achtergrond, ervoor zorgen dat ongelijkheid tussen de genders binnen migrantengroepen als heel anders wordt gezien dan de ongelijkheid tussen de genders binnen de rest van de samenleving. En dat terwijl de genderkloof op de arbeidsmarkt tussen mannen en vrouwen met een migratieachtergrond een weerspiegeling kan zijn van een trend die ook in de rest van de samenleving zichtbaar is.²⁰⁶

Desalniettemin kwam deze verklaring, dat traditionele houdingen ten aanzien van de genderrollen in het huishouden en de familie, de arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond kan laten afnemen, meerdere malen terug in de interviews.²⁰⁷ Zo verklaart een aantal respondenten dat zodra vrouwen getrouwd zijn, het binnen de Turkse of Marokkaanse gemeenschappen niet langer als wenselijk wordt gezien dat zij werken²⁰⁸: 'Het wordt geaccepteerd dat ze werken, vooral indien ze voor het huwelijk werken. Maar na het huwelijk wordt dit minder makkelijk, het is moeilijker te verdedigen.'²⁰⁹ Ook brengen sommige respondenten naar voren dat traditionele rolpatronen sterk de verantwoordelijkheid bij de man leggen om te gaan werken en een inkomen te verdienen. De druk op vrouwen om te gaan werken, is volgens hen veel lager, omdat de vrouw volgens de traditionele opvatting geen verantwoordelijkheid draagt voor het inkomen. Als zij toch werkt, wordt ze niet echt verwacht bij te dragen aan de gezamenlijke

205 ROGGE BAND, Conny, *The Victim-Agent Dilemma: How Migrant Women's Organizations in the Netherlands Deal with a Contradictory Policy Frames*. *Signs* 35 (4) 943-976, 2010.

206 *Ibidem*, 943, 961-963.

207 *Interviews* 3, 5, 8, 9, 13, 19.

208 *Interviews* 3, 5, 9, 19.

209 *Interview* 19.

gezinsuitgaven²¹⁰: 'Als ze werkt dan is het zo, en al ze niet werkt is het geen probleem. Ze is alleszins niet verplicht om te gaan werken. Het is niet haar verantwoordelijkheid om tegemoet te komen aan de noden van het gezin, dit is de traditionele visie/opvatting van de jaren 70 en 80. Als ze dan toch bijdraagt is wat ze verdient, van haar. Ze is niet verplicht om bij te dragen aan de gezinsuitgaven. Nu, in de praktijk wordt dat wel gedaan, maar als ze beslist om iets te kopen of iets te doen met haar geld, kan haar man dit niet verbieden'.²¹¹ Aan de andere kant ligt volgens sommige respondenten de verantwoordelijkheid voor het opvoeden van de kinderen, door traditionele opvattingen, weer veel sterker bij de vrouw²¹²: '(...)Ze is en blijft altijd een moeder: Ze moet er zijn voor haar kinderen. De man wordt meer verantwoordelijk geacht naar de buitenwereld toe en de vrouw draagt meer verantwoordelijkheid binnen het gezin. Ze mag werken, maar hierbij mag ze de verantwoordelijkheid voor haar kinderen niet vergeten'.²¹³ Eén van de respondenten voegt hier aan toe dat vrouwen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen daarom of eerder thuisblijven of naar een job zoeken die misschien beneden hun kwalificaties ligt, maar wel qua werkuren beter met de zorg voor hun kinderen te combineren valt: 'Of een job zoeken die niet rechtstreeks in de lijn is met hun studies, maar qua uren tijdens schooluren. En dat zie je bij hoogopgeleiden dat ze eerder kiezen om thuis te blijven, (...) en zie je bij laaggeschoolde vrouwen maar echt laaggeschoold dat die allemaal in de kuisdienst zitten'.²¹⁴

In een van de interviews werd nog een laatste verklaring aangehaald voor de lagere arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond, die gericht is op de kenmerken van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen. De respondent in dit interview legde uit dat deze lagere arbeidsparticipatie mogelijk ook voor een deel verklaard kan worden door de structuur van het etnische netwerk van banen binnen deze gemeenschappen. Dit etnisch netwerk zou volgens de respondent niet in dezelfde mate beschikbaar zijn voor vrouwen als voor mannen: '(...) Waarom zijn de mannen minder hoog gekwalificeerd, maar wel actiever? Mannen kunnen vaker aan de slag binnen deze netwerken van familiale solidariteit, familiale ondernemingen. In de horeca, voedsel-distributie, kruidenierszaken, bakkers, slaggers,... De vrouwen zijn er ook om de man te helpen, maar het is vaker een mannenzaak'.²¹⁵

Concluderend, in het tweede deel van dit hoofdstuk zijn voor de significant lagere arbeidsparticipatie van vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst ten opzichte van mannen met die herkomst, een aantal verklaringen aangehaald. In de categorie verklaringen die zich richten op het effect van de ontvangstsamenleving op de integratie van

.....
 210 Interviews 8, 5, 13

211 Interview 5.

212 Interviews 3, 13.

213 Interview 13.

214 Interview 3.

215 Interview 13.

migranten(gemeenschappen), kwamen drie verklaringen naar voren in de literatuur en de interviews. De eerste verklaring betreft een assimilatie aan de algemene gendersocialisering in België op de arbeidsmarkt (ook onder de autochtone bevolking bestaat er een genderkloof in arbeidsparticipatie). Hoewel deze verklaring ook terugkwam in de interviews, zagen we dat de genderkloof in arbeidsparticipatie binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen groter is dan onder de autochtone bevolking. Deze verklaring mag dus al een deel van het verhaal vertellen, ze kan de grootte van de kloof niet toelichten. De tweede verklaring verwees naar discriminatie van vrouwen op basis van de hoofddoek op de arbeidsmarkt. Deze verklaring bleek het meest voorkomend in de interviews. Uit onze enquête blijkt echter dat, ook voor vrouwen die geen hoofddoek dragen, de arbeidsparticipatie van vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst nog steeds significant lager ligt dan van mannen van die herkomst. De derde verklaring richtte zich op intersectionele discriminatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Ook deze verklaring werd in de interviews bevestigd. Enkele respondenten gaven hierbij het voorbeeld van driedubbele discriminatie van vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst op de arbeidsmarkt: op basis van de hoofddoek, gender en etniciteit. Naast deze drie verklaringen, kwam in de interviews nog een nieuwe verklaring naar voren, namelijk dat vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst meer in de informele economie zouden werken, waardoor een deel van hun deelname op de arbeidsmarkt niet in onderzoek naar voren zou komen. Deze verklaring is echter moeilijk te controleren.

In de categorie verklaringen die kijken naar het effect van de kenmerken van migranten(gemeenschappen) op integratie, werden twee verklaringen besproken. Ten eerste werd in de literatuur en interviews aangehaald dat vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst gemiddeld op jongere leeftijd trouwen en kinderen krijgen, wat (net als bij autochtone vrouwen) hun participatie op de arbeidsmarkt beïnvloedt. Deze verklaring werd in de interviews verder verduidelijkt door de vaststelling van een aantal respondenten dat vrouwen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen hun prioriteit eerder bij hun huwelijk en kinderen leggen, dan bij een baan. Ten tweede stelden sommige van de respondenten dat traditionele houdingen ten aanzien van genderrollen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap de arbeidsparticipatie van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond kan bemoeilijken. Hoewel we zagen dat academici voorzichtig zijn in het toeschrijven van traditionele genderopvattingen aan migrantengemeenschappen, kwam deze verklaring toch meerdere malen terug in de interviews. Zo vertelden respondenten dat werken voor getrouwde vrouwen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen niet als wenselijk wordt gezien en dat vrouwen binnen het gezin niet verantwoordelijk worden gesteld voor het inkomen. In aanvulling op deze twee verklaringen, brachten de interviews ook nog een nieuwe verklaring van deze categorie naar voren, namelijk dat het etnisch netwerk voor banen niet in dezelfde mate beschikbaar is voor vrouwen als voor mannen. Deze verklaring kan in nieuw onderzoek nauwkeuriger bekeken worden.

HOOFDSTUK 8: HET GEBORTEPLAATS- EFFECT, ZIJ DIE GEBOREN ZIJN IN BELGIË EN ZIJ DIE NIET GEBOREN ZIJN IN BELGIË

Laura Westerveen
en Ilke Adam

In het kwantitatieve luik van deze studie werd vastgesteld dat wanneer men een Marokkaanse migratieachtergrond heeft, er een verschil is in de integratie- en participatiepatronen van de migranten (zij die effectief naar België migreren) en de etnische minderheden (zij die geboren zijn in België, maar van Marokkaanse afkomst zijn). Het feit in België geboren te zijn heeft voor deze gemeenschap, contra-intuïtief, een eerder negatieve impact op integratie- en participatieindicatoren. De enige uitzondering hierop betreft onderwijsparticipatie. Men heeft meer kans een diploma hoger onderwijs te hebben behaald als men in België geboren is, dan als men op latere leeftijd naar België is gekomen. Er bestaat echter minder kans dat diezelfde persoon met een Marokkaanse migratieachtergrond en geboren in België, actief is op de arbeidsmarkt in vergelijking met een persoon met dezelfde achtergrond die niet geboren is in België. Daarnaast bleek dat personen met een Marokkaanse migratieachtergrond die geboren zijn in België het minder vaak helemaal eens zijn met de democratische waarden²¹⁶ en minder interesse hebben in politiek. Ook gaven zij vaker aan een meerderheid van vrienden te hebben met een islamitische geloofsovertuiging, slachtoffer te zijn geweest van discriminatie en een perceptie te hebben van Belgen zonder migratieachtergrond als redelijk of sterk verschillend van henzelf, en dit ten opzichte van zij met een Marokkaanse migratieachtergrond die niet geboren zijn in België. Dit verschil tussen diegenen met een migratieachtergrond die geboren zijn in België en diegenen met dezelfde migratieachtergrond die niet geboren zijn in België, of korter gezegd tussen etnische minderheden en migranten, leek niet op te gaan voor de Turkse gemeenschap in deze studie. Voor de personen van Turkse herkomst is er dus geen merkbaar verschil tussen diegenen die hier geboren zijn en migranten, wat betreft verwerving van een hoger diploma, arbeidsparticipatie, gemengdheid van de vriendengroep, democratische waarden en interesse in politiek.

²¹⁶ Deze positie ten aanzien van democratische waarden werd in het kwantitatieve luik van deze studie vastgesteld op basis van de antwoorden op de vragen naar de gunstigheid van het democratische systeem, het belang van een sterke leider en de scheiding van de religieuze en wereldlijke machten. Het is belangrijk te duiden dat het aantal personen die zich niet akkoord verklaren met de gunstigheid van het democratisch systeem en de scheiding van religieuze en wereldlijke machten erg klein is (zie het hoofdstuk "waarden" eerder in dit onderzoek).

Tabel 25: Gestandaardiseerde beta-coëfficiënten voor de onafhankelijke variabele “geboren in België” uit verschillende logistische regressie analyses besproken in het kwantitatieve luik ²¹⁷

Afhankelijke variabelen	onafhankelijke variabele «geboren in België» Marokkaanse populatie		
	Exp(b)	S.E.	p
Actief op de arbeidsmarkt	0,417	0,379	0,021 (*)
Diploma hoger onderwijs	2,207	0,296	0,007 (**)
Interesse in de Belgische politiek	0,36	0,275	0,000 (***)
Perceptie van een sociale afstand met Belgen zonder migratie achtergrond	0,561	0,277	0,037 (*)
Meerderheid aan moslim vrienden	1,917	0,297	0,028 (*)
Het volledig eens zijn met de democratische waarden	0,425	0,35	0,015 (*)
Slachtoffer zijn geweest van discriminatie	2,109	0,271	0,007 (**)

In dit hoofdstuk bekijken we de beschikbare verklaringen voor het uiteenlopen van de gevonden integratiepatronen van migranten en etnische minderheden. We vergelijken hiervoor de verklaringen in de al bestaande academische literatuur en diegene opgegeven in interviews met belangrijke persoonlijkheden van Marokkaanse en Turkse herkomst. In deze interviews werden aan de respondenten de volgende vragen gesteld over de resultaten van het kwantitatieve onderzoek:

- Hoe is de invloed van het geboorteplaats-effect op bovenstaande fenomenen van integratie in België te verklaren voor de Marokkaanse gemeenschap?
- Hoe is het verschil tussen de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen in deze te verklaren?

Voordat er zal worden ingegaan op de beschikbare academische verklaringen en op de reacties van de respondenten op de betrokken vragen, zal eerst worden besproken of de respondenten (voor zover dat kan worden vastgesteld) het betreffende resultaat uit de kwantitatieve analyse, verrassend of juist niet verrassend vonden. Uit de interviews bleek dat wanneer we de verschillende uitkomsten omtrent dit resultaat samen nemen²¹⁸, meer respondenten het ‘geboorteplaats-effect’ op het integratie- en participatiepatroon van personen met een Marokkaanse achtergrond niet verrassend vinden, dan wel verrassend. Dit voornamelijk omdat zij

²¹⁷ De associatie tussen de onafhankelijke variabele “geboren in België” en elk van de afhankelijke variabelen opgenomen in de kolom van bovenstaande tabel, werd telkens gecontroleerd voor de invloed van een aantal andere (binaire) onafhankelijke variabelen: geslacht, leeftijdscategorie 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, de Belgische nationaliteit hebben, heel erg trots zijn om moslim te zijn, het zonder fout opvolgen van voorschriften in verband met het gebed en vasten, het dragen van een hoofddoek, woonachtig zijn in Vlaanderen, Brussel of Wallonië. De variabelen “diploma hoger onderwijs”, “actieve positie op de arbeidsmarkt” en “een meerderheid aan moslimvrienden” werden eveneens opgenomen, tenminste als het niet de afhankelijke variabele betrof. Voor meer details over deze regressiemodellen, verwijzen we naar het kwantitatieve luik.

²¹⁸ Dat wil zeggen het effect van geboren te zijn in België op achtereenvolgens: actief zijn op de arbeidsmarkt, aangeven het eens te zijn met de democratische waarden, aangeven interesse te hebben in politiek, aangeven in meerderheid vrienden te hebben met een islamitische geloofsovertuiging, aangeven slachtoffer te zijn geweest van discriminatie en een perceptie hebben van Belgen zonder migratieachtergrond als redelijk of sterk verschillend.

dit effect ook al hadden opgemerkt in hun eigen omgeving.²¹⁹ Eén van de respondenten vindt het zelfs logisch dat het feit in België geboren te zijn invloed heeft op indicatoren van integratie, omdat zij die geboren zijn in België, de Belgische nationaliteit hebben en daarmee automatisch onderdeel vormen van de Belgische maatschappij.²²⁰ Het niet opgaan van het geboorteplaats-effect voor de Turkse gemeenschap en wel voor de Marokkaanse gemeenschap verraste slechts een drietal van de respondenten²²¹, omdat volgens deze respondenten de Turkse gemeenschap meer gesloten is²²² en over het algemeen minder kennis van de Franse taal heeft²²³ (en daarom als gemeenschap minder geïntegreerd zou zijn in de Belgische samenleving dan de Marokkaanse gemeenschap) óf omdat de tweede en derde generaties van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap zich in dezelfde benadeelde positie zouden bevinden.²²⁴

Om de verklaringen die in de wetenschappelijke literatuur worden genoemd, te kunnen vergelijken met de antwoorden van onze respondenten, zal per verklaring uit de literatuur voor beide vragen worden besproken in hoeverre deze ook naar voren komt in de interviews en of de reacties in de interviews de academische verklaring kunnen helpen concretiseren en verduidelijken. Nieuwe verklaringen die aanwezig zijn in de interviews, maar niet als zodanig in het wetenschappelijke debat, zullen ook aan bod komen. De wetenschappelijke verklaringen die in dit hoofdstuk gepresenteerd worden, kunnen worden onderverdeeld in enerzijds de klassieke verklaring die een toenemende integratie voorspelt naarmate men langer verblijft in de ontvangstsamenleving, en dit door een toegenomen sociaal kapitaal. En anderzijds verklaringen die zich richten op de verschillende gevolgen van discriminatie naargelang de plaats van geboorte en de ontwikkeling van een reactieve etniciteit voor de hier-geborenen. Wanneer we dan kijken naar het verschil dat wij vonden tussen de Marokkaanse en Turkse gemeenschap, namelijk de afwezigheid van een geboorteplaats-effect bij de personen van Turkse herkomst, kan verwezen worden naar de verschillende vormen van participatie van beide gemeenschappen (binnen de Marokkaanse gemeenschap wordt sociale mobiliteit meer gerealiseerd door participatie in de ontvangstsamenleving, terwijl binnen de Turkse gemeenschap deze mobiliteit ook kan worden bereikt door participatie binnen de eigen etnische gemeenschap) en de gevolgen dat dit kan hebben voor perceptie van discriminatie en identiteitsvorming.

219 Interviews 11, 12, 20.

220 Interview 16.

221 Interviews 2, 14, 20.

222 Interview 14.

223 Interview 2.

224 Interview 20.

8.1. Het verschil in integratiepatroon tussen zij die geboren zijn in België en zij die niet geboren zijn in België bij de Marokkaanse gemeenschap

Dat er een verschil kan zijn in integratiepatroon tussen enerzijds zij die geboren zijn in de ontvangstsamenleving en anderzijds zij die op latere leeftijd naar de ontvangstsamenleving zijn gekomen, wordt ook in andere studies bevestigd.²²⁵ In andere studies heeft men het echter, als men spreekt over zij die hier niet en zij die hier wel geboren zijn, over de eerste generatie (de gastarbeiders van de jaren 60 en 70) en de tweede generatie (hun nakomelingen).²²⁶ In onze studie hebben we het over personen van dezelfde leeftijdscategorie (het geboorteplaats-effect werd hierop gecontroleerd), het enige verschil tussen beide groepen is dat ze hier geboren zijn of later migreerden. In deze andere studies is de kloof tussen de arbeidsparticipatie van de eerste generatie en de tweede en latere generaties te verklaren door een verschil in economische context: de eerste generatie kwam toe ten tijde van volle economisch bloei en volle tewerkstelling, hun nakomelingen kwamen terecht op een arbeidsmarkt in economische crisis. Onze bevinding is echter nieuw en moeilijker, of anders te verklaren. Hoe komt het dat (nieuwe) migranten meer participeren op de arbeidsmarkt dan etnische minderheden, dat ze meer interesse vertonen voor politiek, dat ze minder zeggen slachtoffer te zijn van discriminatie, dat ze meer vrienden hebben die geen islamitische geloofsovertuiging hebben, dat ze het vaker eens zijn met de democratische waarden en dat ze minder de perceptie hebben sterk of redelijk te verschillen van Belgen zonder migratieachtergrond?

Onze bevindingen over het integratiepatroon van de tweede en derde generaties (of etnische minderheden) ten opzichte van de (nieuwe) migranten spreken de klassieke integratiethese²²⁷ tegen die uitgaat van een toenemende integratie in de ontvangstsamenleving naarmate men hier langer verblijft. Deze klassieke integratiethese veronderstelt dat het sociaal en humaan kapitaal van migranten vergroot naarmate ze ergens langer wonen. Mensen die recent migreerden, zouden volgens deze verklaring een sociaal en humaan kapitaal kunnen hebben dat minder geschikt is voor de arbeidsmarkt van de ontvangstsamenleving. Ze kennen veelal minder goed de taal van de ontvangstsamenleving en hebben minder kans een aangepaste opleiding te hebben genoten dan zij die hier al lang verblijven.²²⁸ Deze theorie helpt echter niet te verklaren waarom zij die geboren

225 Zie onder andere: CRUL, Maurice, SCHNEIDER, Jens en LELIE, Frans (eds), *The European Second Generation Compared: Does the Integration Context Matter?* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012; PICHLER, Florian, *Success on European Labor Markets: A Cross-national Comparison of Attainment between Immigrant and Majority Populations*. *International Migration Review* 45 (4) 938-978, 2011; DRONKERS, Jaap en FLEISCHMANN, Fenella, *The Educational Attainment of Second Generation Immigrants from Different Countries of Origin in the EU Member-states*. In: DRONKERS, Jaap (ed), *Quality and Inequality of Education*. Dordrecht: Springer, 163-204, 2010.

226 Zie: TIMMERMAN, C., VANDERWAEREN, E. en CRUL, M., *The Second Generation in Belgium*. *International Migration Review* 37 (4) 1065-1090, 2003.

227 Zie onder andere: GORDON, Milton, *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press, 1964.

228 PICHLER, Florian, *Success on European Labor Markets: A Cross-national Comparison of Attainment between Immigrant and Majority Populations*. *International Migration Review* 45 (4) 938-978, 2011, 942-943.

zijn in België en het onderwijssysteem in België hebben doorlopen slechter af zouden zijn op de arbeidsmarkt, dan zij die hier niet geboren zijn. Sterker nog, volgens deze verklaring zou men verwachten dat zij die geboren zijn in België het juist beter zouden doen op de arbeidsmarkt en elders ten opzichte van zij die niet hier geboren zijn.

Een veelgenoemde verklaring voor verschillen in arbeidsparticipatie van bepaalde migrantengroepen ten aanzien van andere, betreft de mate waarin een groep wordt geconfronteerd met discriminatie. Verscheidene onderzoeken in bijvoorbeeld Nederland²²⁹ en België²³⁰ hebben bevestigd dat de competenties van allochtone jongeren doorgaans onderschat worden en dat zij daardoor worden benadeeld in het sollicitatieproces. Uit een studie van de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB)²³¹ komt bovendien naar voren dat de kans op het bekijken van een CV sterk afhankelijk is van de naam die de sollicitant draagt, waarbij Turkse of Maghrebijnse namen deze kans het sterkst negatief beïnvloeden. Een hoger studieniveau laat deze kans weer toenemen en ook lijkt de kans hoger te liggen bij vrouwen met een migratieachtergrond dan bij mannen met een migratieachtergrond met een gelijk studieniveau.²³² Daarnaast blijken sommige wervingskanalen, zoals het netwerk van de huidige medewerkers, minder toegankelijk voor allochtonen. Maar ook deze verklaring lijkt ons moeilijk in staat het verschil in arbeidsparticipatie te verklaren tussen personen van Marokkaanse herkomst die hier geboren zijn en migranten. Het lijkt, intuïtief, weinig waarschijnlijk dat een persoon van Marokkaanse herkomst die in België is geboren meer gediscrimineerd wordt dan een migrant van dezelfde herkomst. Toch geeft onze enquête aan dat personen van Marokkaanse herkomst die in België geboren zijn, vaker aangeven slachtoffer te zijn geweest van discriminatie dan migranten die na hun geboorte naar België kwamen. Dit kan ons inziens duiden op twee zaken: dat zij op een ander soort jobs solliciteren, waar meer gediscrimineerd wordt, of dat zij meer of gemakkelijker discriminatie percipiëren of herkennen dan migranten.

Voor wat betreft het gevoel van discriminatie is het, zoals ook geduid werd door meerdere auteurs²³³, belangrijk om te realiseren dat tweede en derde generaties een compleet ander referentiekader hebben dan de eerste generatie, die zelf gekozen heeft om te migreren. Wanneer men geboren is in België en de Belgische nationaliteit bezit, is het niet ondenkbaar dat men ook

229 *Onder andere: BOVENKERK, F., GRAS M., en RAMSOEDH, D., Discrimination against Migrant Workers and Ethnic Minorities in Access to Employment in the Netherlands. International Migration Paper 4, Geneva: International Labour Office, 1995.*

230 *Onder andere: GLORIEUX, Ignace, LAURIJSSSEN, Ilse en VAN DORSSELAER, Yolanda, De Intrede van Allochtonen op de Arbeidsmarkt. SSL-rapport nr. SSL/OD2/2008.08. 5 december, 2008.*

231 *Interdepartementale Commissie Etnisch Culturele Minderheden, Het Vlaams Beleid naar Etnisch-Culturele Minderheden. Jaarrapport, Brussel, 1998.*

232 *Ibidem, 63.*

233 *ALANYA, Ahu, BAYSU, Gülseli en SWYNGEDOUW, Marc, Identifying City Differences in Perceived Group Discrimination among Second-generation Turks and Moroccans in Belgium. Journal of Ethnic and Migration Studies 40, 1-23, 2014; ADAM, I. en REA, A., Culturele Diversiteit op de Werkvloer. Praktijken van Redelijke Aanpassingen in België. Brussel: Centrum voor Gelijke Kansen en Racismebestrijding, 2010.*

een hogere verwachting heeft van de gelijkheid in behandeling die men verdient. De tweede generatie heeft daarnaast een hogere kans om de taal vloeiend te spreken en onderwijs in België te hebben gevolgd, waardoor zij wellicht eerder geneigd zijn zich te vergelijken met de autochtone bevolking en zich ook meer bewust zijn van en gevoeliger zijn voor discriminatie dan de eerste generatie. Swyngedouw, Alanya en Baysu²³⁴ concluderen dan ook dat hoewel de tweede generatie beter geïntegreerd is in sociaal-economisch opzicht dan de eerste, zij toch aangeven zich meer gediscrimineerd te voelen dan hun ouders. Ook in de interviews kwam bij de meerderheid van de respondenten een dergelijk soort verklaring voor het geboorteplaats-effect naar voren. Een aantal respondenten geeft daarbij aan dat de gevoeligheid voor discriminatie hoger ligt bij etnische minderheden, omdat zij door het hebben van de Belgische nationaliteit en hier geboren te zijn sterker verwachten als volwaardig lid van de maatschappij behandeld te worden dan migranten²³⁵: 'Men stelt zich minder open op naar de buitenwereld wanneer men niet over de nationaliteit beschikt. Dit speelt een grote rol in de mentaliteit. Wanneer men een Belg is verandert er iets. De manier waarop men dingen bekijkt, deelneemt aan activiteiten, verandert. Wanneer men enkel buitenlander is, weet men dat men niet dezelfde rechten heeft en dit speelt een grote rol in de opvoeding van kinderen, welslagen in het leven, school, werk,....'²³⁶

Uit de reacties van de respondenten kunnen twee types van deze verklaring worden afgeleid, die het idee van een verschillende impact van discriminatie op de hier-geborenen ten opzichte van later toegekomen migranten concreter maken. Allereerst vermelden een aantal respondenten dat, doordat etnische minderheden in België zijn opgegroeid en de Belgische nationaliteit hebben, zij zich meer bewust zijn van hun rechten in de samenleving en daarom minder snel een ongelijke behandeling accepteren dan migranten. Deze etnische minderheden eisen dus meer hun plek op in de samenleving, waar nieuwkomers eerder geneigd zijn genoegen te nemen met de situatie zoals zij die aantreffen.²³⁷ Zo vertelt een van de respondenten: 'Ik kan er mij iets bij voorstellen dat bij de tweede en derde generatie jongeren het aspect van de weg vinden en identiteit vormen in deze samenleving, dat dat een groter probleem is of vormt. (...) Voor mij is dat allemaal een moeilijke zoektocht naar identiteit en naar een plek. Ze worden mondiger en ze gaan kritische vragen stellen. (...) Die gasten zijn hier geboren en spreken de taal en vinden zich Vlaming en dus eisen ze op het vlak van de arbeidsmarkt en religie ook een plek in deze samenleving. (...) Ze zijn kritischer. Nieuwkomers voelen zich meer als een gast in het land dus ze gaan genoegen nemen met dit, dit en dit. De jongeren die hier zijn geboren willen voluit kunnen gaan en dat botst op een aantal vlakken'.²³⁸

234 ALANYA, Ahu, BAYSU, Gülseli en SWYNGEDOUW, Marc, *Identifying City Differences in Perceived Group Discrimination among Second-generation Turks and Moroccans in Belgium*. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40, 1-23, 2014.

235 Interviews 3, 7, 8, 9, 20.

236 Interview 7.

237 Interviews 7, 8, 20.

238 Interview 8.

Ten tweede halen verschillende respondenten aan dat jongeren uit etnische minderheden, gedemotiveerd en gedemoraliseerd raken bij hun pogingen om te integreren in de ontvangstmaatschappij, omdat ze opgegroeid zijn in een context van discriminatie waarin zij voortdurend tegen barrières aanlopen. Zij berusten in hun lot, nemen vrede met hun benadeelde positie in de samenleving en trekken zich uiteindelijk terug in de eigen gemeenschap.²³⁹ Eén van de respondenten verklaarde bijvoorbeeld: 'Wanneer men naar school gaat en er zijn enkel Marokkanen, misschien enkele Turken, Belgen of Roemenen, mensen die zijn geïmmigreerd, kan er een soort van noodlottigheid toeslaan. Men redeneert: «Ik leef in deze wijken, Ik ga hier naar school, Ik zal het niet ver schoppen in het leven, Ik heet Mohammed, ik heb een bruinere haar- en huidskleur, dus ik heb weinig kans om succesvol te zijn.» Voor een persoon die in België geboren is en van Marokkaanse afkomst is er een teleurstelling ontstaan en dan is er een vorm van terugtrekking in de eigen gemeenschap, een uitsluiting, en men blijft in deze wijken hangen, men laat zich in met criminaliteit, men blijft rondhangen op straat. Dit is de realiteit, ...²⁴⁰

Ook de door ons gevonden lagere werkzaamheidsgraad van zij die geboren zijn in België van Marokkaanse herkomst ten opzichte van migranten met die herkomst, kan op dezelfde wijze verklaard worden. Ervaringen met discriminatie op de arbeidsmarkt zouden een ander effect kunnen hebben op etnische minderheden dan op migranten doordat deze een hogere verwachting hebben van de gelijke behandeling die zij verdienen ten aanzien van de migranten en een groter bewustzijn van eventuele discriminatie. Deze verklaring werd in verschillende interviews bevestigd.²⁴¹ Zo bracht een aantal respondenten naar voren dat de ambitie om deel te nemen aan de arbeidsmarkt bij jongeren uit etnische minderheden afneemt naarmate het behaalde diploma geen uitzicht geeft op werk en dat zij ten opzichte van migranten minder bereid zijn lagergeschoold werk aan te nemen.²⁴² Eén van de respondenten verklaarde bijvoorbeeld: 'Dat hangt af van het perspectief. Als het hebben van een diploma, anders dan bij autochtonen, niet leidt naar een job, dan slinkt de ambitie, dan vermindert de ambitie.'²⁴³ Een andere respondent vertelde: 'Omdat de erkenning van bepaalde diploma's die ze behaald hebben uitblijft, zijn deze nieuwkomers wel bereid om te werken en gelijk welk werk. Zij hebben daar ook meer nood aan dan degenen die hier geboren en getogen zijn. Ze zijn hier gekomen met idee ik wil werken, omdat ze armoede hebben gekend, werkloosheid. En de frustraties om een diploma te hebben waar ze niets mee kunnen doen, zijn ze dikwijls meer gemotiveerd om gelijk welk werk aan te nemen. Dat zijn dan wel laaggeschoolde jobs, poetsdienst enzomeer'.²⁴⁴ Ook kwam in meerdere interviews terug dat mensen met een migratieachtergrond die hier geboren zijn zich meer bewust zijn van

.....
239 Interviews 2, 3, 6, 7, 9, 13.

240 Interview 13.

241 Interviews 5, 9, 10, 14, 15, 19.

242 Interviews 5, 9, 10.

243 Interview 10.

244 Interview 9.

hun rechten en minder gemotiveerd kunnen zijn om elk soort werk aan te nemen dan migranten.²⁴⁵

Alejandro Portes²⁴⁶ gebruikt voor de veranderende groepsperceptie van de tweede generatie in reactie op discriminatie in de ontvangstsamenleving de term 'reactieve etniciteit'. In tegenstelling tot lineaire etniciteit, waarbij men een stabiele gedeelde identiteit heeft op basis van de collectieve herinnering vanuit het thuisland, is reactieve etniciteit een gedeelde identiteit waarmee men zich meer gaat identificeren naarmate de ervaring met discriminatie in de ontvangstsamenleving toeneemt.²⁴⁷ De reactieve etniciteitstheorie komt oorspronkelijk uit het studieveld omtrent nationalisme en nationale minderheden²⁴⁸ en verwijst naar het ontstaan van een etnische loyaliteit of etnische mobilisatie in reactie op economische ongelijkheden en discriminatie. Ook het ontstaan van de Vlaamse beweging en, gedeeltelijk, de etniciteit, wordt in deze zin geïnterpreteerd.²⁴⁹

Volgens Ruben Rumbaut²⁵⁰ maakt een context van discriminatie en uitsluiting van de tweede generatie dat jongeren zich veel bewuster worden van de betekenis van hun etnische identiteit en van de grenslijnen tussen verschillende etnische groepen. Daardoor gaan ze zich meer solidair voelen met de eigen etnische groep. Rumbaut meent dat in het bijzonder na de gebeurtenissen van 11 september dit bewustzijn van minderheidsgroepen is vergroot, wat zijn consequenties heeft voor hun houding ten aanzien van de maatschappij en de relaties tussen de allochtone en autochtone bevolking.²⁵¹

Deze piste lijkt ons, alles beschouwd, de meest aannemelijke en biedt voorlopig de enige verklaring voor het verschil op het vlak van een heel aantal integratie- en participatieindicatoren tussen Marokkaanse migranten en personen van Marokkaanse herkomst die in België geboren zijn. Ook in de interviews kwam de constructie van identiteit ter sprake. Volgens meerdere respondenten is het voor jongeren uit etnische minderheden namelijk moeilijker hun verschillende identiteiten overeen te stemmen dan voor migranten, omdat zij geen culturele erfenis vanuit het thuisland hebben en hun identiteit moeten construeren in een omgeving van discriminatie en uitsluiting.²⁵² Of zoals één van de respondenten zei: 'Weet u, iemand die uit het buitenland

245 Interviews 14, 15, 19.

246 PORTES, Alejandro, *Children of Immigrant: Segmented Assimilation and its Determinants*. In: PORTES, Alejandro (ed), *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation, 248-279, 1995.

247 *Ibidem*, 256.

248 HECHTER, Michael, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. Berkeley: University of California Press, 1975.

249 CLOUGH, S., *A History of the Flemish Movement in Belgium: A Study in Nationalism*. New York: Richard R. Smith, 1930; DEPREEZ, K. en VOS, L., *Nationalism in Belgium: Shifting Identities, 1780-1995*. Basingstoke: Macmillan, 1998.

250 RUMBAUT, Rubén G., *Reaping What You Sow: Immigration, Youth, and Reactive Ethnicity*. *Applied Developmental Science* 12 (2) 108-111, 2008.

251 *Ibidem*, 108, 110-111.

252 Interviews 1, 7, 12, 15, 17, 20.

afkomstig is en die pas naar België is gekomen op een bepaalde leeftijd, zal minder moeilijkheden ondervinden om zich aan te passen aan deze maatschappij dan iemand die hier is geboren. Waarom? Iemand die van zijn land van oorsprong komt, zoals Turkije of Marokko, heeft al een bepaalde cultuur meegekregen die verankerd is. Zijn culturele 'roots' liggen al vast. Iemand die hier is geboren en is opgegroeid, wordt geconfronteerd met twee verschillende culturen, enerzijds de cultuur van zijn land van oorsprong, van zijn ouders die hij zoveel als mogelijk moet aannemen; en de cultuur van de samenleving waar hij geboren is, die hij moet proberen begrijpen. ... Dit conflict, deze conflictuele kruising van identiteiten zijn voor velen moeilijk om mee om te gaan.²⁵³

Discriminatie ten aanzien van tweede generatie jongeren met een Marokkaanse migratieachtergrond in België zou volgens dezelfde gedachtegang geleid kunnen hebben tot een herleving van de etnische identiteit van deze groep, zodat zij de autochtone Belgen als meer verschillend zijn gaan zien en een grotere sociale afstand tot de autochtone bevolking zijn gaan kennen. De reactieve etniciteitstheorie werd in eerder Europees onderzoek al onderzocht voor migranten van Turkse herkomst maar niet van Marokkaanse. Zo vinden Diehl en Schnell²⁵⁴ in een studie in Duitsland onder mensen van de eerste en tweede generatie met een migratieachtergrond geen bewijs voor de reactieve etniciteitstheorie. Integendeel bleek dat de interetnische relaties niet zijn afgenomen onder de tweede generatie en dat voor tweede generatie mensen met een Turkse migratieachtergrond geldt dat, hoewel zij zich vaker in een minder bevoorrechte sociaal-economische positie bevinden dan de autochtone bevolking, zich niet meer identificeren met het thuisland dan met Duitsland.²⁵⁵ Ook Ersanilli en Koopmans²⁵⁶ concluderen dat de reactieve etniciteitstheorie voor mensen met een Turkse migratieachtergrond in hun vergelijkende studie in Frankrijk, Nederland en Duitsland niet opgaat.

Wel moet worden opgemerkt dat in beide studies dus geen personen met een Marokkaanse migratieachtergrond zijn opgenomen. De groep met een Marokkaanse migratieachtergrond maakte wel deel uit van de studie van Maliepaard, Lubbers en Gijsberts²⁵⁷ die de verschillen in etnische en religieuze identiteit tussen de eerste en tweede generatie mensen met een Turkse en Marokkaanse migratieachtergrond in Nederland bestudeerden. Hier bleek echter dat de tweede generatie van beide groepen zich minder identificeert met de eigen etnische en religieuze groep dan de eerste generatie.²⁵⁸ Onze studie voor België stelt vast, zoals vermeld, dat personen met

253 Interview 15.

254 DIEHL, Claudia en SCHNELL, Rainer, *Reactive Ethnicity or "Assimilation"? Statements, Arguments, and First Empirical Evidence for Labor Migrants in Germany*. *International Migration Review* 40 (4) 786-816, 2006.

255 *Ibidem*, 809-811.

256 ERSANILLI, Evelyn en KOOPMANS, Ruud, *Do Immigrant Integration Policies Matter? A Three-Country Comparison among Turkish Immigrants*. *West European Politics* 34 (2) 208-234, 2011.

257 MALIEPAARD, Mieke, LUBBERS, Marcel en GIJSBERTS, Mérove, *Generational Differences in Ethnic and Religious Attachment and their Interrelation. A Study among Muslim Minorities in the Netherlands*. *Ethnic and Racial Studies* 33 (3) 451-472, 2010.

258 *Ibidem*, 466-467.

een Marokkaanse migratieachtergrond die geboren zijn in België zich minder identificeren met autochtone Belgen dan migranten die niet geboren zijn in België.

De reactieve etniciteitstheorie in reactie op de discriminatie van een minderheidsgroep, waarnaar in de wetenschappelijke literatuur wordt verwezen, kwam ook in onze interviews terug. Zo verklaart een enkeling dat het gevoel van sociale uitsluiting en het terugtrekken in de eigen gemeenschap kan leiden tot het creëren van eigen sociale codes en het construeren van een gedeelde, sterk etnische identiteit.²⁵⁹ Eén respondent verwoordde het als volgt: 'Verschillende minderheidsmeerderheden die samen met elkaar in die wijken een eigen sociale code uitwerken ... die niet noodzakelijk hetzelfde is als degene waar de maatschappij is op gebaseerd. (...) Dat is net de grote uitdaging of bedreiging, als ik het zo mag uitdrukken, is dat die groep van sociaal gedepriveerden in een bijzonder etnisch gedefinieerde context, wijken die enclaves worden waar sociale codes geherdefinieerd worden die afwijken van de standaard. (...) Zij creëren voor zichzelf een maatschappij in hun eigen wijk of in de straten van hun wijk. Daarbuiten zijn de anderen'.²⁶⁰ Hierbij moeten we wel opmerken dat we de kwantitatieve analyse van onze enquête geen significant verschil heeft vastgesteld naargelang de geboorteplaats (Marokko, Turkije versus België) als het gaat over de identificatie met België versus het land van herkomst. Er is dus geen verschil vastgesteld wat betreft de identificatie met België versus land van herkomst van Turkse en Marokkaanse migranten versus hier geboren van Turkse en Marokkaanse herkomst. Het kwantitatieve deel van dit onderzoek toont bovendien aan dat beide groepen respondenten zichzelf voor het merendeel evenveel Belg als Marokaans of Turks beschouwen. Dat is het geval voor 60% van de Belgo-Marokkanen en 54,9% van de Belgo-Turken. Bovendien laat 17% van de eerste groep en 12 % van de tweede groep hun Belgische identiteit primeren op de identiteit van het herkomstland.

Ook onze bevinding dat etnische minderheden van Marokkaanse herkomst aangeven in meerderheid vrienden te hebben met een islamitische geloofsovertuiging, kan volgens enkele respondenten verklaard worden door de grote impact van discriminatie op minderheidsgroepen. Zij zeggen bijvoorbeeld dat het gevoel gediscrimineerd te worden binnen de maatschappij tot gevolg kan hebben dat deze groep zich steeds meer gaat afsluiten voor die maatschappij door zich terug te trekken in de eigen gemeenschap.²⁶¹ Eén van de respondenten omschrijft dit als volgt: 'Wanneer ik me beter voel bij mensen die op me lijken, dingen op dezelfde manier doen, dezelfde principes hebben als ik, dan sluit ik me een beetje op in die schelp waarin ik me, op psychologisch vlak, meer beschermd voel'.²⁶²

Voor wat betreft het aangeven interesse te hebben in politiek, blijkt uit onze kwantitatieve analyse dat personen met een Marokkaanse migratieachtergrond die geboren zijn in België minder

²⁵⁹ Interviews 12, 15.

²⁶⁰ Interview 12.

²⁶¹ Interviews 5, 15.

²⁶² Interview 5.

geïnteresseerd zijn in politiek dan personen met een Marokkaanse migratieachtergrond die niet geboren zijn in België. Er zijn veel studies beschikbaar die kijken naar de politieke interesse en participatie van mensen met een migratieachtergrond. Deze studies bekijken wat de invloed is van factoren zoals gender, socio-economische status, taalbeheersing en identiteit op deze politieke participatie. Zo vindt Quintelier²⁶³ in een studie naar de politieke participatie van jongeren met een migratieachtergrond in België dat deze jongeren over het algemeen geen lagere politieke participatie kennen dan de autochtone jongeren en dat een lage socio-economische status de politieke participatie van jongeren met een migratieachtergrond doet afnemen. Volgens deze studie laat een sterk aanwezige etnische identiteit in combinatie met een divers netwerk van vrienden de politieke participatie van deze jongeren juist toenemen.²⁶⁴ Deze en ook andere vaststellingen omtrent de politieke interesse en participatie van personen met een migratieachtergrond kunnen misschien een verschil in politieke interesse tussen de autochtone en allochtone bevolking verklaren, maar zij bieden geen verklaring voor het verschil in politieke interesse dat wij vonden, namelijk tussen mensen met een migratieachtergrond die wel en niet geboren zijn in België.

Een verwijzing naar de sterkere ervaring van discriminatie van zij die geboren zijn in België ten opzichte van zij die niet geboren zijn in België biedt mogelijk uitsluitel voor het verklaren van de lagere politieke interesse binnen deze groep. Een grotere kans op het ervaren van discriminatie in de tweede generatie zou bijvoorbeeld het vertrouwen en daarmee ook de interesse in politiek van deze generatie kunnen laten afnemen. Zo vinden Fleischmann, Phalet en Swyngedouw²⁶⁵ in een studie naar de politieke betrokkenheid van tweede generatie personen met een Turkse en Marokkaanse migratieachtergrond in België, dat een toenemende ervaring van discriminatie van deze generatie, hun vertrouwen in de politieke instituten laat afnemen. Desalniettemin lijkt deze toenemende ervaring van discriminatie in de studie van Fleischmann, Phalet en Swyngedouw tegelijkertijd samen te gaan met een hoger niveau van politieke betrokkenheid.²⁶⁶ Een sterkere ervaring van discriminatie hoeft dus niet altijd samen te gaan met lagere gehalten van politieke betrokkenheid. Volgens Fleischmann, Phalet en Swyngedouw kan de perceptie van ongelijke behandeling ook juist een motivatie zijn om politiek betrokken te worden.

Een verminderde politieke interesse na ervaringen met discriminatie en uitsluiting werd ook in enkele interviews aangehaald.²⁶⁷ Eén van de respondenten geeft daarbij aan dat onder een deel van de minderheidsgroepen het gevoel heerst dat de politiek zich niet in hen interesseert, waardoor het vertrouwen in en de belangstelling voor de politiek afneemt: Er is een tekort aan

263 QUINTELIER, E., *The Political Participation of Immigrant Youth in Belgium*. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35 (6) 919-937, 2009.

264 *Ibidem*, 932-933.

265 FLEISCHMANN, Fenella, PHALET, Karen en SWYNGEDOUW, Marc, *Dual Identity under Threat: When and How do Turkish and Moroccan Minorities Engage in Politics?* *Zeitschrift für Psychologie* 221 (4) 214-222, 2013.

266 *Ibidem*, 220-221.

267 *Interviews* 4, 6.

vertrouwen. Het merendeel van deze bevolking kijkt met een wantrouwend oog naar de verkozen mensen. (...) Voor hun is het een andere wereld. Het is een wereld die geen interesse toont voor hun en hierdoor kijken ze wantrouwend naar de politiek. (...).²⁶⁸ Toch geeft een van de respondenten ook aan dat de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen in België over het algemeen zich wel veel bezighouden met politieke thema's, maar door weinig vertrouwen in de politiek de interesse in de politiek verliezen: '(...) dat die mensen juist wel heel gepolitiseerd zijn, meestal, maar niet geloven in partijpolitiek en ons huidig systeem en geloven dat ze op maatschappelijk vlak meer kunnen verwezenlijken dan door aan politiek te doen'. Bij dit citaat moeten we echter opmerken dat onze kwantitatieve analyse enkel een verschil vaststelde tussen de minderheden en de migranten van Marokkaanse herkomst wat betreft interesse in politiek (Tabel 17) en dat we dit niet onderzochten wat betreft het vertrouwen in politieke instellingen (Tabel 16). Dit vertrouwen in de politieke instellingen ligt bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst hoger dan bij de Belgische bevolking in het algemeen²⁶⁹.

Onze bevinding dat mensen met een Marokkaanse migratieachtergrond die in België geboren zijn, vaker aangeven het niet helemaal eens te zijn met de democratische waarden dan migranten met dezelfde achtergrond, werd door enkele respondenten verklaard door te verwijzen naar het gevoel bij deze hier-geborenen dat de democratische waarden niet voor hen gelden, gezien hun confrontatie met discriminatie, waardoor zij deze eerder zouden kunnen afwijzen²⁷⁰: 'De mensen die hier geboren zijn kennen de Belgische waarden, de democratische waarden, maar ze ervaren niet dat deze democratische waarden op hen van toepassing zijn. omdat er zoveel discriminatie is, beschouwen ze dat die democratische waarden, die mooie waarden van sociale rechtvaardigheid, van democratie, van solidariteit, dat die niet voor iedereen in de wereld gelden, aangezien ze niet van toepassing zijn op hen, aangezien men hen toegang op kwaliteitsvol onderwijs ontziet, op werk, op kwaliteitsvolle huisvesting. Ze verwerpen de democratische of de westerse waarden dus niet, het is die teleurstelling omdat ze zien dat zij er geen recht op hebben, ziet u?'.²⁷¹

Kortom, een verschillende impact van discriminatie op tweede en derde generaties minderheden in vergelijking met eerste generatie migranten en de ontwikkeling van een reactieve etniciteit in reactie op discriminatie onder etnische minderheden, lijken ons dus de meest aannemelijke (en voorlopig enig mogelijke) wetenschappelijke verklaringen voor het gevonden geboorteplaats-effect. Ook in de interviews met sleutelfiguren van Marokkaanse en Turkse herkomst kwam deze verklaringspiste het vaakst voor. Bovendien helpen de antwoorden in de interviews deze relatief weinig verkende verklaring in de wetenschappelijke literatuur omtrent de Europese tweede generatie, verder te concretiseren en te verduidelijken. Zo konden we met behulp van de

268 Interview 6.

269 DEVOS, Carl (Ed.), *België #2014. Een politieke geschiedenis van morgen*. Borgerhoff en Lamberigts, 2014.

270 Interviews 1, 5.

271 Interview 1.

interviews onder andere vaststellen dat etnische minderheden zich bewuster zijn van de rechten die zij hebben in de samenleving, waardoor zij minder snel een ongelijke behandeling accepteren dan migranten. Net zoals dat een grotere impact van discriminatie op deze etnische minderheden ervoor kan zorgen dat zij gedemotiveerd en gedemoraliseerd raken om te integreren in de samenleving. Voor de arbeidsmarkt zagen we in de interviews dat etnische minderheden - die geboren zijn in België - vergeleken met migranten minder snel bereid zijn lager geschoold werk aan te nemen. Met betrekking tot de identiteitsvorming van minderheidsgroepen verklaarden verscheidene respondenten dat het overeenstemmen van meerdere identiteiten moeilijker kan zijn voor etnische minderheden dan voor migranten, omdat de culturele erfenis uit het thuisland bij hen minder aanwezig is en zij hun identiteit moeten construeren in een omgeving van discriminatie. Tot slot zagen we in de interviews ook de mogelijke vorming van een gedeelde reactieve etniciteit en eigen sociale codes in reactie op discriminatierugkomen.

8.2. De verschillende impact van het geboorteplaats-effect bij de Turkse en Marokkaanse gemeenschap

Bij personen van Turkse herkomst, in tegenstelling tot deze van Marokkaanse origine, stelden we in het kwantitatieve luik van deze studie, geen merkbaar verschil vast in integratie- en participatiepatroon tussen diegenen die hier geboren zijn (etnische minderheden) en migranten. Binnen de Turkse gemeenschap is er geen significant verschil tussen beide groepen wat betreft verwerving van een hoger diploma, arbeidsparticipatie, gemengdheid van de vriendengroep, het eens zijn met de democratische waarden en de interesse in politiek. Ook dit gaat in tegen wat we zouden kunnen verwachten op basis van de klassieke integratieliteratuur die stelt dat sociaal-economische participatie en sociaal-culturele assimilatie evolueert in functie van verblijfsduur. Als deze klassieke integratiethese zou kloppen, dan zou er wel een verschil moeten bestaan tussen migranten en etnische minderheden. Men zou bijvoorbeeld verwachten dat de hier geboren, tweede of derde generatie, meer participeert op de arbeidsmarkt, een diversere vriendengroep kent en meer interesse toont voor politiek. Anders dan bij personen van Marokkaanse herkomst is er ook geen neerwaartse beweging vast te stellen voor diegenen van Turkse herkomst die hier geboren zijn ten opzichte van migranten met die herkomst. Dit verschil tussen beide gemeenschappen kan mogelijk verklaard worden door de verschillende integratie- en participatiepatronen van beide gemeenschappen die werden vastgesteld in eerder onderzoek²⁷² en in onze studie.

272 Zie onder andere: FLEISCHMANN, Fenella, PHALET, Karen, NEELS, Karel en DEBOOSERE, Patrick, *Contextualizing Ethnic Educational Inequality: The Role of Stability and Quality of Neighborhoods and Ethnic Density in Second-Generation Attainment*. *International Migration Review* 45 (2) 386-425, 2011; PHALET, Karen en HEATH, Anthony, *Ethnic Community, Urban Economy and Second-Generation Attainment: Turkish Disadvantage in Belgium*. In: ALBA, R. en WATERS, M. (eds) *New Dimensions of Diversity: The Children of Immigrants in North America and Western Europe*. New York: New York University Press, 135-165, 2011.

Over het algemeen kent de Marokkaanse gemeenschap in België een grotere diversiteit in regionale en etnische afkomst en minder verbondenheid binnen de gemeenschap dan de Turkse gemeenschap, die een sterker gemeenschapsgevoel kent.²⁷³ Ook lijkt de Turkse gemeenschap meer gefocust op de politiek en gebeurtenissen in het thuisland dan de Marokkaanse gemeenschap, die een minder sterke band met het thuisland lijkt te hebben. De Marokkaanse gemeenschap is dan ook zichtbaarder in de Belgische media en het openbare leven dan de Turkse gemeenschap. De Turkse gemeenschap is met veel etnische organisaties meer collectief georganiseerd en het integratiepatroon van de Marokkaanse gemeenschap verloopt eerder individueel.²⁷⁴ Hierdoor heeft de Turkse gemeenschap een sterkere sociale cohesie en kent deze gemeenschap een hogere mate van behoud van de culturele waarden dan de Marokkaanse gemeenschap.²⁷⁵ Deze verschillen in integratiepatroon tussen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België, worden ook in de interviews bevestigd.²⁷⁶ Eén van de respondenten spreekt van twee verschillende integratieprofielen: 'Wanneer we het integratieprofiel bestuderen, denk ik dat er sprake is van 2 modellen die vrij veel van elkaar verschillen.'²⁷⁷

Wanneer we de tweede generatie van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België met elkaar vergelijken, blijkt uit zowel onze studie als uit ander onderzoek²⁷⁸ dat een persoon uit de Marokkaanse tweede generatie meer kans heeft om een diploma in het hoger onderwijs te hebben behaald dan een persoon uit de Turkse tweede generatie. Ook blijkt dat onder de Turkse tweede generatie de kans op een beroepsopleiding hoger ligt dan onder de Marokkaanse tweede generatie.²⁷⁹ Dit en eerder onderzoek toonde ook aan dat de Turkse gemeenschap een hoger aantal zelfstandigen kent dan de Marokkaanse gemeenschap, die eerder in loondienst werken.²⁸⁰ Dit laatste werd ook bevestigd in de interviews.²⁸¹ Op religieus vlak lijkt de Turkse tweede generatie zich meer aangetrokken te voelen door een Turkse stroming binnen de islam die zich richt op de emancipatie van de gemeenschap en niet het individu. Voor de Marokkaanse

273 FLEISCHMANN, Fenella, PHALET, Karen, NEELS, Karel en DEBOOSERE, Patrick, *Contextualizing Ethnic Educational Inequality: The Role of Stability and Quality of Neighborhoods and Ethnic Density in Second-Generation Attainment*. *International Migration Review* 45 (2) 386-425, 2011, 393.

274 PHALET, Karen en HEATH, Anthony, *Ethnic Community, Urban Economy and Second-Generation Attainment: Turkish Disadvantage in Belgium*. In: ALBA, R. en WATERS, M. (eds) *New Dimensions of Diversity: The Children of Immigrants in North America and Western Europe*. New York: New York University Press, 135-165, 2011, 142-143.

275 PHALET, Karen, MALIEPAARD, Mieke, FLEISCHMANN, Fenella en GÜNGÖR, Derya, *The Making and Unmaking of Religious Boundaries: Comparing Turkish and Moroccan Muslim Minorities in European Cities*. *Comparative Migration Studies* 1 (1) 123-145, 2013, 136.

276 Interviews 3, 4, 7, 8, 12, 13, 14, 17.

277 Interview 16.

278 TIMMERMAN, C., VANDERWAAREN, E. en CRUL, M., *The Second Generation in Belgium*. *International Migration Review* 37 (4) 1065-1090, 2003.

279 *Ibidem*, 1074.

280 PHALET, Karen en HEATH, Anthony, *Ethnic Community, Urban Economy and Second-Generation Attainment: Turkish Disadvantage in Belgium*. In: ALBA, R. en WATERS, M. (eds) *New Dimensions of Diversity: The Children of Immigrants in North America and Western Europe*. New York: New York University Press, 135-165, 2011, 143.

281 Interview 1, 3, 6, 12, 13, 14, 16.

gemeenschap in België geldt dat hun religieuze praktijk veel minder beïnvloed wordt door het land van herkomst dan die van de Turkse gemeenschap.²⁸² De traditionele familiewaarden en genderideologie lijken bij de Turkse gemeenschap nog sterker aanwezig te zijn dan bij de Marokkaanse gemeenschap waar deze waarden sterker zijn veranderd over de generaties heen.²⁸³

Fleischmann, Phalet, Neels en Deboosere²⁸⁴ hebben bestudeerd welke de rol is van de etnische gemeenschap in het bepalen van het integratiepatroon van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie in België. Volgens hen kunnen de verschillen tussen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen en de buurten waarin zij wonen, het verschil in integratie- en participatiepatroon tussen de tweede generaties van deze gemeenschappen verklaren.²⁸⁵ Zij verwijzen hierbij naar de 'gesegmenteerde assimilatie-these' van Alejandro Portes.²⁸⁶ Deze theorie van gesegmenteerde assimilatie die is ontstaan in de Amerikaanse context, stelt dat processen van integratie sterk kunnen verschillen, afhankelijk van het segment van de maatschappij waarin men integreert. Portes identificeert drie verschillende integratieprocessen voor de tweede generatie: (1) een proces van opwaartse mobiliteit ten opzichte van de eerste generatie waarbinnen men cultureel assimileert en economisch integreert in de middenklasse van de ontvangstmaatschappij, (2) een proces van neergaande mobiliteit ten opzichte van de eerste generatie waarbinnen men cultureel assimileert, maar niet economisch integreert en zo in de onderklasse van de ontvangstmaatschappij terecht komt en (3) een proces van opwaartse mobiliteit ten opzichte van de eerste generatie waarbinnen men wel economisch integreert in de middenklasse van de ontvangstmaatschappij maar niet cultureel assimileert en de eigen waarden en etnische identiteit behoudt.²⁸⁷ Wanneer gemeenschappen een sterke lineaire etniciteit bezitten, kunnen zij een zogenaamd 'etnisch kapitaal' beschikbaar stellen aan de leden van de betreffende gemeenschap, wat de economische integratie van deze leden kan bevorderen.²⁸⁸

282 TIMMERMAN, C., VANDERWAEREN, E. en CRUL, M., *The Second Generation in Belgium*. *International Migration Review* 37 (4) 1065-1090, 2003, 1082-1083.

283 PHALET, Karen en HEATH, Anthony, *Ethnic Community, Urban Economy and Second-Generation Attainment: Turkish Disadvantage in Belgium*. In: ALBA, R. en WATERS, M. (eds) *New Dimensions of Diversity: The Children of Immigrants in North America and Western Europe*. New York: New York University Press, 135-165, 2011, 143.

284 FLEISCHMANN, Fenella, PHALET, Karen, NEELS, Karel en DEBOOSERE, Patrick, *Contextualizing Ethnic Educational Inequality: The Role of Stability and Quality of Neighborhoods and Ethnic Density in Second-Generation Attainment*. *International Migration Review* 45 (2) 386-425, 2011.

285 *Ibidem*, 389.

286 PORTES, Alejandro, *Children of Immigrant: Segmented Assimilation and its Determinants*. In: PORTES, Alejandro (ed) *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation, 248-279, 1995.

287 *Ibidem*, 249-251.

288 *Ibidem*, 251, 256.

Volgens Vermeulen²⁸⁹ is de theorie van Portes ook toepasbaar op de Europese samenleving, waar vergelijkbare processen aanwezig zijn, hoewel in veel minder sterke mate.²⁹⁰ Fleischmann, Phalet, Neels en Deboosere menen bovendien dat het idee van gesegmenteerde assimilatie ook toegepast kan worden op de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen in de Belgische samenleving. Daarbij stellen zij dat de Marokkaanse tweede generatie in België het meeste kans heeft op het proces van neergaande mobiliteit door een combinatie van culturele assimilatie, een concentratie van deze gemeenschap in de meest achtergestelde gebieden van de Belgische steden en een lage beschikbaarheid van etnisch kapitaal en een etnisch netwerk.²⁹¹

De Turkse tweede generatie in België kent daarentegen volgens Fleischmann, Phalet, Neels en Deboosere een sterke lineaire etniciteit waarbinnen de eigen cultuur is behouden en zij toegang hebben tot etnisch kapitaal en een etnisch netwerk dat hen kansen biedt op de arbeidsmarkt. Daarom heeft de Turkse tweede generatie volgens hen meer kans op het proces van opwaartse mobiliteit zonder culturele assimilatie. Fleischmann, Phalet, Neels en Deboosere merken hierbij wel op dat de Turkse tweede generatie daarmee het risico loopt om op den duur vast te lopen in hun economische integratie, omdat zij door een eenzijdige investering in etnisch kapitaal vast kunnen komen te zitten in de 'etnische economie' die maar een beperkt aantal banen beschikbaar stelt en zij dan niet het benodigde kapitaal bezitten voor de autochtone Belgische arbeidsmarkt.²⁹² Dat het geboorteplaats-effect zich voordoet binnen de Marokkaanse gemeenschap en niet binnen de Turkse gemeenschap in België, duiden de respondenten in de interviews aan de hand van een gelijkaardige verklaring. Zij wijzen op de aanwezigheid van een participatiepatroon en sociale mobiliteitsstrategie binnen de eigen gemeenschap voor de Turkse groep, terwijl de Marokkaanse groep eerder een proces volgt van individuele integratie binnen de ontvangstsamenleving.²⁹³ Net hierdoor kan men veronderstellen dat de ontgoocheling bij discriminatie zwaarder doorweegt bij de Marokkaanse tweede generatie. Als men opwaartse sociale mobiliteit ambieert, dan is de ontvangstsamenleving, en niet het eigen etnische netwerk, de enige weg.

Op de arbeidsmarkt is dit verschil tussen de beide groepen (Belgo-Marokkaans en Belgo-Turks) volgens een aantal respondenten duidelijk terug te zien in het Turkse netwerk van eigen (familie) bedrijven.²⁹⁴ Eén van de respondenten merkt hierbij op dat de mogelijkheid om aan de slag te gaan in de Turkse etnische economie dan wel een oplossing kan vormen voor discriminatie op de

289 VERMEULEN, Hans, *Segmented Assimilation and Cross-national Comparative Research on the Integration of Immigrants and their Children. Ethnic and Racial Studies* 33 (7) 1214-1230, 2010.

290 *Ibidem*, 1226.

291 FLEISCHMANN, Fenella, PHALET, Karen, NEELS, Karel en DEBOOSERE, Patrick, *Contextualizing Ethnic Educational Inequality: The Role of Stability and Quality of Neighborhoods and Ethnic Density in Second-Generation Attainment. International Migration Review* 45 (2) 386-425, 2011, 415.

292 *Ibidem*, 390, 416.

293 *Interviews* 6, 8, 13, 17.

294 *Interviews* 1, 3, 12, 13, 19.

arbeidsmarkt, maar dat die uitweg ook zijn beperkingen kan opleveren voor de integratie van de Turkse gemeenschap in de Belgische arbeidsmarkt: 'In Brussel worden er een aantal oplossingen geboden binnen het netwerk wanneer men wordt gediscrimineerd. Ik vind het persoonlijk een negatief aspect, het is een waardevermindering voor de studies en voor de persoon zelf. Ze hebben hun eigen netwerken, maar het zijn geen netwerken die hen inschakelen (in de maatschappij)'.²⁹⁵ Voor wat betreft de perceptie van en gevoeligheid voor discriminatie verklaren een aantal respondenten dat, de Turkse gemeenschap minder interactie met de rest van de Belgische maatschappij kent en daardoor minder ervaring heeft met discriminatie door de ontvangstsamenleving, omdat ze in vergelijking met de Marokkaanse gemeenschap meer gesloten is en sterker onderling verbonden.²⁹⁶ Eén respondent zegt bijvoorbeeld: 'De gemeenschap, maar ook de solidariteit, etc zorgen ervoor dat ik wil zeggen dat aangezien ze hun eigen systemen hebben, dat ze zich echt niet gemarginaliseerd voelen aangezien ze hun plan trekken op economisch vlak (...). (...) Hoe dan ook, ik heb de indruk, en dat werd bevestigd door de cijfers, dat de Turkse mensen zich minder gediscrimineerd voelen (...)'.²⁹⁷

Met betrekking tot identiteitsvorming verwijzen enkele respondenten naar een sterker aanwezige en duidelijker gedefinieerde Turkse identiteit dan een Marokkaanse identiteit onder minderheidsgroepen in België.²⁹⁸ Dit werd evenzeer bevestigd in onze enquête, hoewel de verschillen niet zeer groot zijn (Grafieken 35 en 37). Volgens één van de respondenten kan dit verklaard worden vanuit de beter overgedragen culturele erfenis vanuit het thuisland binnen de Turkse gemeenschap, ten opzichte van de Marokkaanse gemeenschap in België: 'We kunnen vaststellen dat er een sterkere verankering is bij de Turken, daarnaast zijn er meer verwijzingen naar de Turkse cultuur in een Turkse familie dan in Marokkaanse families'.²⁹⁹

Dat er in onze studie wel een verschil in integratie- en participatiepatroon is gevonden tussen diegenen die hier geboren zijn en migranten voor de Marokkaanse gemeenschap en niet voor de Turkse gemeenschap, kan mogelijk verklaard worden door de gesegmenteerde assimilatiepatronen van deze gemeenschappen en de gevolgen die dit heeft voor de kans in aanraking te komen met discriminatie en hoe men daarop reageert. Net omdat sociale mobiliteit bij de Marokkaanse gemeenschap voornamelijk werkt via participatie in de ontvangstsamenleving, zijn de gevolgen van uitsluiting door deze samenleving zwaarder dan als men, zoals bij de Turkse gemeenschap, een opwaartse economische mobiliteit kan realiseren binnen de eigen etnische gemeenschap. Het lijkt daarom logisch dat het ontwikkelen van een reactieve etniciteit, voornamelijk bij de Marokkaanse tweede en derde generaties wordt vastgesteld en niet binnen de Turkse gemeenschap.

.....
 295 Interview 13.

296 Interview 16, 19.

297 Interview 16.

298 Interview 7, 15.

299 Interview 15.

Vermeulen merkt hier echter wel bij op dat de verschillende processen van integratie en participatie die Portes noemt, niet als definitieve eindstadia gezien moeten worden. Dat integratie- en participatiepatronen verschillen over generaties heen, betekent immers dat in een nieuwe generatie deze ook weer kunnen verschillen.³⁰⁰ Deze verschillende integratie- en participatiepatronen voor beide gemeenschappen helpen ons wel te verklaren waarom het geboorteplaats-effect wel speelt bij de Marokkaanse gemeenschap en niet bij de Turkse.

³⁰⁰ VERMEULEN, Hans, *Segmented Assimilation and Cross-national Comparative Research on the Integration of Immigrants and their Children*. *Ethnic and Racial Studies* 33 (7) 1214-1230, 2010, 1225.

HOOFDSTUK 9: HET REGIO-EFFECT, VERSCHILLENDE INTEGRATIE- PATRONEN IN VLAANDEREN, WALLONIË EN BRUSSEL

Ilke Adam

De resultaten van de kwantitatieve analyse geven aan dat de regio waar men woont (Vlaanderen, Brussel, Wallonië) een rol speelt in het integratieproces. Hoewel er verschillen zijn tussen de bevolkingsgroepen van Turkse of Marokkaanse herkomst, lijken het merendeel van de indicatoren aan te geven dat integratie, met uitzondering van arbeidsparticipatie, 'beter' gaat in Wallonië ten opzichte van de andere regio's.

Zo zagen we dat personen met een Marokkaanse en Turkse migratieachtergrond:

- Meer kans hebben een diploma in het hoger onderwijs te hebben behaald als men woonachtig is in Wallonië en Brussel (tussenpositie) ten opzichte van Vlaanderen.
- Meer kans hebben om deel te nemen aan politiek (contact met een administratie en politici) alsook meer interesse in politiek hebben in Wallonië ten opzichte van Vlaanderen, maar meer kans om aan het verenigingsleven deel te nemen in Vlaanderen³⁰¹. Meer kans hebben om de taal in de regio van verblijf 'zeer goed te spreken en te begrijpen'³⁰² in Wallonië ten opzichte van Brussel en Vlaanderen. Waar dit voor Marokkanen niet verwonderlijk is vanwege de koloniale geschiedenis, is dat wel zo voor personen van Turkse herkomst.
- Meer kans hebben om actief te zijn op de arbeidsmarkt in Vlaanderen ten opzichte van Wallonië (voor de Turkse bevolking) of Brussel (voor beide groepen).

301 Ter herinnering (zie grafieken 53, 54 en 58 in hoofdstuk): de participatie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in etnische verenigingen ligt hoger in Vlaanderen dan in Wallonië en Brussel, de participatie in algemene verenigingen ligt enkel voor de personen van Turkse herkomst hoger in Vlaanderen. Ook is de interesse in het Belgische politieke leven sterker bij deze bevolkingsgroepen in Wallonië en Brussel (tussenpositie) dan in Vlaanderen.

302 Frans voor Wallonië en Brussel (dominante taal) en Nederlands voor Vlaanderen.

Tabel 26: De regio als onafhankelijke variabele (referentie-categorie = Vlaanderen), beta-gestandaardiseerde waarden voortkomende uit verschillende logistische regressies (Groep Belgo-Marokkanen)

Afhankelijke variabelen	Brussel	Wallonië
Tewerkstelling op arbeidsmarkt	0,320 (0,391) **	1,018 (0,572) ns
Diploma hoger onderwijs	2,320 (0,325) **	4,148 (0,401) ***
De perceptie dat Belgen zonder migratie achtergrond erg gelijkaardig zijn	0,702 (0,288) ns	1,155 (0,370) ns
Een meerderheid van Moslim vrienden	0,958 (0,304) ns	0,488 (0,420) ns
Zich evenzeer of eerder Belg voelen dan Marokkaans of Turks	6,236 (0,555) **	4,008 (0,644)*
Interesse in de Belgische politiek	2,150 (0,283)**	4,353 (0,403) ***
Radicaal voor democratische waarden zijn	1,390 (0,354) ns	1,351 (0,448) ns
Contact opgenomen met administratie of politicus/a	1,332 (0,374) ns	3,085 (0,440) **
Intentie om te stemmen bij verkiezingen 2014	0,959 (0,520) ns	0,562 (0,766) ns
Participatie in etnische organisaties		
Participatie in algemene organisaties		

*= $p < 0,05$, **= $p < 0,01$, ***= $p < 0,001$, ns=niet significant

Tabel 27: De regio als onafhankelijke variabele (referentie-categorie = Vlaanderen), beta-gestandaardiseerde waarden voorkomende uit verschillende logistische regressies (Groep Belgo-Turken)

Afhankelijke variabelen	Brussel	Wallonië
Tewerkstelling op arbeidsmarkt	0,232 (0,450) **	0,422 (0,456) ns
Diploma hoger onderwijs	1,392 (0,441) ns	3,670 (0,456)**
De perceptie dat Belgen zonder migratie achtergrond erg gelijkaardig zijn	0,728 (0,354) ns	0,498 (0,340)*
Een meerderheid van Moslim vrienden	0,910 (0,387) ns	0,902 (0,379) ns
Zich evenzeer of eerder Belg voelen dan Marokkaans of Turks	1,734 (0,624) ns	1,905 (0,702) ns
Interesse in de Belgische politiek	3,269 (0,359) **	3,350 (0,360)**
Radicaal voor democratische waarden zijn	2,002 (0,484) ns	3,746 (0,484)**
Contact opgenomen met administratie of politicus/a	2,483 (0,459)*	2,480 (0,430) *
Intentie om te stemmen bij verkiezingen 2014	3,619 (0,624) *	0,422 (0,972) ns
Participatie in etnische organisaties		
Participatie in algemene organisaties		

*= $p < 0,05$, **= $p < 0,01$, ***= $p < 0,001$, ns=niet significant

Ook bleek uit de kwantitatieve analyse dat:

- Personen van Marokkaanse herkomst zich veel vaker 'even sterk of enkel Belg ten opzichte van Marokkaan' voelen in Wallonië en Brussel (tussenpositie) ten opzichte van Vlaanderen.
- Personen van Turkse herkomst minder kans hebben slachtoffer te worden van discriminatie in Brussel ten opzichte van Vlaanderen.
- Personen van Turkse herkomst minder kans hebben zich anders te voelen ten aanzien van Belgen zonder migratieachtergrond in Vlaanderen ten opzichte van Wallonië

Dit hoofdstuk zal pogen dit 'regio-effect' beter te begrijpen. We gaan na welk invloed is van de regio waar men woont op 'integratie' en met name op diploma-verwerving, taalkennis, arbeidsparticipatie, identificatie met België, politieke participatie, perceptie van verschil met Belgen zonder migratieachtergrond en discriminatie. We zullen proberen te duiden waarom 'integratie', op arbeidsparticipatie na, beter verloopt in Wallonië dan in Vlaanderen. Vooral de betere taalkennis, de identificatie met België, de kleinere perceptie van anders te zijn dan Belgen zonder migratieachtergrond en de hogere aantallen personen met diploma hoger onderwijs vallen hier op. Brussel lijkt zich tussen Vlaanderen en Wallonië te situeren wat betreft deze resultaten, met opmerkelijk, een mindere taalkennis van de dominante regiotaal dan in Vlaanderen en Wallonië en een tussenresultaat wat betreft de verwerving van een diploma hoger onderwijs en identificatie met België.

In dit hoofdstuk bekijken we mogelijke verklaringen voor deze enquêteresultaten die duiden op een regio-effect en een beeld schetsen van een beter verloop van het integratieproces in Wallonië dan in Vlaanderen, met Brussel er tussenin. We beroepen ons hiervoor op de beschikbare wetenschappelijke literatuur, alsook op verklaringen die werden aangebracht in onze interviews met sleutelfiguren van Turkse en Marokkaanse herkomst³⁰³. Deze respondenten werden gevraagd om de vastgestelde verschillen in integratiepatronen te verklaren.

De wetenschappelijke literatuur heeft nog relatief weinig aandacht besteed aan verschillen in integratiepatronen tussen regio's binnen hetzelfde land. Het merendeel van het comparatief integratie-onderzoek maakt een vergelijking tussen landen en niet tussen regio's. Ook de traditionele OESO-indexen (onder andere omtrent onderwijsprestaties van allochtone leerlingen en de integratie van migranten op de arbeidsmarkt) vergelijken landen en zelden regio's³⁰⁴. Nochtans is het in federale of gedecentraliseerde staten (België, maar ook de Verenigde Staten van Amerika, Canada, Duitsland, Zwitserland, Spanje, Italië, Verenigd Koninkrijk, ...) noodzakelijk om deze regionale vergelijkingen te maken, aangezien onder meer het beleid dat impact heeft op

³⁰³ Een verdere kwantitatieve analyse zou het al mogelijk gemaakt hebben om enkele van de hier voorgestelde hypothesen ter verklaring van het regio-effect te bevestigen of uit te sluiten maar dit was vooralsnog niet mogelijk gezien het beperkte beschikbare budget en tijds kader voor dit onderzoek.

³⁰⁴ Een goed voorbeeld is de grondige analyse van de OESO-PISA enquête per taalgemeenschap in België: Jacobs, Dirk, *De sociale lift blijft steken*, Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2009.

integratie³⁰⁵ verschillend is, alsook de structuur van arbeidsmarkten. Bovendien heeft de vergelijking van integratie- en participatiepatronen van migranten en hun nakomelingen tussen regio's het voordeel aan de kenmerken te beantwoorden van een most-similar-system research design, dat een heel aantal variabelen constant houdt. Behalve een aantal niet te verwaarlozen regionale verschillen (onder andere: verschillen in de kenmerken van de bevolking met een migratie-herkomst, partijsystemen, beleid, economische en demografische context, taal) delen de drie regio's in België een migratiegeschiedenis en een institutionele context die gelijkaardiger is dan wanneer men dezelfde resultaten zou vergelijken tussen staten: ze opereren onder dezelfde grondwet, een zelfde immigratiebeleid, een zelfde kiessysteem, een gedeelde nationale geschiedenis ... Door deze factoren constant te houden vermijdt men al een heel aantal moeilijkheden verbonden aan comparatief onderzoek³⁰⁶.

Met het doel de aangereikte wetenschappelijke verklaringen ter verklaring van integratiepatronen per geografisch gebied te kunnen vergelijken met de antwoorden van onze respondenten op de vraag naar de verklaring van de verschillende regionale integratiepatronen in België, zal per type verklaring gekeken worden in hoeverre deze terugkomt in de interviews, maar ook of de reacties van de respondenten de verklaringen zoals gevonden in het wetenschappelijke debat, helpen te verruimen, concretiseren en verduidelijken. Ook zullen we mogelijke verklaringen voor dit regio-effect bespreken die in de interviews worden aangehaald, maar die niet als zodanig bevestigd kunnen worden vanwege ontbrekende data of een nog niet uitgevoerde kwantitatieve analyse.

In de wetenschappelijke literatuur omtrent integratie van migranten wordt steeds een onderscheid gemaakt tussen (1) verklaringen die zich richten op het effect dat de ontvangstsamenleving heeft op het integratieproces van migranten(gemeenschappen), in dit hoofdstuk heeft dat betrekking op de verschillende regionale contexten, en (2) verklaringen die verwijzen naar de kenmerken van migranten(gemeenschappen) zelf, en voor dit hoofdstuk in het bijzonder de verschillende kenmerken van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen zelf, in de drie regio's in België. Een eerste groep van verklaringen, in de wetenschappelijke literatuur en in de interviews, die wijzen op de kenmerken van de (regionale) ontvangstsamenleving kijken, meer concreet, naar de verschillende politieke, discursieve en economische opportuniteitsstructuren. De in de academische literatuur beschikbare concepten 'politieke en discursieve opportuniteitsstructuren' wijzen daarbij in de richting van de politiek-institutionele structuren en het dominante politieke en media-discours om verschillen in participatiepatronen van migranten te verklaren tussen verschillende nationale, regionale of lokale contexten. Een tweede groep van verklaringen, die verwijzen naar kenmerken van personen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen zelf (origin effects) zijn, meer concreet, residentiële concentratie (community effects) en de

305 Onder meer *integratiebeleid an sich*, maar ook delen van het tewerkstellingsbeleid, onderwijsbeleid, cultuurbeleid, ...

306 IMMERGUT, Ellen, *Health Politics. Interest and Institutions in Western Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

verschillende etnische of regionale herkomsten in Marokko of Turkije, alsook de verschillende socio-economische achtergrond van deze groepen in de drie Belgische gewesten (origin effects). In het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken dat verschillende regionale integratiepatronen mogelijks verklaard kunnen worden door verschillende kenmerken van de regionale ontvangstsamenleving of van de betreffende bevolkingsgroepen zelf.

Vooraleer er wordt ingegaan op de beschikbare academische verklaringen en op de verklaringen van de respondenten voor de vastgestelde regio-effecten, bekijken we in het kort, voor zover dit kon vastgesteld worden, of de respondenten in het kwalitatieve onderzoeksluik dit regio-effect verrassend vonden of niet. Uit de interviews bleek dat wanneer we de verschillende uitkomsten omtrent dit resultaat samen nemen³⁰⁷, de respondenten sterk verdeeld zijn over de vraag of dit regio-effect als een verrassende uitkomst moet worden gezien. Wel kan vastgesteld worden dat diegenen die het resultaat verrassend vonden voornamelijk Franstalige respondenten waren.³⁰⁸ Zij hadden verwacht dat de resultaten voor Vlaanderen beter zouden zijn en dit vooral vanwege het gunstigere socio-economische klimaat in Vlaanderen³⁰⁹, maar ook door het betere beeld dat ze hebben van het onderwijs in Vlaanderen.³¹⁰ Ook het grotere aantal politieke verkozenen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen vergeleken met Wallonië³¹¹ speelde mee, alsook het idee dat de problemen met migranten zich voornamelijk in Brussel voordoen³¹². Diegenen die de mindere resultaten van Vlaanderen niet verrassend vonden, verwezen hoofdzakelijk naar de grotere openheid ten aanzien van migranten in Wallonië en Brussel³¹³, onder andere door de langere migratiegeschiedenis in Wallonië en de minder sterke politisering van migratie en integratie.

9.1. Kenmerken van de ontvangstsamenleving: politieke, discursieve en economische opportuniteitsstructuren

Het concept 'politieke opportuniteitsstructuur' komt oorspronkelijk uit de literatuur over sociale bewegingen. Het verwijst naar de opportuniteiten en belemmeringen die de politiek-institutionele structuren waarin sociale bewegingen opereren, creëren voor sociale mobilisering.³¹⁴ Het concept

³⁰⁷ Dat wil zeggen het effect van in Vlaanderen, Wallonië of Brussel woonachtig te zijn op de kans houder te zijn van een diploma hoger onderwijs, nationale identificatie, politieke participatie, werk te hebben.

³⁰⁸ Interviews 2, 3, 7, 14, 15.

³⁰⁹ Onder andere: interview 2, 15.

³¹⁰ Interview 3.

³¹¹ Interview 7.

³¹² Interview 14.

³¹³ Interviews 9, 13, 16, 20.

³¹⁴ KRIESI, Hanspeter, KOOPMANS, Ruud, DUYVENDAK, Jan Willem en GIUGNI, Marco, *New Social Movements in Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995.

is de literatuur over integratie van migranten binnengewaaid, en meer specifiek, die literatuur die de verschillende politieke participatie van migranten wil verklaren in verschillende nationale contexten.³¹⁵ Het concept 'politieke opportuniteitsstructuur' werd verruimd met dat van de 'discursieve opportuniteitsstructuur' om aan te duiden dat niet enkel politiek-institutionele structuren in enge zin, maar ook het politieke en mediadiscours van belang kunnen zijn om een verschillende mobilisering van sociale bewegingen te kunnen verklaren³¹⁶ (Koopmans en Statham, 1999). Later werd de theorie ook toegepast om individuele attitudes en gedragingen te verklaren³¹⁷. Het is deze tweede dimensie waarin wij hier geïnteresseerd zijn. Deze concepten zijn verhelderend om, onder andere, maar niet alleen, de verschillende patronen van politieke participatie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst te verklaren in de verschillende regionale contexten (Vlaanderen, Brussel, Wallonië).

In dit hoofdstuk verruimen wij het gebruik van dit concept: politieke en discursieve opportuniteitsstructuren zijn volgens ons niet enkel geschikt om politieke participatie te verklaren, maar zeker ook om nationale/regionale identificatie te verklaren. Men kan er gerust van uitgaan dat ook deze vormen van individuele gedragingen en attitudes worden beïnvloed door de omringende politiek-institutionele en discursieve context. Zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien, gaan onze respondenten nog veel verder in het gebruik van de discursieve en politieke opportuniteitsstructuren en zien zij deze ook als oorzaak van verschillen in taalkennis en diplomaverwerving.

Wat wordt concreet bedoeld met de politieke en discursieve opportuniteitsstructuur in het studieveld omtrent immigratie en integratie van migranten en etnische minderheden? Koopmans et al. (2005) verwijzen, naast tastbare structuren, instellingen en beleid, naar het verschil in burgerschapsmodellen, namelijk de verschillende dominante concepties van burgerschap en nationale identiteit en de institutionele praktijken die daaruit voortvloeien voor sociale mobilisering en politieke participatie. In België werd aangetoond dat deze dominante concepties van burgerschap en nationale identiteit verschillen in Franstalig België en Vlaanderen³¹⁸ en dat deze

315 KOOPMANS, R. en STATHAM, P., *Migration and Ethnic Relations as a Field of Political Contention: An Opportunity Structure Approach*. In: KOOPMANS, R. en STATHAM, P. (eds) *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics*. Oxford: Oxford University Press, 13-56, 2000.

316 *Ibidinem*.

317 KOOPMANS, Ruud et OLZAK, Susan, 'Discursive Opportunities and the Evolution of Right-Wing Violence in Germany', *American Journal of Sociology*, 110: 198-230; GIUGNI, Marco and CINALLI, Manlio. 2011. "Institutional Opportunities, Discursive Opportunities, and the Political Participation of Migrants in European Cities." in MORALES, Laura and GIUGNI, Marco, *Social Capital, Political Participation and Migration in Europe: Making Multicultural Democracy Work?*, Basingstoke: PALGRAVE Macmillan, 2011: 43-62.

318 *Wie is of mag Belg zijn, wie is Vlaming, Waal, Brusselaar en wat houdt dat in voor de etnische identiteit? kan de etnische identiteit behouden worden bij nationaliteitsverwerving of versmelt die best in de dominante maar wijzigende cultuur?* VAN DAM D., *Blijven we buren in België? Vlamingen en Walen over Vlamingen en Walen*, Leuven: Uitgeverij van Halewijnck, 1996; DEPREZ, Kas en VOS, Louis, *Nationalism in Belgium: Shifting identities, 1780-1995*. Basingstoke: Macmillan, 1998; DESCHOUWER, K., DE WINTER L., DODEIGNE, J., REUCHAMPS, M. & SINARDET D., *Identiteiten, institutionele voorkeuzen en stemgedrag*, in K. DESCHOUWER, P. DELWIT, M. HOOGHE, Pierre BAUDEWYNS & S. WALGRAVE: *De kiezer ontcijferd*, Leuven: Lannoo Campus, 2015.

verschillende concepties een impact hebben op het integratiebeleid, dat ook heel verschillende accenten legt in Vlaanderen Wallonië en Brussel.³¹⁹ Zo toont onderzoek duidelijk aan dat Walen zich meer Belg voelen dan Vlamingen, en dat bij deze laatsten de regionale identiteit een grotere rol speelt³²⁰. Ook heeft de Frans republikeinse identiteitsgedachte, waarbij sub-staats of etnische identiteiten uit den boze zijn, een grotere invloed in Franstalig België dan in Vlaanderen³²¹. In deze laatste regio speelt de niet statelijke etnische identiteit duidelijk een belangrijke rol in de geschiedenis en tot en met vandaag. Deze verschillende concepties van burgerschap en identiteit hebben duidelijk gevolgen voor de verschillende types van integratiebeleid in beide landsdelen: moet de regionale overheid een specifiek integratiebeleid ondersteunen of eerder een beleid dat zich richt op iedereen? Is registratie van de etnische achtergrond van burgers legitiem in het kader van een anti-discriminatiebeleid? Afhankelijk van de burgerschapsconceptie zal het antwoord op deze vragen verschillend zijn. Ons inziens moet de graad van politisering van migratie en integratie ook beschouwd worden als onderdeel van de politieke en discursieve opportuniteitsstructuur die mogelijk politieke participatie en nationale identificatie van personen met een migratieachtergrond beïnvloeden.

Drie factoren staan dus ons ziens centraal in de verschillende politieke en discursieve opportuniteitsstructuren in Vlaanderen en Wallonië: ten eerste, de al vermelde verschillende dominante concepties van de nationale identiteit³²², en de daarmee gepaard gaande legitimiteit van de etnische identiteit in beide landsdelen, ten tweede, het hoger vermelde verschillend integratiebeleid, en ten derde, de verschillende intensiteit van het anti-migratie discours (of verschillende politisering van migratie). Door het electorale succes van de extreemrechtse partij Vlaams Belang/Blok in Vlaanderen sinds het einde van de jaren 1980 en de afwezigheid van een succesvolle extreemrechtse partij in Franstalig België, is het politieke en mediadiscours over migratie en integratie in beide landsdelen heel verschillend.³²³ Door concurrentie met het Vlaams Blok zijn de Vlaamse traditionele partijen ook veel meer aandacht gaan besteden aan de migratie- en integratieproblematiek. Ook zijn kiezers meer aandacht gaan besteden aan migratie en integratie als thema dat meespeelt in hun electorale keuze.³²⁴ In het Franstalige politieke landschap is migratie en integratie veel minder een centraal aandachtspunt in verkiezingsprogramma's van

319 ADAM, Ilke & MARTINIELLO, Marco. *Divergences et convergences des politiques d'intégration dans la Belgique multinationale. Le cas des parcours d'intégration pour les immigrés*, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Vol. 29, No 2, 2013, p.77-93. ADAM, Ilke. *Les entités fédérées belges et l'intégration des immigrés. Politiques publiques comparées*, Brussels: Editions de l'Université de Bruxelles, 2013a; ADAM, Ilke. *Immigrant Integration Policies of the Belgian Regions: Sub-state Nationalism and Policy Divergence after Devolution*, *Regional and Federal Studies*, Vol. 23, No 5, 2013, p. 547-569.

320 DESCHOUWER, Kris et al. (2015), *op.cit.*

321 JACOBS, Dirk. en REA, Andrea, *Construction et importation des classements ethniques. Allochtones et immigrés aux Pays-Bas et en Belgique*, *Revue Européenne des Migrations Internationales* 21 (2), 2005, 35-59.

322 Zie ook KYMLICKA, Will, (2001). *Politics in the vernacular: Nationalism, multiculturalism, and citizenship*. New York, NY: Oxford University Press, 2001, p 267; DEPREEZ, Kas en VOS, Louis, *Nationalism in Belgium: Shifting identities, 1780-1995*. Basingstoke: Macmillan, 1998.

323 COFFÉ, Hilde, *Extreem-Rechts in Vlaanderen en Wallonië: het verschil*, Roeselaere: Roularta Books, 2005;

324 ADAM, Ilke (2013a), *op.cit.*

politieke partijen en speelt het ook minder mee in de beschouwingen van kiezers bij het maken van hun electorale keuze. Ook is de toon van de aandacht voor migratie en integratiethema's anders in beide landsdelen: als er toch sprake is van politisering van migratie en integratie in Franstalig België dan is dat eerder een politisering pro-migranten en dit in een poging Belgische kiezers met een migratieachtergrond aan te trekken.³²⁵

Deze verschillende politisering van migratie (anti-migratie in Vlaanderen, pro-migratie in Franstalig België), in combinatie met de verschillende dominante nationale identiteit en de daarmee gepaard gaande legitimiteit van de identiteit van herkomst (legitiem in Vlaanderen, illegitiem in Franstalig België) lijken verschillende discursieve opportuniteitsstructuren te creëren die mogelijk onze enquêteresultaten over de verschillende nationale identificatie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in de drie gewesten, alsook over de verschillende gepercipieerde afstand van deze groepen ten aanzien van autochtone Belgen, verklaren. In Vlaanderen is het legitiem om, als burger of migrant je oorspronkelijke herkomst te koesteren en deze cultuur te behouden. De term etniciteit is in Vlaanderen geen taboe in het beleid zoals in Franstalig België.³²⁶ Organisaties van etnische minderheden worden ook expliciet gefinancierd om het culturele patrimonium te valoriseren en het standpunt van deze groepen te verdedigen³²⁷. Het zich identificeren met het land van herkomst wordt mogelijk nog versterkt in Vlaanderen, niet enkel door de legitimiteit van de beleving van de identiteit van herkomst, maar ook door het sterkere anti-migrantendiscours in Vlaanderen sinds het begin van de jaren '90³²⁸, waardoor burgers met een migratieachtergrond het gevoel hebben minder tot de ontvangstsamenleving en de dominante nationale identiteit te behoren. Deze beide factoren en hun onderlinge interactie maken het waarschijnlijk dat de etnische identiteit belangrijker zal zijn voor personen met een migratieachtergrond in Vlaanderen dan in Franstalig België. In Franstalig België is het veel minder legitiem om de identiteit van herkomst te koesteren. Dit uit zich in het overheidsbeleid door een verzet tegen een specifiek beleid voor etnische minderheden, waaronder het ondersteunen van organisaties van etnische minderheden³²⁹. Deze illegitimiteit van de eigen etniciteit, in combinatie met de afwezigheid van een anti-migrantendiscours in de politieke en media-arena's, vergroten mogelijk de kans dat personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zich in Franstalig België meer gaan identificeren met de nationale identiteit van de ontvangstsamenleving dan in Vlaanderen. Ook het verschil in politieke participatie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen, Brussel en Wallonië kan mogelijk verklaard worden door de verschillende politieke en discursieve

325 *Ibidinem*.

326 *De historische referenties naar de geschiedenis van de Vlaamse beweging waarin Vlamingen zich geëmancipeerd zouden hebben via zelforganisaties zijn belangrijk om dit verschil in de legitimiteit van de identiteit van herkomst in Vlaanderen en Franstalig België te begrijpen, zie ook: JERAM, Sanjay en ADAM, Ilke, Diversity and nationalism in the Basque Country and Flanders: Understanding immigrants as fellow minorities, National Identities, DOI: 10.1080/14608944.2014.951611, 2015, p. 1-17.*

327 JERAM, Sanjay en ADAM, Ilke, *Ibid.*

328 COFFÉ, Hilde (2005), *op.cit.*

329 ADAM, Ilke (2013a), *op.cit.*

opportuniteitsstructuren. Politieke participatie van deze groepen uit zich in Vlaanderen meer via het verenigingsleven, waaronder het etnische. Dat lijkt logisch aangezien deze vorm van participatie er ten eerste als meer legitiem wordt beschouwd en ten tweede ook wordt gestimuleerd door het beleid via publieke ondersteuning van organisaties van etnische minderheden. In Franstalig België wordt politieke participatie in het eigen etnische netwerk niet ondersteund door het beleid en beschouwd als 'communautaristisch' en 'slecht voor de integratie'³³⁰. Zo moeten organisaties die willen gesubsidieerd worden via het Franstalig Brussels integratiebeleid (het sociale cohesiebeleid van de Franse Gemeenschapscommissie) expliciet aantonen dat hun activiteiten zich richten op een 'gemengd' etnisch publiek.³³¹

De verschillende discursieve en politieke contexten in Vlaanderen, Wallonië en Brussel kwamen het vaakst naar voren in de interviews als de mogelijke verklaring voor de vastgestelde verschillen in 'integratie- en participatiepatronen' in Vlaanderen, Wallonië en Brussel. Deze verklaring werd voornamelijk aangehaald om de verschillen in nationale identificatie te duiden (meer identificatie met België en/of land van herkomst), voor de politieke participatie (meer interesse voor politiek en contact met administratie en politici in Wallonië en Brussel, en meer participatie in het etnische en algemene verenigingsleven), maar ook een enkele maal voor het verschil in taalverwerving (beter in Wallonië, minst in Vlaanderen, Brussel er tussenin) en zelfs voor de verschillen in het aantal houders van een diploma hoger onderwijs (meest in Wallonië, minst in Vlaanderen, Brussel er tussenin).

Drie aspecten van de verschillende discursieve en politieke contexten in de drie Belgische gewesten werden aangehaald, in dalende frequentie: ten eerste, de verschillende intensiteit van het anti-migratie of migrantendiscours; ten tweede; de graad van openheid van de regionale en Belgische identiteiten; en ten derde, de verschillende legitimiteit van de identiteit van herkomst in Vlaanderen en Franstalig België.

Een meerderheid van de respondenten verwees spontaan naar de verschillende intensiteit van het anti-migratie of anti-migrantendiscours in Vlaanderen en Franstalig België, en dit zowel in het politieke discours³³² als in de media³³³. Zo meent een respondent dat men de gevolgen van de politisering van migratie in Vlaanderen door het electorale succes van Vlaams Blok/Belang niet moet onderschatten: 'vergeet ook niet dat de politiek in Vlaanderen, denk maar aan Vlaams Belang dat dat daar ook niet allemaal goed aan heeft gedaan, door mensen constant op stang te jagen voor de gevaren van migratie en zo meer. ... Dat is niet te onderschatten, waar de politiek

330 Adam (2013a), *ibid.*

331 Adam (2013a), *ibid.*

332 Interviews 9, 3, 5, 16.

333 Interview 4.

mee bezig is en de weerslag hiervan op het dagelijks leven van de mensen'.³³⁴ Ook een andere respondent verwijst naar de impact van politieke uitspraken op het samenleven, waardoor mensen zich mogelijk moeilijker identificeren met België, in Vlaanderen: '(...) Politici kunnen met hun discours soms schade toebrengen aan mensen die hier reeds 50, 60 jaar wonen, en deze mensen zeggen dan: 'het is weer zo, men wijst ons met de vinger, men stigmatiseert ons. Waarom?' Deze stigmatisering, steeds weer opnieuw, brengt schade toe aan het samenleven. ...'.³³⁵

Respondenten wezen er ook op dat dit discours doorsijpelt naar individuele attitudes en gedragingen van de meerderheid, en een impact heeft op het leven van elke dag van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst.³³⁶ Als gevolg van de sterkere politisering van migratie in Vlaanderen menen ze dat tenminste de perceptie van racisme groter is in Vlaanderen, en de openheid ten aanzien van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst groter is in Wallonië en Brussel. Hoewel deze verschillende openheid van autochtonen ten aanzien van personen met een migratieherkomst in Vlaanderen en Wallonië regelmatig voorkwam als verklaring van regionale verschillen in onze kwalitatieve interviews, stelden we echter weinig regionale variatie vast in ervaring met discriminatie in het kwantitatieve luik van deze studie.³³⁷ In de binaire analyses stelden we wel significatieve verbanden vast, maar niet meer in de multivariate analyse, als we controleerden op centrale demografische variabelen (int 13).

Omtrent deze verschillende openheid van personen zonder migratieherkomst ten aanzien van personen met een migratie-herkomst in Wallonië versus Vlaanderen stelde deze respondent³³⁸ het volgende: 'Ik heb in Wallonië gewoond, in Brussel en in Antwerpen dus ik kan spreken uit persoonlijke ervaring. Ik heb een hekel aan de veralgemeningen maar ik moet toegeven dat in Wallonië de mensen hartelijker zijn. De relaties tussen de burens onderling, niet van Turkse afkomst, maar Belgen, Italianen, wat je maar wil, was heel goed. Contact leggen met de burens ging veel gemakkelijker. Ik herinner me, toen we op vakantie gingen naar Turkije spraken mijn ouders niet zo vlot Frans, maar ze hebben een kaartje verstuurd via de post naar onze Belgische burens omdat ze het goed konden vinden met mijn ouders. Dit houdt een inspanning in op gebied van taal. Ik heb ook in Brussel gewoond, waar het heel ingewikkeld, heel moeilijk is om te veralgemenen en tenslotte in Antwerpen begroette ik mijn burens, maar niemand begroette me terug, uiteindelijk ben ik hiermee gestopt. Nu omdat ik daar werkte, ik gaf er Franse les, probeer ik dus moeite te doen om Nederlands te leren om professionele redenen. Maar indien ik geen professionele reden had, had dit me koud gelaten. Dit heeft me dichterbij de Turkse mensen daar

.....
334 Interview 9.

335 Interview 5.

336 Interviews 13, 16, 20.

337 Wel voor de personen van Turkse herkomst, waar er ook in de multivariate analysis een duidelijk effect was van regio of ervaring met discriminatie: minder in Brussel, meer in Vlaanderen.

338 Interview 13.

in de buurt gebracht, omdat het moeilijk was om contact te leggen met Vlamingen. Of we kunnen spreken van een cliché of niet, bevooroordeeld of niet, er leeft een perceptie van een sterker racisme in Vlaanderen dan in Brussel of Wallonië. Wanneer we een vraag stellen, gebaseerd op de indeling Vlaanderen-Brussel-Wallonië, ondervindt de Turkse gemeenschap in Vlaanderen meer discriminatie. In Wallonië is het meer een probleem m.b.t. het verlies van de baan, sluiting van ondernemingen of werkloosheid, dit voegt de verschillende zorgen samen in het algemeen. In Vlaanderen is het eerder een probleem van discriminatie, racisme, xenofobie. Bijgevolg, wanneer Turkse mensen onderling een Belg bekritisieren zullen ze zeggen «Het is een Vlaming». Het is een kwetsend woord dat we hanteren voor Vlamingen die niet houden van zogenaamde 'buitenlanders'.

Ook verwezen respondenten naar de impact van het anti-migrantendiscours, of de verschillende politisering van migratie en integratie, op het beleid. Datuit zich in strenger beleid (verplichte inburgering) in Vlaanderen en een zachtere aanpak van het integratiebeleid in Brussel en Wallonië (niet verplichte onthaaltrajecten voor nieuwkomers, of waar enkel één afspraak verplicht is in Wallonië).³³⁹ Mogelijk heeft dit strengere beleid, of het discours daaromtrent, volgens de respondenten ook een omgekeerd effect, namelijk dat mensen zich niet aanvaard voelen en zich terugtrekken in eigen kring: 'Omdat er in Vlaanderen toch wat een andere perceptie is, die eerder wat meer negatief is, van mensen met een migratieherkomst. ... en dat men een tendens heeft om strenger beleid te voeren, dat mensen gaat verplichten of omkaderen om zich te integreren, door integratiecursussen of verplichte taalcurussen. Ondanks de duidelijk strenge opvolging op het vlak van integratie, kan er een omgekeerde reactie ontstaan waarbij mensen de neiging hebben om zich terug te trekken in de eigen gemeenschap. Dit beleid kan onsympathiek overkomen bij personen met een migratie-herkomst. In Wallonië of Brussel daarentegen heeft men de neiging om mensen meer te laten integreren op hun eigen ritme. Het verloopt op een zachtere, spontanere manier. Volgens mij is het vooral de impact van de politieke context wat betreft 'vreemdelingen' die een grote rol speelt en een onderscheid maakt tussen de verschillende regio's. Op het Vlaamse niveau is het soms wat ruwer, harder en dit kan minder sympathiek overkomen bij jongeren.'³⁴⁰

Naast de verschillende intensiteit van het anti-migrantendiscours in de verschillende gewesten als mogelijke verklaring voor regionale verschillen in nationale identificatie en zelfs taalkennis, verwijzen respondenten ook, maar in iets mindere mate, naar de meer gesloten en uitgesproken Vlaamse identiteit, waarin minder plaats is voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst, en de meer open (vooral) Brusselse en Belgische identiteit, waar personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zich wel mee kunnen identificeren. Zo stelt een respondent dat: 'heel dat discours in Vlaanderen van de Vlaamse identiteit zorgt ervoor dat mensen zich ook sneller

339 Interviews 12, 16, 17.

340 Interview 16.

uitgesloten voelen en dus minder gaan participeren, terwijl dat in Brussel zich iedereen Brusselaar voelt'.³⁴¹ Een andere respondent spreekt in dezelfde zin van 'de sterke identitaire cohesie' die men in Vlaanderen vindt en niet elders in België en dat 'personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zich daarbij niet betrokken voelen'.³⁴² Brussel daarentegen, heeft volgens deze respondent een meervoudige identiteit, waar iedereen kan beweren dat hij of zij ertoe behoort. Nog een andere respondent ziet deze dominante, weinig diverse Vlaamse identiteit als een reden waarom studenten van Turkse of Marokkaanse herkomst Brusselse onderwijsinstellingen verkiezen.³⁴³

Een derde en laatste verklaring die in de interviews wordt aangehaald voor de voornamelijk regionale verschillen in nationale identificatie, betreft de verschillende legitimiteit van de identiteit van herkomst in Vlaanderen en Franstalig België. Die vindt niet enkel zijn uiting in het publieke discours, maar ook in het al dan niet ondersteunen van organisaties van etnische minderheden via het beleid.³⁴⁴ Zo wordt het onder andere verwoord door een politica van Marokkaanse herkomst³⁴⁵: 'In Vlaanderen is er toch de wil om de gemeenschappen te erkennen in hun eigenheid, via het decreet op de zelforganisaties voor migranten. Dus men versterkt die eigen identiteit, men verplicht mensen niet om hun herkomst te vergeten. Of dit iets positief of negatief is, weet ik niet. Maar ik ben er wel van overtuigd dat dit een politiek effect heeft. Dit is zeer vreemd, aangezien het ook in Vlaanderen is waar en het strengst is, met de verplichte inburgering enzo. Maar aan de andere kant erkent men er wel het Minderhedenforum. Dus Vlaanderen heeft geen negatief beeld omtrent de identiteit van herkomst, aangezien ze de mogelijkheid bieden aan de gemeenschappen om zich zelf te organiseren.'

Niet enkel de verschillende politieke en discursieve opportuniteitsstructuren in Vlaanderen, Wallonië en Brussel, maar ook de verschillende economische opportuniteiten moeten in beschouwing genomen worden als we verschillende regionale integratiepatronen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst willen verklaren. De hogere arbeidsparticipatie van de bestudeerde groepen in Vlaanderen ten aanzien van Wallonië en Brussel is gelijkaardig aan deze van de totale arbeidspopulatie in België. Zo is de werkloosheidsgraad in Brussel (21,1 %) voor de hele populatie bijna dubbel zo groot als in Wallonië (11,8%), die dan op zijn beurt weer ongeveer dubbel zo groot is als in Vlaanderen (5%).³⁴⁶ Ook in de interviews komt deze verschillende economische context naar voren ter verklaring van de verschillende werkzaamheidsgraad van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in de verschillende regio's. Wel moet de volgende

.....
341 Interview 4.

342 Interview 15.

343 Interview 16.

344 Interviews 14, 17.

345 Interview 17.

346 De hier opgegeven cijfers zijn deze van de relatieve kwartaalcijfers, 3e kwartaal 2014, zie http://statbel.fgov.be/nl/statistiek/cijfers/arbeid_leven/werk/trimestrieel/

opmerking gemaakt worden omtrent deze regionale verschillen: een andere indicator dan de verschillende werkzaamheidsgraad van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in de drie regio's is de kloof in de werkzaamheidsgraad tussen autochtonen en personen met een migratieherkomst. Deze gegevens zijn enkel beschikbaar voor de kloof tussen autochtonen en de gehele bevolking met een migratieachtergrond³⁴⁷ (en dus niet voor de kloof met de hier bestudeerde bevolkingsgroepen alleen). Deze kloof is het grootst in Vlaanderen en het kleinst in Brussel.

Naast de verschillende politieke, discursieve en economische opportuniteiten in Vlaanderen, Wallonië en Brussel wordt in de literatuur omtrent taalverwerving door migranten ook verwezen naar het verschillend prestige van talen in meertalige landen. Deze verklaring zou de betere kennis van de regiotaal van personen van Turkse herkomst in Wallonië kunnen verklaren, maar helpt niet om de taalkennis van Turken in Brussel te verklaren (waar ze nog lager is dan in Vlaanderen). Voor Canada melden auteurs als Chiswick en Miller³⁴⁸ dat, door de bredere marktwaarde buiten de lokale economie, van het Engels dan het Frans, het aantrekkelijker is voor migranten om te investeren in het leren van het Engels dan van het Frans. Toegepast op België zou men kunnen redeneren dat het aantrekkelijker is voor migranten en etnische minderheden om zich toe te leggen op het leren van het Frans dan van het Nederlands. Naast onze enquêteresultaten toont ook eerder wetenschappelijk onderzoek omtrent talenkennis van Turkse en Marokkaanse migranten in België aan dat dat effectief het geval is.³⁴⁹ De betere kennis van de regio-taal van personen van Marokkaanse herkomst in Brussel en Wallonië is veel makkelijker terug te brengen op de voormalige kolonisatie door Frankrijk, waardoor Frans al verondersteld wordt gekend te zijn door vele Marokkanen voordat zij migreerden naar België. Ook in de interviews worden deze beide verklaringen (prestige van het Frans voor beide groepen en koloniale geschiedenis voor de Marokkaanse groep) vermeld.

Respondenten verwijzen ten slotte ook naar de langere migratiegeschiedenis in Wallonië³⁵⁰ waar menal veel vroeger migratie kende, eerst van Zuid-Europeanen, daarna van Turken en Marokkanen. Dit terwijl Vlaanderen, en vooral Antwerpen en Gent, later en onmiddellijk met niet-Europese migratie geconfronteerd werden. Weinig onderzoek bekijkt echter expliciet of de openheid naar migranten in de ontvangstsamenleving vergroot naarmate de duur van de aanwezigheid van deze migranten toeneemt.

347 ADAM, Ilke et VAN DIJK, Mathijs, *Institutionele samenwerking ter bevordering van de arbeidsparticipatie van personen met een migratieachtergrond*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2015, p 7.

348 CHISWICK, Barry en MILLER, Paul, "A Model of Destination language Acquisition: Application to Male Immigrants in Canada, *Demography*, 38(3), 391-409, 2001.

349 VAN TUBERGEN, Frank and WIERENGA, Menno, "Language Acquisition of Male Immigrants in a Multilingual Destination: Turks and Moroccans in Belgium" *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(7), 2011, pp. XX

350 Interview 9, 20.

9.2. Kenmerken van de (migranten)gemeenschappen

Naast de verklaringen die te maken hebben met de kenmerken van de ontvangstsamenleving kan ook gekeken worden naar verklaringen die verwijzen naar de kenmerken van personen met een migratieachtergrond zelf om de verschillende integratie-patronen in Vlaanderen, Wallonië en Brussel te verklaren. Wetenschappelijk onderzoek kijkt daarbij naar variabelen zo divers als (onder andere) nationale origine en humaan kapitaal (opleidingsniveau van migranten en ouders, taalkennis, voormalige arbeidservaring), die mogelijk sterk kunnen verschillen per migrantengemeenschap (zo zijn Amerikaanse migranten in België grotendeels hooggeschoold en Turkse en Marokkaanse migranten vaker laaggeschoold). De optelsom (composition effect) van al deze kenmerken verklaart dan de probabiliteit van een bepaald integratiepatroon³⁵¹. Een andere mogelijke verklaring van nationale of regionale verschillen in integratiepatronen die gevonden kan worden bij de migranten zelf, ligt niet aan de optelsom van hun individuele kenmerken maar aan de kenmerken van de migrantengemeenschap in het ontvangstland. Zo wordt in sommige onderzoeken de invloed op integratie nagegaan van de grootte van een migrantengemeenschap in het ontvangstland³⁵², alsook van de residentiële concentratie van migrantengroepen³⁵³. De impact van deze variabelen lijkt echter moeilijk te veralgemenen, aangezien voor de specifieke contexten zowel positieve als negatieve effecten worden vastgesteld. Desalniettemin reikten onze respondenten verklaringen aan die te maken hebben met de kenmerken van de migranten(gemeenschappen) zelf. En dat voor een veelheid aan verschillen in integratiepatronen die we vaststelden in de drie Belgische gewesten: residentiële concentratie werd genoemd voor het verklaren van regionale verschillen in zowel taalkennis, onderwijsprestaties, identiteit, politieke participatie en discriminatie. Het verschillende socio-economische en etnische profiel van de (vooral Marokkaanse) bevolking werd voornamelijk naar voren gebracht om het hoger aantal hooggeschoolden in Brussel (alsook Wallonië) te verklaren in vergelijking met Vlaanderen.

De residentiële concentratie van migranten en etnische minderheden en de gevolgen daarvan voor integratiepatronen is een thema dat zowel in de wetenschappelijke als in de politieke arena's wordt bediscussieerd. De verschillende residentiële concentratie van personen van Marokkaanse en Turkse herkomst in Vlaanderen, Wallonië en Brussel en de mogelijke (maar niet noodzakelijk) daaraan verbonden etnische concentratie in scholen, zou eventueel de verschillende integratiepatronen in Vlaanderen, Wallonië en Brussel kunnen verklaren. Zo zouden we de hypothese kunnen voorleggen dat verschillende graden van etnische concentraties in woonwijken en in scholen, de verschillende aanwezigheid van hooggeschoolden in Vlaanderen, Wallonië en

351 VAN TUBERGEN, Frank, *Immigrant Integration: A Cross-National Study*, New York: LFB Scholarly Publishing, 2006; PORTES, Alejandro en RUMBAUT, Ruben, *A Portrait of Immigrant America*, Berkely: University of California Press, 2006 3e editie.

352 TOLNAY, Stewart, "African Americans and Immigrants in Northern Cities: The Effects of Relative Group Size on Occupational Standing in 1920", *Social Forces*, 80, 2001, pp 573-604; VAN TUBERGEN, Frank en WIERINGA, Menno, *op.cit.*

353 SCHÖNWALDER, Karen (Ed.), *Residential Segregation and the Integration of Immigrants: Britain, the Netherlands and Sweden, Berlijn, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 2007.*

Brussel kunnen verklaren, alsook de verschillende resultaten wat betreft taalverwerving. Meer residentiële concentratie in Vlaanderen en Brussel dan in Wallonië zou dan, volgens deze hypothese, verantwoordelijk zijn voor de betere prestaties in Wallonië wat betreft taalverwerving en de aanwezigheid van personen van Turkse of Marokkaanse herkomst met een diploma hoger onderwijs. Zowel voor de Marokkaanse als de Turkse gemeenschap is Brussel de regio waar de residentiële concentratie het sterkst is. Zo lezen we in de demografische rapporten van de Université Catholique de Louvain en het Federaal Migratiecentrum³⁵⁴ dat de concentratie-indexen voor beide groepen het hoogst zijn in enkele Brusselse gemeenten. Verder vinden we nog een sterke (maar een stuk lager dan in de Brusselse gemeenten) concentratie van personen van Turkse herkomst in enkele Limburgse gemeenten. Ook zien we een residentiële concentratie van personen van Marokkaanse herkomst in Antwerpen. De concentratie-indexen voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in enkele Waalse gemeenten zijn een heel stuk lager dan deze in Brussel en Vlaanderen.

Deze hypothese, dat residentiële concentratie en de daarmee veronderstelde (maar niet noodzakelijke) link met etnische concentratie in scholen kan echter niet de betere resultaten van Brussel ten aanzien van Vlaanderen verklaren wat betreft de aanwezigheid van personen met Turkse of Marokkaanse herkomst met een diploma hoger onderwijs, aangezien de residentiële concentratie van deze groep het sterkst is in het Brusselse Gewest.

De hypothese van residentiële concentratie ter verklaring van verschillende integratie-uitkomsten kwam vaak naar voren in onze interviews met sleutelfiguren van Turkse en Marokkaanse herkomst³⁵⁵ en lijkt zo de negatieve ondertoon van de Europese politieke debatten te reflecteren, waarin er vaak wordt van uitgegaan dat residentiële segregatie een negatieve impact heeft op participatie van migranten en etnische minderheden. Het wetenschappelijk onderzoek omtrent de impact van residentiële concentratie (en ook etnische concentratie in scholen) geeft echter weinig uitsluitsel over de impact hiervan op integratie. We bekijken hieronder wat het wetenschappelijk onderzoek stelt omtrent de impact van residentiële segregatie op onderwijsprestaties³⁵⁶ en taalverwerving en wat de inzichten zijn van onze respondenten hieromtrent.

In Europese politieke en mediadebatten wordt vaak verondersteld dat residentiële etnische concentratie leidt tot lagere economische participatie, minder identificatie met de ontvangstsamenleving, lagere onderwijsprestaties en taalkennis. Internationaal wetenschappelijk

354 AGIRDAG, Orhan, SCHOONVAERE, Quentin, *Etude démographique de la population d'origine marocaine en Belgique*, Brussel, Démo - Université Catholique de Louvain en Centrum voor Gelijke Kansen en voor Racismebestrijding, 2014, pp. 30-37. SCHOONVAERE, Quentin, *Etude démographique de la population d'origine turque en Belgique*, Brussel, Démo - Université Catholique de Louvain en Centrum voor Gelijke Kansen en voor Racismebestrijding, 2014, pp. 20-26.

355 Interviews 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 19.

356 *De sociale lift blijft steken. Prestaties van allochtone leerlingen in de Vlaamse Gemeenschap en de Franse Gemeenschap*, Brussel, Koning Boudewijn Stichting, 2009.

onderzoek dat de impact van residentiële concentratie op integratie betreft, geeft echter lang niet dergelijke sluitende antwoorden en is nog zeer beperkt.³⁵⁷ In dit wetenschappelijk onderzoek vinden we zowel meer optimistische interpretaties van de invloed van residentiële concentratie op participatie,³⁵⁸ als onderzoek dat lijkt aan te tonen dat, onder bepaalde omstandigheden, economische participatie en onderwijsprestaties negatief beïnvloed kunnen zijn door residentiële concentratie.³⁵⁹ Zo wordt in het onderzoek ook gewezen op de economische kansen die residentiële segregatie kan bieden voor economische participatie, met name in de etnische ondernemingen.

Ook Belgisch³⁶⁰ en Vlaams onderzoek³⁶¹ toont aan dat niet enkel residentiële concentratie, maar ook etnische concentratie in scholen (en beiden zijn niet altijd gerelateerd) geen eenduidige positieve of negatieve gevolgen hebben voor integratie. Deze resultaten gaan in tegen de dominante perceptie dat concentratiescholen de onderwijsprestaties en talenkennis per definitie negatief zouden beïnvloeden. Orhan Agirdag toonde aan dat sommige 'concentratiescholen' goede resultaten kunnen voorleggen door de goede praktijken die ze hebben ontwikkeld met de extra financiering in het kader van het gelijkekansenbeleid voor het onderwijs. Sociaal-economische concentratie daarentegen heeft wel een negatieve invloed op schoolprestaties, maar die valt niet noodzakelijk samen met etnische concentratie.³⁶² Ook omtrent residentiële concentratie en taalverwerving bestaat onderzoek in de Belgische context³⁶³, weliswaar gebaseerd op data van 20 jaar terug. Ook hier zijn de resultaten niet eenduidig, en verschillen ze per taalregio. Dit onderzoek toonde aan dat enkel in het Nederlandse taalgebied, de residentiële concentratie een negatieve invloed heeft op taalkennis van de regio, en dat er geen dergelijk verband is in de regio's waar Frans de dominante taal is (Brussel en Wallonië). In deze regio's is de aanwezigheid van personen van dezelfde etnische herkomst niet negatief gerelateerd aan de kennis van het Frans.

Op basis van dit kort overzicht van wetenschappelijk onderzoek omtrent de impact van etnische concentratie in woongebieden en scholen, lijkt het dus lang niet zeker dat residentiële concentratie

357 SCHÖNWALDER, Karen (Ed.), *op.cit.*, 2007, p. 92.

358 MUSTERD, Sako en OSTENDORF, Wim, "Spatial Segregation and Integration in the Netherlands", in SCHÖNWALDER, Karen (Ed.), *Ibidinem*, 2007, p 41-60. Deze onderzoekers vinden geen effect van etnische segregatie in scholen op onderwijsprestaties in Nederland. Ze stellen wel dat dit effect mogelijks verminderd wordt door het gelijke kansenbeleid, dat meer middelen ter beschikking stelt voor deze scholen.

359 PEACH, Ceri, "Sleepwalking into Ghettoisation? The British Debate over Segregation", in SCHÖNWALDER Karen (Ed.), *Ibidinem*, 2007, p 7-40. Dit onderzoek vindt effecten van residentiële concentratie voor sommige etnische groepen (Pakistani) en niet voor andere (Indiërs); ANDERSSON, Roger, "Ethnic Residential Segregation and Integration Processes in Sweden", in SCHÖNWALDER Karen (Ed.), *Ibid.*, 2007, p 61-90.

360 JACOBS, Dirk, REA, Andrea, TENEY, Céline, CALLIER, Louise en LOTHAIRE, Sandrine (2009), *De sociale lift blijft steken. Prestaties van allochtone leerlingen in de Vlaamse Gemeenschap en de Franse Gemeenschap, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2009.*

361 AGIRDAG, Orhan, NOUWEN, Ward, MAHIEU, Paul, VAN AVERMAET, Piet, VANDENBROUCKE, Anneloes, VAN HOUTTE, Mieke, *Segregatie in Orhan het basisonderwijs: geen zwart-witverhaal, Antwerpen, Garant, 2012.*

362 AGIRDAG, Orhan (et al.), *ibid.*

363 VAN TUBERGEN, Frank and WIERENGA, Menno, *op.cit.*, p. 1053.

een verklaring biedt voor de verschillende resultaten omtrent de verwerving van diploma's hoger onderwijs en taalverwerving in Vlaanderen, Wallonië en Brussel. Nochtans kwam deze verklaring wel veelvuldig terug in de interviews. (Dit toont mogelijk de dominantie aan van deze gepercipieerde relatie in het publieke debat). Om effectief te weten te komen of er in België, bij personen uit Turkse en Marokkaanse gemeenschappen, een invloed is van residentiële concentratie op integratie-indicatoren zouden niet de gewesten als maatstaf moeten genomen worden maar de gemeenten en wijken waar de betrokkenen wonen.

Onze respondenten noemden residentiële concentratie voornamelijk als een oorzaak van enkele negatief gepercipieerde integratie-indicatoren: minder taalkennis³⁶⁴, mindere schoolprestaties³⁶⁵ en een mindere identificatie met de ontvangstsamenleving³⁶⁶. Waar de residentiële concentratie-indexen op het eerste gezicht correleren met onze resultaten betreffende taalkennis (het best in Wallonië, waar de minste residentiële concentratie is, en het slechtst in Brussel, waar de concentratie het sterkst is) correleren ze niet met onze resultaten betreffende diplomaverwerving (het hoogst in Wallonië, waar inderdaad concentratie klein is, ook sterk in Brussel, waar residentiële concentratie nochtans hoog is, en het minst in Vlaanderen, waar residentiële concentratie nochtans lager ligt dan in Brussel) en ook niet met onze resultaten wat betreft identificatie met het ontvangstland (hogere identificatie met België in Brussel dan in Vlaanderen, terwijl residentiële concentratie in Brussel evenwel hoger is). In lijn met het wetenschappelijk onderzoek en ingaand tegen het publieke debat, vermelden onze respondenten residentiële concentratie echter ook als een positieve bijdrage voorpolitieke participatie³⁶⁷ en als een vorm van bescherming tegen discriminatie.³⁶⁸

Onze respondenten haalden in de interviews nog een tweede mogelijke verklaring aan voor de grotere aanwezigheid van hooggeschoolden in Brussel vergeleken met Vlaanderen. Volgens deze hypothese zouden hooggeschoolden van Marokkaanse of Turkse herkomst, ook al zijn ze in Wallonië of in Vlaanderen opgegroeid, de neiging hebben zich in Brussel te gaan vestigen. Het is onmogelijk deze hypothese te toetsen aan de hand van de gegevens verzameld via onze enquête, aangezien we mensen bevraagd hebben naar hun huidige woonplaats en niet naar de woonplaats waar ze opgegroeid zijn (binnen België). Ook helpt deze hypothese niet te verklaren waarom er meer hooggeschoolden van Turkse en Marokkaanse herkomst in Wallonië gevestigd zijn dan in Brussel. Wel is het zo dat ook voor de hele Belgische beroepsbevolking, Brussel een veel groter aantal hooggeschoolden kent dan Vlaanderen en Wallonië (respectievelijk 40,9 %, 31,7% en

.....
³⁶⁴ Bijvoorbeeld: interview 11, 13, 19.

³⁶⁵ Interview 12.

³⁶⁶ Interview 6, 19.

³⁶⁷ Interview 5, 11, 19.

³⁶⁸ Interview 13.

30,1%) alsook een hoger aanbod voor jobs die dergelijke profielen vereisen.³⁶⁹ Maar ook al zou deze bevolking van Turkse en Marokkaanse herkomst zich aan deze profielen aanpassen, dan nog is het moeilijk om hiermee het hoger aantal personen van die herkomst met een hoger diploma in Wallonië te verklaren. Om het nog complexer te maken moeten we ook in aanmerking nemen dat volgens demografisch onderzoek net de hoger geschoolde tweede generatie uitwijkt naar de rand rond Brussel, naar Vlaanderen dus. Ook deze verklaring biedt momenteel geen uitsluitel, maar het kan relevant zijn in toekomstige enquêtes niet enkel de huidige regio van verblijf te bevragen, maar ook de regio's binnen België waar men is opgegroeid en heeft schoolgelopen.

9.3. Conclusie

Concluderend, hebben we in dit hoofdstuk gezien dat de wetenschappelijke literatuur en de interviews verklaringen aanreiken voor de verschillende regionale integratiepatronen die betrekking hebben op, enerzijds, de kenmerken van de ontvangstsamenleving, en anderzijds, de kenmerken van de migranten(gemeenschappen).

In de categorie verklaringen die zich richten op het effect van de ontvangstsamenleving op de integratie van personen met een migratie-herkomst, hebben we aangetoond dat de verschillende politieke (POS), discursieve (DOS) en economische opportuniteitsstructuren (EOS) een zeer aannemelijke verklaring bieden voor de verschillen, naargelang de regio, in politieke participatie, nationale identificatie (POS en DOS) en werkzaamheidsgraden (EOS) van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. De POS en DOS verklaringen samen waren ook de meest voorkomende verklaringen van onze respondenten ter duiding van de verschillende integratiepatronen per regio. Het lijkt hen weinig overtuigend om deze verschillen aan de kenmerken van migranten toe te wijzen.

Daar waar de wetenschappelijke literatuur zich beperkt tot het gebruik van 'discursieve en politieke opportuniteitsstructuren' als mogelijke verklaringen van verschillende patronen van politieke participatie, lijken de correlaties in onze onderzoeksresultaten duidelijk aan te tonen dat de impact van deze opportuniteitsstructuren ook nader onderzocht moet worden om verschillende regionale patronen van nationale identificatie te verklaren. Sommige respondenten gingen nog verder in het gebruik van de politieke en discursieve opportuniteitsstructuren en meenden dat deze mogelijk inzicht kunnen bieden in de verschillen in taalverwerving en schoolprestaties per regio. Het is een piste die ook nader kan onderzocht worden in het nog te beperkte onderzoek omtrent de impact van de openheid ten aanzien van migranten op integratie-uitkomsten. De interviews lieten ons ook toe om de concepten die verwijzen naar de 'discursieve en politieke opportuniteitsstructuren' beter te operationaliseren of concreet inhoud te geven. Respondenten verwezen voornamelijk naar de

³⁶⁹ TORFS, Wouter, *De arbeidsmarkt(en) in België: Evolutie, Vergelijking en stand van zaken anno 2007*, KULeuven, VIVES Beleidspapers 5, pp. 7-8.

verschillende aanwezigheid van het anti-migratiediscours in de gewesten als het belangrijkste element van de verschillende regionale discursieve opportuniteitsstructuren, maar ook (zij het in mindere mate) naar de verschillende graad van openheid van de regionale identiteiten en het verschillende integratiebeleid. Deze eerste en in de interviews meest talrijke invulling van het DOS-concept (graad en type van politisering van migratie) is een toevoeging aan het huidige gebruik van het DOS-concept in integratiestudies waarin voornamelijk de verschillende invulling van de (nationale/regionale) burgerschapsconcepten en integratiebeleid wordt bestudeerd.

Naast de verschillende discursieve, politieke en economische opportuniteitsstructuren in de drie gewesten verwijzen de wetenschappelijke literatuur en ook de interviews, in beperkte mate naar het verschil in internationale prestige van het Frans en Nederlands om verschillen in taalverwerving in Vlaanderen, Wallonië en Brussel te verklaren. Deze mogelijke verklaring volstaat niet om onze enquête-resultaten te duiden, aangezien Brussel en Wallonië in dat geval betere resultaten zouden moeten halen dan Vlaanderen, wat niet het geval is, enkel Wallonië doet het beter. Enkel de in de wetenschappelijke literatuur aanwezige verklaring van de relatieve grootte van de migrantengroepen per geografische regio kan eventueel de correlatie wat betreft taalverwerving die wij vaststelden in dit onderzoek duiden.

In de categorie verklaringen die kijken naar het effect van de kenmerken van de (migranten) gemeenschappen op integratie-uitkomsten werden twee types verklaringen besproken. Ten eerste, deze die betrekking hebben op de migranten-gemeenschappen (community effects), en concreet, hun residentiële concentratie en de etnische concentratie in scholen, en ten tweede, deze die betrekking hebben op de optelsom van individuele kenmerken van de personen van migratie-herkomst (individual effects)..

De verschillende residentiële concentratie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in de drie Belgische gewesten, alsook de daarmee veronderstelde verbonden etnische concentratie in scholen, was de meest voorkomende verklaring gericht op de kenmerken van de migranten(gemeenschappen) in de interviews. Wetenschappelijk onderzoek geeft echter geen eenduidige antwoorden over de invloed van residentiële concentratie/etnische concentratie in scholen op integratie-uitkomsten. Ook lijkt een geheel gewest als Vlaanderen, Wallonië of Brussel niet de juiste maatstaf om het effect van etnische concentratie te meten, maar gebeurt dit beter op het niveau van wijken en/of scholen. Dat deze verklaring betreffende residentiële/etnische concentratie sterk naar voren kwam in onze interviews om de regionale verschillen in integratie in België te duiden, lijkt volgens ons de sterke aanwezigheid van dit vermeende oorzakelijk verband in de politieke debatten te reflecteren. Anders dan in de politieke debatten en gelijklopend met het wetenschappelijk onderzoek, wezen onze respondenten echter ook op de positieve effecten van etnische concentratie, met name als bescherming tegen discriminatie.

Een allerlaatste opmerking die werd aangereikt in onze interviews liet ons ook toe in te zien dat, als we het regioverschil in het aantal houders van een diploma hoger onderwijs in Brussel, Wallonië en Vlaanderen beter willen verklaren, het in toekomstige enquêtes belangrijk is om niet alleen te vragen naar de huidige woonplaats, maar ook 'naar de woonplaats waar de bevrageden zijn opgegroeid en hebben schoolgelopen. Dit is vooral belangrijk om de mogelijke impact van het schoolsysteem (Vlaanderen versus Franstalig België) op de diplomaverwerving te begrijpen.

HOOFDSTUK 10 : DE NON-IMPACT VAN RELIGIEUZE PRAKTIJK OP INCLUSIE- INDICATOREN

Laura Westerveen,
Ilke Adam
en Mathijs Van Dijk

Uit de kwantitatieve analyse van deze studie blijkt dat religieuze praktijk en meer bepaald de graad van praktisering, geen invloed heeft op het merendeel van de door ons bestudeerde indicatoren van inclusie (behalve voor twee indicatoren in het geval van de groep met een Turkse migratieachtergrond). In onze enquête definiëren wij een meer praktiserende moslim(a) als iemand die zegt 'altijd het gebed en het vasten' te respecteren.

Tabel 28: gestandaardiseerde beta-coëfficiënten voor de onafhankelijke variabele "religieuze praktijk" uit verschillende logistische regressieanalyses besproken in het kwantitatieve luik (Groep van de Marokkaanse Belgen)

Afhankelijke variabelen	Altijd respecteren van regels inzake gebed en vasten
Actief zijn op de arbeidsmarkt	1,117 (0,372) ns
Diploma hoger onderwijs	1,186 (0,301) ns
Belgen zonder migratieachtergrond als zeer verschillend aanzien	0,953 (0,281) ns
Zich meer Belg voelen dan Marokkaan of Turk	0,770 (0,386) ns
Zich interesseren voor politiek	0,566 (0,298) ns
Zich radicaal voor democratische waarden uitspreken	0,595 (0,336) ns

Tabel 29: gestandaardiseerde beta-coëfficiënten voor de onafhankelijke variabele "religieuze praktijk" uit verschillende logistische regressieanalyses besproken in het kwantitatieve luik (Groep van de Turkse Belgen)

Afhankelijke variabelen	Altijd respecteren van regels inzake gebed en vasten
Actief zijn op de arbeidsmarkt	0,677 (0,392) ns
Diploma hoger onderwijs	1,244 (0,383) ns
Belgen zonder migratieachtergrond als zeer verschillend aanzien	0,861 (0,311) ns
Zich meer Belg voelen dan Marokkaan of Turk	1,035 (0,384) ns
Zich interesseren voor politiek	1,094 (0,319) ns
Zich radicaal voor democratische waarden uitspreken	0,208 (0,570) *

Concreet heeft onze enquête aangetoond dat religieuze praktijk zoals wij die hebben omschreven, geen invloed heeft op socio-economische inclusie (de deelname op de arbeidsmarkt, houder te zijn van een diploma hoger onderwijs), op politieke participatie³⁷⁰, noch op identiteitskwesties (het zien van 'Belgo-Belgen' als hetzelfde of anders, het zich meer of minder Belg voelen ten opzichte van de nationaliteit van origine) en op de ervaring slachtoffer te zijn geweest van discriminatie.

Ook al stelden we vast dat, religieuze praktijk geen invloed heeft op het merendeel van de inclusie-indicatoren bij zowel personen van Turkse als van Marokkaanse herkomst, moeten toch enkele uitzonderingen worden vermeld voor de groep van Turkse origine. Voor deze groep is het feit meer praktiserend te zijn een factor die de kans doet vergroten 'niet geheel akkoord te zijn met de democratische waarden'³⁷¹ en een 'merendeel vrienden te hebben met een islamitische geloofsovertuiging'. Er werd echter bij deze groep ook geen impact vastgesteld van religiositeit op de overige indicatoren van inclusie, namelijk diplomaverwerving, werkzaamheidsgraad, politieke participatie, nationale identiteit, sociale afstand tot autochtonen en ervaringen met discriminatie. Ons inziens kan dit verschil tussen personen van Marokkaanse herkomst en personen van Turkse herkomst in de invloed van religiositeit op de twee genoemde indicatoren van inclusie, mogelijk verklaard worden door het feit dat (zoals wij in het kwantitatieve luik hebben vastgesteld³⁷²) de Turkse gemeenschappen in België over het algemeen minder praktiserend zijn wat betreft vasten en bidden dan de Marokkaanse gemeenschappen. Als ze toch praktiserend zijn hangen ze echter mogelijk een conservatievere en wellicht minder democratische interpretatie van de islam aan.

In dit hoofdstuk bekijken we de mogelijke verklaringen voor deze resultaten uit de kwantitatieve analyse die aanwezig zijn in de wetenschappelijke literatuur, alsook de verklaringen die naar voren kwamen in onze interviews. In deze interviews met sleutelfiguren uit de Belgo-Turkse en de Belgo-Marokkaanse gemeenschap werd de volgende vraag gesteld over deze uitkomst:

Hoe is de afwezigheid van een impact van religieuze praktijk op indicatoren van inclusie te verklaren?

Alvorens de verschillende wetenschappelijke verklaringen en de verklaringen aangebracht in de interviews te bespreken, zal eerst worden uiteengezet in hoeverre de respondenten het resultaat uit het kwantitatieve luik verassend of juist niet verassend vonden. Uit de interviews bleek dat een groot deel van de respondenten onze bevinding dat religiositeit geen impact heeft op indicatoren

370 De intentie om te gaan stemmen tijdens de verkiezingen van 2014, interesse in politiek en contact hebben opgenomen met iemand in een openbare functie in de afgelopen zes maanden.

371 Deze positie ten aanzien van democratische waarden werd in het kwantitatieve luik van deze studie vastgesteld op basis van de antwoorden op de vragen naar de gunstigheid van het democratische systeem, het belang van een sterk leider en de scheiding van de religieuze en wereldlijke machten.

372 In het kwantitatieve luik van deze studie werd vastgesteld dat personen van Turkse herkomst anders religieus praktiserend zijn dan personen van Marokkaanse herkomst. Het moskeebezoek is namelijk frequenter onder de Turkse groep, terwijl andere vormen van praktisering zoals het vasten tijdens de ramadan en het bidden minder vaak wordt opgevolgd door de Turkse groep ten opzichte van de Marokkaanse groep. Zie ook pagina 37-41 van het kwantitatieve rapport.

van inclusie verrassend vond³⁷³, terwijl ongeveer hetzelfde aantal respondenten dit juist niet verrassend vond.³⁷⁴ Ook gaf een aantal respondenten zowel redenen aan waarom ze het resultaat wel verrassend vonden, als redenen waarom het resultaat hen niet had verrast.³⁷⁵ De redenen waarom respondenten de betreffende uitkomst wel verrassend vonden, waren dat (1) zichtbare religieuze kenmerken (en dan met name het dragen van de hoofddoek) negatief beoordeeld zouden worden door de samenleving en daarmee het inclusieproces, vooral op de arbeidsmarkt, zouden bemoeilijken³⁷⁶, dat (2) door een gepolitiseerd anti-islamdiscours de nadruk steeds meer op de religieuze dimensie is komen te liggen en dat men daardoor een grotere impact van discriminatie op praktiserenden zou verwachten³⁷⁷, dat (3) door een vermeende intensivering of groeiende radicalisering van religieuze praktijk binnen de moslimgemeenschap religiositeit wel invloed zou hebben op indicatoren van inclusie³⁷⁸, maar ook dat (4) religiositeit juist eerder een positieve impact zou hebben op inclusie, omdat mensen vanuit religieuze overwegingen juist eerder actief zouden zijn op sociaal vlak.³⁷⁹ Waarom de overige respondenten onze uitkomst daarentegen niet verrassend vonden, had voornamelijk te maken met het feit dat volgens hen religie in de privésfeer wordt gehouden en daardoor geen impact zou hebben op participatie in de publieke sfeer.³⁸⁰ De genoemde uitzonderingen voor de Turkse gemeenschap verraste ongeveer een kwart van de respondenten³⁸¹, bijvoorbeeld omdat zij verwacht hadden dat er geen verschillende impact zou zijn van religieuze praktijk op de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen³⁸² of omdat Turkse migranten juist meer bekend zouden zijn met democratische waarden vanuit het thuisland dan Marokkaanse migranten.³⁸³ Daarnaast gaven enkele respondenten aan de genoemde uitzonderingen niet te kunnen verklaren³⁸⁴ en was een respondent niet verrast door deze uitkomst, omdat volgens deze respondent veel personen van Turkse herkomst in België een door de Turkse overheid aanbevolen versie van de islam aanhangen, die hen enerzijds motiveert om te integreren maar hen anderzijds ook toont dat de Belgische democratie moslims anders behandelt dan niet-moslims.³⁸⁵

.....
373 Interviews 1, 2, 9, 11, 15, 16.

374 Interviews 3, 6, 10, 13, 14, 19.

375 Interviews 4, 5, 8, 12, 17.

376 Interviews 1, 2, 8, 9, 17.

377 Interviews 2, 4, 5, 12.

378 Interviews 9, 11, 12.

379 Interview 15.

380 Interviews 3, 5, 6, 8, 10, 14, 17, 19

381 Interviews 1, 6, 16, 20.

382 Interview 20.

383 Interview 16.

384 Interviews 11, 17.

385 Interview 19.

In de wetenschappelijke literatuur heeft men ook, hoewel beperkt, aandacht besteed aan de invloed van religie of religieuze praktijk op inclusiepatronen. Om de verklaringen die in de wetenschappelijke literatuur worden genoemd te kunnen vergelijken met de antwoorden van onze respondenten in de interviews, zal worden besproken in hoeverre deze academische verklaringen terugkomen in de interviews en of de antwoorden van de respondenten in de interviews deze academische verklaringen kunnen aanvullen, concretiseren of verduidelijken.

10.1. De afwezigheid van een impact van religieuze praktijk op inclusie: welke indicatoren

De academische verklaringen voor de impact van religieuze praktijk op de inclusie van migranten, kunnen worden onderverdeeld in, ten eerste, de rol van lidmaatschap in religieuze organisaties als mogelijke hulpbron bij inclusie, ten tweede, de rol van religie als symbolische grens ten aanzien van de meerderheidsbevolking, die mogelijk aanleiding geeft tot discriminatie, en ten derde, de rol van religie als bron van waarden en sociale organisatie. Naast deze drie verklaringen, die in tegenstelling tot onze kwantitatieve onderzoeksresultaten wel een impact van religiositeit op de inclusie van migranten veronderstellen, zal in dit hoofdstuk nog een vierde verklaring gepresenteerd worden. Deze vierde verklaring kan mogelijk wel de vastgestelde non-impact van religiositeit op indicatoren van inclusie verklaren en verwijst naar de uitoefening van de religieuze praktijk in de privésfeer en de aanpassing van moslimmigranten aan het proces van secularisering in West-Europese samenlevingen.

Religie lijkt sinds de start van het tweede millennium herontdekt als een mogelijke verklaring van inclusie van migranten in westerse samenlevingen.³⁸⁶ In dit onderzoek wordt echter veelal gekeken naar de impact van religieuze affiliatie en maar heel weinig naar religieuze praktijk. Het merendeel van het hierboven geciteerde onderzoek probeert dan de inclusie-uitkomsten van migranten te vergelijken volgens hun geloof (moslim, christen, hindoe, boeddhist of sikh) en waar mogelijk, om religie te differentiëren van etniciteit. Ons onderzoek bestudeert echter een populatie die in overgrote meerderheid bestaat uit moslims, namelijk personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Ons onderzoek wilde bestuderen of religieuze praktijk, en dus niet louter identificatie met religie, een invloed heeft op inclusie-indicatoren zoals diplomaverwerving, tewerkstelling, waarden, identiteitsvorming en politieke participatie. Het onderzoek dat de invloed van religieuze

386 VOAS, David en FLEISCHMANN, Fenella, *Islam Moves West: Religious Change in the First and Second Generations*. *Annual Review of Sociology* 38 (1) 525-545, 2012; CADGE, W. en ECKLUND, E.H., *Immigration and Religion*. *Annual Review of Sociology* 33, 359-380, 2007; CONNOR, P. en KOENIG, M., *Bridges and Barriers: Religion and Immigrant Occupational Attainment across Integration Contexts*. *Annual Review of Sociology* 47 (1) 3-38, 2013; HEATH, Anthony en MARTIN, Jean, *Can Religious Affiliation Explain 'Ethnic' Inequalities in the Labour Market? Ethnic and Racial Studies* 36 (6) 1005-1027, 2012; REITZ, Jeffrey G., BANARJEE, Rupa, PHAN, Mai en THOMPSON, Jordan, *Race, Religion and the Social Integration of New Immigrant Minorities in Canada*. *International Migration Review* 43 (4) 695-726, 2009; FONER, Nancy en ALBA, Richard, *Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion? International Migration Review* 42 (2) 360-392, 2008.

praktijk, en de graad daarvan, bestudeert is echter zeer beperkt voorhanden.³⁸⁷ Bovendien wordt religieuze praktijk in veel onderzoek, ook omtrent migranteninclusie, gemeten aan de hand van zeer christelijk geïnspireerde indicatoren van graad van praktisering, namelijk de zelf aangegeven frequentie van kerk- of moskeebezoek.³⁸⁸ Deze indicatoren betekenen voor moslims minder of iets anders dan voor christenen. Zo laat Ruud Koopmans³⁸⁹ zien dat religieuze praktijk ook gaat over de inhoud van wat men gelooft en daarom niet noodzakelijk gemeten kan worden aan de hand van dezelfde indicator voor de islam als voor het christendom.³⁹⁰ Bovendien toont Senses Ozyurt³⁹¹, in een studie naar de impact van geloof op de inclusie van vrouwelijke moslimimmigranten in de Verenigde Staten aan, dat de verschillende dimensies van religiositeit (dat wil zeggen de publieke religieuze praktijk zoals moskeebezoek, geïnternaliseerde religieuze overtuigingen zoals het volgen van de leer uit de Koran en religieuze praktijk in de privésfeer zoals de zekat) de inclusie van immigranten elk op eigen wijze kunnen beïnvloeden.³⁹² Als we de impact van religie op de inclusie van immigranten willen bepalen, is het dus van belang om de verschillende mogelijke indicatoren voor de graad van religieuze praktisering in overweging te nemen. Ons onderzoek vult hiermee twee leemten in: ten eerste bekijkt het of religieuze praktijk invloed heeft op inclusie (en niet religieuze affiliatie); ten tweede operationaliseert het de graad van praktisering op een wijze die meer aansluit bij de religieuze praktijk van moslims (en niet aan de hand van een indicator met een christelijke bias). Zoals gezegd, definiëren wij een meer praktiserende moslim(a) als iemand die zegt 'altijd het gebed en het vasten' te respecteren. Gezien de huidige publieke discussies over islamisering, kan het voor moslims nochtans heel relevant zijn om de invloed van religieuze praktijk op inclusie te meten aan de hand van deze meer specifieke en optimale indicatoren.

10.2. Religiositeit als brug of hindernis voor inclusie

In wetenschappelijk onderzoek omtrent impact van religie op inclusie wordt religie ofwel als 'brug'³⁹³ naar inclusie gezien, door de rol van lidmaatschap in religieuze organisaties als een

387 Zie bijvoorbeeld: REITZ, Jeffrey G., BANARJEE, Rupa, PHAN, Mai en THOMPSON, Jordan, *Race, Religion and the Social Integration of Immigrant of New Immigrant Minorities in Canada*. *International Migration Review* 43 (4) 695-726, 2009; CONNOR, P. en KOENIG, M., *Bridges and Barriers: Religion and Immigrant Occupational Attainment across Integration Contexts*. *Annual Review of Sociology* 47 (1) 3-38, 2013.

388 Zie bijvoorbeeld: CONNOR, P. en KOENIG, M., *Bridges and Barriers: Religion and Immigrant Occupational Attainment across Integration Contexts*. *Annual Review of Sociology* 47 (1) 3-38, 2013.

389 KOOPMANS, Ruud, *Religious Fundamentalism and Hostility against Out-groups: A Comparison of Muslims and Christians in Western Europe*. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41 (1) 33-57, 2015.

390 *Ibidem*, 35.

391 SENSES OZYURT, Saba, *The Selective Integration of Muslim Immigrant Women in the United States*. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39 (10) 1617-1637, 2013.

392 *Ibidem*, 1629, 1634.

393 PORTES, Alejandro en RUMBAUT, Rubén G., *Immigrant America: A Portrait*. Los Angeles, University of California Press, 1990; WARNER, R. Stephen, *Religion, Boundaries, and Bridges*. *Sociology of Religion* 58 (3) 217-238, 1997; MOONEY, Margarita A., *Faith Makes Us Live: Surviving and Thriving in the Haitian Diaspora*. Berkeley, University of California Press, 2009.

mogelijke hulpbron bij inclusie, ofwel als een hindernis³⁹⁴, door de symbolische grens die religie oplevert ten aanzien van de ontvangstsamenleving en de mogelijke discriminatie die daaruit voortkomt. Het is vooral de Noord-Amerikaanse (Verenigde Staten) literatuur die religie als een 'brug' beschouwt naar opwaartse mobiliteit en de Europese literatuur, als een 'hindernis'.³⁹⁵

In de Verenigde Staten zou religie door lidmaatschap in voluntaristische congregaties en het sociaal kapitaal dat dat met zich meebrengt, een hulpmiddel tot inclusie zijn, terwijl dit in West-Europa niet het geval zou zijn. Dit heeft alles te maken met de verschillende rol die religie speelt in de Noord-Amerikaanse en West-Europese samenlevingen: de brugfunctie van religie zou beter werken in de Verenigde Staten van Amerika, een samenleving waar religie gedereguleerd functioneert in een pluralistische context en georganiseerd is in voluntaristische congregaties. Hier kan lidmaatschap in religieuze organisaties allerlei hulpmiddelen bieden voor structurele inclusie.³⁹⁶

In de West-Europese samenlevingen daarentegen, kan religie voor migranten een 'hindernis' betekenen, omdat ze in deze samenlevingen een zeer duidelijke symbolische grens betekent³⁹⁷, niet alleen door voluntaristische expressies van religie (zoals hoofddoeken, baarden of kippa's) maar ook door ascriptieve indicatoren van iemands religie zoals naam of zelfs nationale herkomst. In tegenstelling tot de Verenigde Staten, valt in continentaal Europa – waar in een aantal landen de meerderheid van personen met een niet-Europese migratieachtergrond moslim zijn en de meerderheid van West-Europese moslims immigranten zijn - immigratie bijna samen met de islam.³⁹⁸ Ook vinden we in verschillende West-Europese landen, een oververtegenwoordiging van migranten uit één bepaalde regio³⁹⁹, zoals ook geldt voor de Turkse en Marokkaanse migrantengemeenschappen in België. Bovendien worden West-Europese samenlevingen, hoewel gesecculariseerd, nog steeds gezien als gebed in een erg christelijke traditie, waarin moslims de 'zichtbare andere' zijn.⁴⁰⁰ Al deze factoren samen betekenen een opeenstapeling van dimensies van 'anders zijn' (namelijk op het vlak van herkomst, religiositeit en etniciteit) voor moslimimmigranten in West-Europa.⁴⁰¹ Dit resulteert in wat Richard Alba⁴⁰² een 'heldere grenslijn'

394 ZOLBERG, A.R. en WOON, L.L., *Why Islam Is Like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States. Politics and Society* 27 (1) 5-38, 1999; ALBA, Richard, *Bright vs. Blurred Boundaries: Second-generation Assimilation and Exclusion in France, Germany and the United States. Ethnic and Racial Studies* 28 (1) 20-49, 2005; CASANOVA, José, *Immigration and the New Religious Pluralism: A European Union/United States Comparison. In: BANCHOFF, Thomas, Democracy and the New Religious Pluralism. Oxford, Oxford University Press, 59-84, 2007.*

395 CONNOR, P. en KOENIG, M., *Bridges and Barriers: Religion and Immigrant Occupational Attainment across Integration Contexts. Annual Review of Sociology* 47 (1) 3-38, 2013; FONER, Nancy en ALBA, Richard, *Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge of Barrier to Inclusion? International Migration Review* 42 (2) 360-392, 2008.

396 CONNOR, P. en KOENIG, op cit .

397 *Idem.*

398 CASANOVA, José, *Immigration and the New Religious Pluralism: A EU/US Comparison. Paper presented at the Conference on "The New Religious Pluralism and Democracy", Georgetown University, 21-22 April, 2005, 4.*

399 *Ibidem*, 4-5.

400 ZOLBERG, A.R. en WOON, L.L., *Why Islam Is Like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States. Politics and Society* 27 (1) 5-38, 1999.

401 CASANOVA, José, *Immigration and the New Religious Pluralism: A EU/US Comparison. Paper presented at the Conference on "The New Religious Pluralism and Democracy", Georgetown University, 21-22 April, 2005, 4-5.*

402 ALBA, Richard, *Bright vs. Blurred Boundaries: Second-generation Assimilation and Exclusion in France, Germany and the United States. Ethnic and Racial Studies* 28 (1) 20-49, 2005.

noemt (anders dan de meer 'troebele' grenslijnen in de Verenigde Staten) tussen enerzijds migranten en etnische minderheden en anderzijds de autochtone bevolking in West-Europese samenlevingen.

In de interviews kwam deze opvatting van religiositeit als mogelijke hindernis voor de inclusie van migranten ook vaak terug. De in de veelal Amerikaanse literatuur beschreven positieve impact van religie, door de brug tot inclusie die lidmaatschap in voluntaristische religieuze organisaties daar kan betekenen, werd niet aangehaald in de interviews. Door verschillende respondenten werd aangehaald dat moslims in België gestigmatiseerd worden op basis van zichtbare religieuze symbolen als het dragen van een hoofddoek en het hebben van een baard.⁴⁰³ De duidelijke symbolische grens die deze stigmatisering oplevert tussen de autochtone bevolking en moslimmigranten, zou er volgens sommige respondenten onder andere voor zorgen dat werknemers afgeschrikt worden om moslims in dienst te nemen.⁴⁰⁴ Eén van de respondenten merkte hierbij op dat discriminatie van moslims op de arbeidsmarkt in België niet enkel te maken heeft met het niet accepteren van zichtbare religieuze kenmerken op de werkvloer, maar ook met het beeld dat men heeft van de mogelijke eisen die men kan gaan stellen aan de uitoefening van een potentiële baan: '(...) dat ik dikwijls bij werkgevers hoor van als het kan, liever niet, om te vermijden dat al die wensen die te wijten zijn met religie, om daar geen rekening mee te houden'.⁴⁰⁵

Een derde reden waarom men mogelijk kan verwachten dat religie een impact heeft op inclusie van migranten, is het waardenpatroon dat religie meegeeft, evenals de sociale organisatie van het leven van een individu en de gemeenschap. Deze redenering ligt in de lijn, hoewel meer op micro-niveau, van het klassieke, en deze dagen erg onorthodoxe werk Protestantse Ethiek en de Geest van het Kapitalisme van Max Weber.⁴⁰⁶ Ook is het deze redenering die assumpties over inclusie van moslims en beweerde verschillen in waarden tussen moslims en niet moslims omtrent (voornamelijk) gendergelijkheid en secularisme, in het publieke debat na 11 september inspireert.⁴⁰⁷ Buijs en Rath⁴⁰⁸ noemen in een rapport over de stand van het wetenschappelijk onderzoek naar moslims in Europa, dat de associatie van moslims met premoderne houdingen en religieuze praktijken, een grote hoeveelheid aan onderzoek heeft opgeleverd over de mate waarin islamitische waarden verenigbaar zijn met de waarden van de moderne West-Europese

403 Interview 1, 2, 8, 9, 17.

404 Interview 1, 8, 9.

405 Interview 9.

406 WEBER, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated by Talcott Parsons. London, George Allen and Unwin, 1930.

407 RAMADAN, Tariq, *Religious Allegiance and Shared Citizenship*. In: BANTING, Keith G., COURCHENE, Thomas J. en SEIDLE F. Leslie, *Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada*. Montréal, McGill-Queen's University Press, 451-464, 2007.

408 BUIJS, Frank J. en RATH, Jan. *Muslims in Europe: The State of Research*. IMISCOE Working Paper, 2006.

samenlevingen, met thema's als onder meer gendergelijkheid en de hoofddoek en de islam en vrijheid van meningsuiting.⁴⁰⁹ De assumptie omtrent een verschil in waarden tussen moslims en niet-moslims doorstaat echter niet altijd de empirische test, zoals onder meer blijkt uit onze enquête⁴¹⁰ en zoals ook in ander onderzoek wordt bevestigd.⁴¹¹ Ook is het moeilijk om te weten te komen of het de religieuze waarden zijn die een invloed uitoefenen op indicatoren van inclusie, of eerder de manier waarop de samenleving reageert op religieuze minderheden. Zo hebben wij in de kwantitatieve analyse van deze studie een relatie vastgesteld tussen religieuze praktijk en het gevoel van discriminatie. Wanneer men aangeeft slachtoffer te zijn geweest van discriminatie, heeft men namelijk meer kans een meer praktiserende moslim(a) te zijn.⁴¹² Wij konden echter geen uitsluitsel geven over de richting van deze relatie: voelen de meer praktiserenden zich vaker gediscrimineerd, omdat ze praktiseren of praktiseren ze meer omdat ze vaker gediscrimineerd werden? Verklaring twee en drie zijn dus moeilijk uit elkaar te halen. De commissie Bouchard-Taylor concludeerde hierover in een rapport over redelijke aanpassingen omwille van religie in Quebec⁴¹³, dat als er problemen zijn omtrent de inclusie van religieuze minderheden, deze niet gebaseerd zijn op culturele verschillen maar op de 'racialisering van hun religieuze status'.⁴¹⁴ In dat geval zou de genoemde duidelijke symbolische grens die islamitische religiositeit oplevert ten aanzien van de meerderheidsbevolking in West-Europese samenlevingen, aanleiding geven tot discriminatie van moslimimmigranten in de ontvangstsamenleving.

Ook de interviews geven aan dat verklaring twee en drie moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Deze twee verklaringen zijn namelijk naast elkaar te vinden in de interviews. Enerzijds vertelden onze respondenten dat de islamitische religie als sociale organisatie met leefregels en een waardenpatroon een impact kan hebben op de inclusie van migranten.⁴¹⁵ Zo bracht een van de respondenten naar voren dat religiositeit een voordeel zou kunnen opleveren voor inclusie omdat het een drijfveer kan zijn om positief bij te dragen aan de maatschappij: '(...)Ze hebben een verantwoordelijkheid ten opzichte van de maatschappij waarin ze leven. Ze moeten correct zijn, geëngageerd, iemand die men in vertrouwen kan nemen. (...)'.⁴¹⁶ Andere respondenten nuanceren

409 *Ibidem*, 28.

410 Zie pagina 102-119 van het kwantitatieve rapport van deze studie.

411 SCHEIBLE, J. A. en FLEISCHMANN, F., *Gendering Islamic Religiosity in The Second Generation: Gender Differences in Religious Practices and the Association with Gender Ideology among Moroccan- and Turkish-Belgian Muslims*. *Gender and Society* 27 (3) 372-395, 2013; DIEHL, C., KOENIG, M. en RUCKDESCHEL, K., *Religiosity and Gender Equality: Comparing Natives and Muslim Immigrants in Germany*. *Ethnic and Racial Studies* 32 (2) 278-301, 2009. Zie ook het onderzoeksrapport van het Eurislam onderzoeksproject, *Finding a place for islam in Europe*: www.eurislam.eu.

412 Dat wil zeggen: te hebben aangeduid dat de religieuze overtuiging is versterkt, dat men nauwgezet de regels in verband met het gebed en het vasten opvolgt, dat men altijd halal consumeert, naar de moskee gaat, een hoofddoek draagt en zich geheel onthoudt van het drinken van alcohol.

413 BOUCHARD, Gérard en TAYLOR, Charles, *Building the Future: A Time for Reconciliation*. Report, Quebec, 2008. Online beschikbaar via: <http://collections.banq.qc.ca/ark:/52327/bs1565996>.

414 *Ibidem*; JOSHI, KHYATI Y., *The Racialization of Hinduism, Islam and Sikhism in the United States*. *Equity & Excellence in Education* 39, 211-226, 2006.

415 Interview 13, 15, 16.

416 Interview 16.

en menen dat de vraag of de leefregels en het waardenpatroon dat de islam met zich meebrengt daadwerkelijk een voordeel opleveren voor inclusie, sterk afhangt van hoe men tegen de eigen religiositeit aankijkt (als factor die inspireert om zich in te zetten voor de maatschappij of als factor die in strijd is met de waarden in de meerderheidssamenleving): 'Hoe projecteren ze hun religiositeit op hun sociale omgeving? Is dit op een inclusieve manier of op een exclusieve manier? Beschouwt hij/zij de godsdienstige praktijken en religiositeit in tegenstrijd met de vereisten van de sociale omgeving?'.⁴¹⁷ Ook stelde een van de respondenten dat religieuze waarden het verloop van de carrière kunnen beïnvloeden, wanneer men bijvoorbeeld bepaalde taken niet wil uitvoeren vanwege religieuze voorschriften of verzoeken tot aanpassingen op de werkvloer niet worden ingewilligd.⁴¹⁸ Anderzijds verklaarden onze respondenten ook dat door de sterke associatie van de islam met premoderne waarden, fundamentalisme en zelfs terrorisme in het Belgische publieke discours en de media, de nadruk steeds meer op religie is gaan liggen, wat een beeld heeft opgeleverd van een homogene moslimgemeenschap die in werkelijkheid niet bestaat.⁴¹⁹ Deze geëssentialiseerde representatie van de islamitische religie en immigrantengemeenschappen versterkt volgens hen ook het gevoel van discriminatie en uitsluiting onder moslimimmigranten: '(...) het essentialiseren van sociale problemen gebaseerd op etnie versterkt juist de reactie vanuit die bevolkingsgroep, die zich dan misnoegd en vooral miskend voelt, om te reageren tegen die maatschappij'.⁴²⁰

Een zeldzaam voorbeeld van onderzoek, van Phillip Connor en Matthias Koenig⁴²¹, dat de invloed bestudeert van religieuze praktijk op inclusie (weliswaar aan de hand van een andere indicator dan de onze) stelt duidelijk verschillen vast naargelang de rol van religie in de Verenigde Staten, Canada en West-Europa. In de Verenigde Staten heeft het maandelijks bijwonen van religieuze diensten, hoewel meer uitgesproken voor de christelijke migranten, voor de tweede generatie een positieve invloed op het uitoefenen van een geschoolde of managersjob.⁴²² In West-Europa daarentegen is er een negatief effect van dit type praktijk op arbeidsparticipatie, maar enkel voor de eerste generatie. In Canada vinden de onderzoekers een negatief effect van deze vorm van religieuze praktijk op arbeidsparticipatie voor de eerste generatie zoals in Europa, en een positief effect op de tweede generatie zoals in de Verenigde Staten. In ons onderzoek hebben wij dus een andere indicator van religieuze praktijk gebruikt dan Connor en Koenig. Waar zij de graad van praktisering meten aan de hand van het bijwonen van religieuze diensten (een erg christelijk geïnspireerde indicator), keken wij naar het respecteren van het gebed en vasten (een meer op de

.....
417 Interview 15.

418 Interview 1.

419 Interviews 4, 5, 9, 12.

420 Interview 12.

421 CONNOR, P. Connor en KOENIG, M., *Bridges and Barriers: Religion and Immigrant Occupational Attainment across Integration Contexts. Annual Review of Sociology* 47 (1) 3-38, 2013.

422 *Ibidem*, 29.

islam geïnspireerde indicator). Aan de hand van deze indicator hebben wij vastgesteld dat er voor onze populatie geen impact was van religieuze praktijk op indicatoren van inclusie zoals arbeidsparticipatie.

Specifiek voor identiteitsvorming wordt ook wel gesteld dat moslimimmigranten in Europa zich in reactie op discriminatie en toegenomen islamofobie sterker zouden zijn gaan identificeren met hun moslimidentiteit.⁴²³ Voornamelijk de in Europa geboren tweede generatie zou volgens deze gedachtegang, in reactie op discriminatie in de ontvangstsamenleving, vaker een reactieve etniciteit op basis van de islam ontwikkelen. Voor de tweede generatie jongeren met een migratieachtergrond in Europa, zou deze identiteit namelijk de enige manier zijn tot behoud van eigenwaarde, aangezien zij zowel niet volledig bij de autochtone bevolking horen als bij de eerste generatie migranten.⁴²⁴ Daarbij menen sommige studies dat deze versterkte moslimidentiteit een positief effect heeft op inclusie, omdat het deze jongeren zou weghouden van criminaliteit, terwijl andere studies eerder een negatief effect vaststellen van deze identiteit op inclusie, door een verdere isolatie en marginalisatie van deze minderheidsgroep in de ontvangstsamenleving.⁴²⁵ Deze marginalisatie geeft mogelijk weer aanleiding tot (meer) vooroordelen en discriminatie in de maatschappij ten aanzien van moslimimmigranten en laat volgens sommigen zelfs het risico op radicalisering toenemen⁴²⁶. Deze vermeende 'reactieve religiositeit' van tweede generatie jongeren met een migratieachtergrond in West-Europa, wordt echter nog zelden bevestigd in empirische studies⁴²⁷ en ook de resultaten uit ons kwantitatieve luik leveren hier geen eenduidig bewijs voor⁴²⁸. Desalniettemin refereerde een aantal respondenten in de interviews naar een versterkte moslimidentiteit onder tweede en derde generaties van personen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond in België⁴²⁹: 'Toch zie je op een gegeven moment die neiging, die hunkering «Wie ben ik? Wat ben ik? Ik ben zeker geen Belg, ik voel mij geen Belg, ik heb wel de Belgische nationaliteit dus wat ben ik dan wel?» Dan gaan ze voor zichzelf uit de religie een identiteit op maat scheppen die hen op een zeker manier een zekere meerwaarde geeft. Dan zie je ook dat sommigen meer conservatief gedrag gaan vertonen (...)'⁴³⁰ Een tweetal respondenten sprak ook

423 CESARI, Jocelyne, *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and the United States*. New York, Palgrave Macmillan, 2004; VOAS, David en FLEISCHMANN, Fenella, *Islam Moves West: Religious Change in the First and Second Generations*. *Annual Review of Sociology* 38 (1) 525-545, 2012.

424 JUST, Aida, SANDOVICI, Maria Elena en LISTHAUG, Ola, *Islam, Religiosity, and Immigrant Political Action in Western Europe*. *Social Science Research* 43, 127-144, 2014, 130-131.

425 FONER, Nancy en ALBA, Richard, *Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?* *International Migration Review* 42 (2) 360-392, 2008, 373.

426 KHOSROKHAVAR, Farhad, *Islamic Radicalism in Europe*. In: CESARI, Jocelyne, *Muslim in the West after 9/11*. New York, Routledge, 229-244, 2010.

427 Zie bijvoorbeeld: FLEISCHMANN, Fenella en PHALET, Karen, *Integration and Religiosity among the Turkish Second Generation in Europe: A Comparative Analysis across Four Capital Cities*. *Ethnic and Racial Studies* 35 (2) 320-341, 2012; FLEISCHMANN, Fenella, PHALET, Karen en KLEIN, Olivier, *Religious Identification and Politicization in the Face of Discrimination: Support for Political Islam and Political Action among the Turkish and Moroccan Second Generation in Europe*. *British Journal of Social Psychology* 50, 628-648, 2011.

428 Zie pagina 46-47 van het kwantitatieve rapport van deze studie.

429 Interview 9, 11, 12.

430 Interview 12.

van toenemende radicalisering onder jongeren binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in België, in reactie op discriminatie en uitsluiting.⁴³¹ Zo noemde één van de respondenten: 'Dat is het punt waarop mensen radicaal radicaliseren, voor zichzelf een sociale code gaan uitvinden al dan niet gebaseerd op religieuze geschriften. (...) Dat kan je niet anders dan verklaren dan dat je een fundamenteel maatschappelijk probleem hebt'.⁴³²

Op basis van bovengenoemde academische verklaringen zouden we verwachten dat religieuze praktijk juist wel een impact heeft op indicatoren van inclusie, zij het eerder positief (als brug, maar eerder in de Verenigde Staten van Amerika) of eerder negatief (in Europa, als hindernis of barrière). In de kwantitatieve analyse van onze studie kwam echter naar voren dat voor onze populatie geen dergelijke impact aanwezig is. Hoe is deze non-impact van religiositeit op indicatoren van inclusie dan te verklaren? Dat zullen we hieronder bekijken.

10.3. De non-impact van religiositeit op inclusie verklaren: de seculariseringshypothese

Een mogelijke verklaring voor de afwezigheid van een impact van religieuze praktijk op indicatoren van inclusie in onze studie, is dat West-Europese samenlevingen - in grotere mate dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten - sterk gesecculariseerd zijn. Religie speelt zich in deze samenlevingen meer af in de privésfeer dan in het publieke domein, waardoor religieuze praktijk geen impact zou hebben op zaken die zich in het publieke domein afspelen, zoals participatie op de arbeidsmarkt, het behalen van een diploma en politieke participatie. Sinds de jaren 60 van de vorige eeuw is een groot deel van de Europese meerderheidsbevolking gestopt met het deelnemen aan (de christelijke) religieuze praktijk, terwijl zij wel nog relatief hoge gehalten van individuele religieuze overtuiging kennen.⁴³³ Deze 'religieuze individualisering' wordt binnen de West-Europese samenlevingen als een proces van secularisering beschouwd en daarmee als een progressieve, moderne ontwikkeling gezien.⁴³⁴ Dit maakt dat binnen de huidige Europese identiteit christelijke elementen zijn verweven met seculiere elementen⁴³⁵. Deze gesecculariseerde samenlevingen zijn geneigd om individuele religieuze vrijheid te respecteren, maar hebben meer moeite met het erkennen van collectieve groepsreligiositeit en een rol voor religie in de publieke sfeer.⁴³⁶

431 Interview 11, 12.

432 Interview 12.

433 CASANOVA, José, *Immigration and the New Religious Pluralism: A EU/US Comparison. Paper presented at the Conference on "The New Religious Pluralism and Democracy", Georgetown University, 21-22 April, 2005, 6.*

434 *Ibidem*, 7.

435 CASANOVA, José, *Immigration and the New Religious Pluralism: A EU/US Comparison. Paper presented at the Conference on "The New Religious Pluralism and Democracy", Georgetown University, 21-22 April, 2005, 7*; CESARI, Jocelyne, *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and the United States. New York, Palgrave Macmillan, 43-44, 2004.*

436 GARCIA-MUÑOZ, Teresa en NEUAMAN, Shoshana, *Is Religiosity of Immigrants a Bridge or a Buffer in the Process of Integration? A Comparative Study of Europe and the United States. Institute for Study of Labor (IZA), Discussion Paper Nr. 6384, 2012, 30.*

Dat migranten van Turkse of Marokkaanse herkomst in België hun religie voornamelijk in de privésfeer beleven en religieuze praktijk daarom geen impact heeft op hun inclusie, was ook de meest voorkomende verklaring voor onze uitkomst in de interviews, waarin een groot deel van de respondenten beschreef dat zij ook in hun eigen omgeving opmerken dat gelovigen hun religieuze overtuiging en praktijk steeds minder in het publieke domein tonen (en dan vooral niet op de werkvloer).⁴³⁷ Eén van de respondenten verwoordde het als volgt: 'Religie is voornamelijk een privaat aspect van het leven van Belgo-Turken, Belgo-Marokkanen en heeft dan ook geen enkele invloed op hun burgerschap, hun actief burgerschap. Met een actief burgerschap bedoel ik gaan stemmen, civiek participeren, ...'.⁴³⁸ Een andere respondent vertelde: 'De afwezigheid van een impact van de religiositeit op deze aspecten van integratie heeft voornamelijk te maken met het feit dat de religiositeit wordt beleefd in de private sfeer en dus geen impact heeft op dergelijke aspecten'.⁴³⁹ Een aantal respondenten merkte hierbij op dat zolang religiositeit niet zichtbaar wordt meegenomen naar de werkvloer (in de vorm van het dragen van religieuze symbolen) en men geen eisen stelt ten aanzien van religie bij het uitvoeren van het beroep (zoals pauzes om te bidden), religieuze praktijk geen betekenisvolle factor is in arbeidsparticipatie⁴⁴⁰: '(...)Hoe kunnen we de afwezigheid van de impact van de religiositeit op de verschillende aspecten van integratie verklaren? Omdat men niet zomaar luidop verkondigt dat men islamitisch is, men zegt niet direct dat men moslim is, zelfs wanneer dit wel op fysisch vlak zou kunnen blijken'.⁴⁴¹ Verder werd in de interviews genoemd dat religie voornamelijk een (persoonlijke) identiteitskwestie is en daarom niet zozeer met sociaal-economische factoren⁴⁴² of politisering van het individu te maken heeft.⁴⁴³ Hoewel veel respondenten de verklaring van religieuze beleving die beperkt blijft tot de privésfeer bevestigen, is dit volgens hen niet de indruk die leeft binnen de publieke en politieke opinie⁴⁴⁴: 'Dat is ook hoe ik het hier ervaar in de praktijk, maar de perceptie in de publieke opinie is denk ik omgekeerd. Als je over al de zaken hoort, over situaties van kunnen bidden op de werkvloer of niet. In die zin zijn dat kleine randfenomenen hier en daar die opgeblazen worden in de media of waardoor politieke discussies naar boven komen terwijl dat in de feite niet zo is. De meeste mensen vinden hun weg op dat vlak, combinatie tussen religie en werk'.⁴⁴⁵

Deze verklaring voor de afwezigheid van een impact van religiositeit op de inclusie van immigranten, veronderstelt daarmee wel dat de religieuze praktijk van Turkse en Marokkaanse

.....
437 Interview 2, 3, 5, 6, 8, 10, 14, 17, 19, 20.

438 Interview 19.

439 Interview 17.

440 Interviews 5, 6, 8, 10.

441 Interview 6.

442 Interview 12.

443 Interview 4.

444 Interviews 8, 20.

445 Interview 8.

gemeenschappen in België een zekere aanpassing aan de secularisering in de Belgische samenleving kent. De ontwikkeling van het idee van religie onafhankelijk van de staat, is volgens Jocelyne Cesari⁴⁴⁶ namelijk gebaseerd op een liberale protestantse visie van het individu met individuele rechten, maar in een gesecculariseerde publieke sfeer die is ontstaan in Europa. Deze ontwikkeling heeft volgens Cesari niet plaatsgevonden in de islamitische wereld, waar geen staten bestaan die de islam niet of als staatsreligie hebben, of een autoritaire interpretatie van de islamitische traditie opleggen, en dus geen (volledige) scheiding tussen politiek en religie kennen.⁴⁴⁷ Garcia-Muñoz en Neuman⁴⁴⁸ merken in een vergelijkende studie naar de rol van religie in het inclusieproces van immigranten in Europa en de Verenigde Staten, op dat de religiositeit van immigranten zich inderdaad lijkt aan te passen aan de context van de ontvangstsamenleving. Hierbij stellen zij dat deze aanpassing van religieuze praktijk aan de religieuze omgeving van de ontvangstsamenleving, groeit naarmate men langer verblijft in de ontvangstmaatschappij.⁴⁴⁹

Cesari vult hierbij aan dat deze aanpassing van moslimimmigranten aan de secularisering in de ontvangstsamenlevingen in West-Europa een toenemende individualisering van de islamitische religieuze praktijk van deze immigranten heeft teweeggebracht. Religieuze praktijk is bij hen meer en meer verworden tot een privéaangelegenheid, waarbinnen de sociale gebruiken en gewoonten die de islam kenmerkt in het land van herkomst, steeds minder aanwezig zijn.⁴⁵⁰ Cesari onderscheidt binnen deze meer geïndividualiseerde vormen van de islam twee soorten moslims: praktiserende moslims die hun religie slechts uitoefenen in de privésfeer en niet-praktiserende moslims die zich ethisch en emotioneel gezien wel identificeren met het islamitische geloof.⁴⁵¹ Hoewel individuele keuzes in de persoonlijke relatie tot geloof ook in de islamitische wereld voorkomen, is volgens Cesari de context van dit individualisme compleet verschillend in de Europese ontvangstsamenlevingen. In de West-Europese seculiere democratieën zijn deze individuele keuzes namelijk meer voorhanden, omdat de islam er geen vaststaand sociaal en cultureel feit is zoals in de islamitische wereld en individuele keuzes in verband met geloofsbeleving er meer geaccepteerd zijn. Bovendien is er vanwege het huidige anti-islamdiscours in veel westerse samenlevingen, mogelijk een grotere noodzaak ontstaan om de moslimidentiteit te herdefiniëren om deze overeen te laten stemmen met andere onderdelen van de persoonlijke identiteit.⁴⁵² Cesari concludeert dan ook dat de meerderheid van de moslims in Europa en de

446 CESARI, Jocelyne, *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and the United States*. New York, Palgrave Macmillan, 2004.

447 *Ibidem*, 44.

448 GARCIA-MUÑOZ, Teresa en NEUMAN, Shoshana, *Is Religiosity of Immigrants a Bridge or a Buffer in the Process of Integration? A Comparative Study of Europe and the United States*. Institute for Study of Labor (IZA), Discussion Paper Nr. 6384, 2012.

449 *Ibidem*, 31-32.

450 CESARI, Jocelyne, *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and the United States*. New York, Palgrave Macmillan, 2004, 45.

451 *Ibidem*, 46.

452 *Ibidem*, 45.

Verenigde Staten, een meer individuele, seculiere vorm van de islam praktiseren die niet noodzakelijkerwijs openbare religieuze praktijk met zich meebrengt.⁴⁵³ De resultaten van onze enquête, die aantonen dat de graad van praktiseren nauwelijks invloed heeft op inclusiepatronen lijkt deze vaststelling van Cesari te bevestigen.

Deze aanpassing van de religiositeit aan de secularisering in de Belgische samenleving werd ook door verschillende van onze respondenten naar voren gebracht in de interviews.⁴⁵⁴ Zo vonden sommige respondenten dat de religieuze praktijk door veel moslimimmigranten bewust in de privésfeer wordt gehouden, vanwege de geringe acceptatie van islamitische religiositeit in de publieke sfeer in België⁴⁵⁵: '(...) de samenleving verplicht ons onze religiositeit in de private sfeer te houden'.⁴⁵⁶ Daarnaast stelde een aantal respondenten dat zij zien dat steeds meer mensen in hun omgeving individuele keuzes maken over aanpassingen van hun religieuze praktijk aan de seculiere Belgische maatschappij en daarmee hun eigen weg vinden tussen hun religieuze overtuiging en de secularisering in de meerderheidssamenleving.⁴⁵⁷ Een respondent gaf hierbij het volgende voorbeeld: '(...) Bijvoorbeeld, in een kinderopvang, stel dat er een jonge gesluierde dame mij zou zeggen dat ze tijdens haar werk een bandana wil dragen. Ik kan me voorstellen dat de directrice hieromtrent geen probleem stelt. Maar wanneer ze zou zeggen «Ik ga elke dag vijf keer bidden», terwijl ze op de baby's moet letten tijdens hun middagslaapje, kan ik me inbeelden dat de directrice zegt «Nee, excuseer mij, dat kan niet».»'.⁴⁵⁸ Een andere respondent verklaarde echter dat het vinden van die eigen weg en het uitvoeren van eventuele aanpassingen in de religieuze praktijk, zwaarder kan vallen voor jongeren van Turkse of Marokkaanse herkomst - die nog volop bezig zijn met het vormen van hun identiteit - dan voor de oudere generatie binnen deze gemeenschappen: 'Wanneer iemand jonger is kan dit belangrijker zijn voor die persoon, het gaat om zijn identiteit. Het gaat verder dan de religie, het draait om wie hij of zij is, als persoon. Het kan worden ervaren alsof u hem/haar stokken in de wielen wil steken, en dan kan het effectief meer problemen creëren'.⁴⁵⁹

Dit onderzoek heeft verscheidene dynamische mechanismen geschetst die aan het werk zijn in het seculariseringsproces van de moslimidentiteit bij mensen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Het kan daarbij gaan om een individualisering van religieuze praktijken, het naar eigen goeddunken toepassen van die praktijken of het proces waarbij de moskee als religieuze instelling zijn greep verliest op de uitbouw van het geloof van haar onderdanen. De non-impact van de

.....
453 *Ibidem*, 45-46.

454 *Interviews* 2, 3, 6, 10, 14, 20.

455 *Interviews* 2, 14.

456 *Interview* 14.

457 *Interview* 3, 10.

458 *Interview* 10.

459 *Interview* 20.

religieuze praktijken op de indicatoren voor inclusie en de hypothese van de assimilatie aan de Belgische seculiere samenleving waarin de religieuze praktijk wordt opgenomen in de privésfeer, zijn twee andere resultaten van dit onderzoek die in toekomstig onderzoek verder moeten worden onderzocht. Deze resultaten wijzen er in ieder geval op dat de mediatieke focus op «problematische gevallen», net als markante persoonlijke ervaringen in de beroepsomgeving of elders werken als een vergrootglas. Deze «problematische ervaringen» verdoezelen echter dat tegenover elk geval dat tegen het proces van secularisering lijkt in te gaan (weigeren de hand te schudden, een discours dat de anderen uitsluit, een vertrek naar Syrië, jonge vrouwen die plots zwaar gesluierd verschijnen, om maar enkele voorbeelden te noemen) er een zwijgende meerderheid staat die religieuze praktijken niet als problematisch ervaart in een gesecculariseerde context.

10.4. Conclusie

We hebben in dit hoofdstuk gezien dat in de beperkte wetenschappelijke literatuur die beschikbaar is over de impact van religiositeit op de inclusie van migranten, in tegenstelling tot onze kwantitatieve onderzoeksresultaten, verondersteld wordt dat de graad van religieuze praktisering van migranten een impact heeft op indicatoren van inclusie. Deze literatuur beschouwt religie ofwel als brug naar inclusie van migranten ofwel als hindernis voor inclusie van migranten. Ook bleek in dit hoofdstuk dat ongeveer de helft van onze respondenten om vergelijkbare redenen die de wetenschappelijke literatuur noemt, en voornamelijk vanwege de geringe acceptatie van islamitische religieuze symbolen en de groeiende islamofobie in West-Europese samenlevingen, had verwacht dat religiositeit wel invloed zou hebben op indicatoren van inclusie binnen de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen in België. De andere helft van de respondenten bleek echter niet verrast door onze bevinding dat religiositeit geen impact heeft op indicatoren van inclusie. Als verklaring gaven ze hiervoor aan dat de religieuze praktijk van personen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond zich voornamelijk afspeelt in de privésfeer en daarmee een zekere aanpassing aan de secularisering in België kent. Deze meest voorkomende verklaring in de interviews werd nog verduidelijkt door de reacties van onze respondenten. Ze verklaarden onder meer dat de religiositeit van personen van Turkse of Marokkaanse herkomst geen moeilijkheden oplevert eens ze zijn ingetreden op de arbeidsmarkt en zolang deze niet zichtbaar getoond en meegenomen wordt naar de werkvloer. Daarnaast haalden ze ook aan dat vele moslims individuele keuzes maken over de mate waarin zij zich aanpassen aan de secularisering in België en vaak bewust hun religieuze praktijk tot de privésfeer beperken.

CONCLUSIE

Corinne Torrekens
en Ilke Adam

Het opzet van dit onderzoek was dubbel. Enerzijds was het de bedoeling om de gegevens uit de studies in opdracht van de Koning Boudewijnstichting van 2007 en 2009 over de respectievelijke populatie van Turkse en Marokkaanse herkomst, te actualiseren en anderzijds om nieuwe data te produceren in verband met de moslimidentiteit en de religieuze praktijken binnen deze populaties. Bovendien ging deze studie een stap verder dan voorgaande studies, zowel in de kwantitatieve als in de kwalitatieve analyses van de resultaten en dit op drie manieren. Ten eerste, door niet louter een profiel te schetsen en beschrijvende resultaten te presenteren, maar ook, analytisch, op zoek te gaan naar samenhang tussen verschillende inclusie-indicatoren (onderling) en tussen deze indicatoren en onafhankelijke variabelen. Onze oorspronkelijke hypothesen wilden de impact van socio-economische patronen en religiositeit op integratie bekijken (deductie), maar gezien de uitkomsten (inductie) hebben we later ook de impact van veel andere onafhankelijke variabelen bekeken. Ten tweede is deze studie innovatief omdat ze expliciet aandacht besteedt aan religiositeit en de impact ervan op inclusie-indicatoren. Ten derde gaan we verder in vergelijking met de voorgaande kwantitatieve studies naar Belgisch-Marokkaanse en Belgische-Turkse populaties door het kwantitatieve en het kwalitatieve luik inhoudelijk op elkaar af te stemmen. Dit deden we door enkele resultaten van de kwantitatieve analyse die in het oog springen verder te proberen verklaren door een literatuurstudie en interviews met belangrijke persoonlijkheden van Turkse en Marokkaanse herkomst.

De debatten in politiek en media over de «integratie» van mensen van Turkse of Marokkaanse afkomst vertrekken al te vaak van een bevooroordeelde kijk op deze groepen. Dit onderzoek schetst de complexe realiteit zoals de Belgo-Turken en Belgo-Marokkanen die beleven.

Voor de presentatie van de conclusies van deze studie selecteren we negen opvallende vaststellingen.

Een eerste gaat over de demografische kenmerken en het economisch en cultureel kapitaal van deze populaties, evenals over hoe deze kenmerken een invloed uitoefenen op andere inclusie-indicatoren. In vergelijking met de voorgaande studies van de Koning Boudewijnstichting lijkt het dat een groter deel van de populaties Belg is, dat er meer houders zijn van een diploma hoger onderwijs en dat ook de inkomens van beide groepen erop vooruit gaan. Hoewel we steeds voorzichtig moeten blijven met het interpreteren van deze resultaten, zijn dit ook trends die in andere studies worden bevestigd. Zo stellen de demografische studies van 2014 in opdracht van het Gelijke Kansencentrum ook dat een steeds groter aandeel van de populaties van Turkse en Marokkaanse herkomst Belg is. Wat betreft onderwijsparticipatie, en meer concreet het behalen van een diploma hoger onderwijs, stellen we een evolutie vast die aantoont dat meisjes/vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst steeds meer het patroon gaan vertonen van de man/vrouw-verhouding die overheerst in België, namelijk een oververtegenwoordiging van vrouwen met een diploma hoger onderwijs ten aanzien van mannen. Ook stellen we vast dat een groeiend deel van beide populaties tot de middenklasse behoort. De evolutie in vergelijking met observaties in de voorgaande studies is opvallend: niet alleen steeg het aandeel huiseigenaars opvallend, ook wordt er frequenter een inkomen van boven de 3000 euro opgegeven en zegt ongeveer 20% over een inkomen van meer dan 4500 te beschikken. Ondanks deze positieve trends voor een deel van deze populatie, blijkt uit onze en andere studies dat het nog te vroeg is om te juichen. Het percentage van inactiviteit op de arbeidsmarkt en van de lagere inkomens ligt nog steeds een heel stuk hoger⁴⁶⁰ dan bij de bevolking zonder migratieachtergrond. Het lijkt er dus op dat er binnen de migrantenpopulatie een proces van dualisering aan de gang is.

Een tweede resultaat dat we willen onderlijnen betreft de nog al te talrijke confrontatie van deze bevolkingsgroepen met discriminatie, en de impact ervan op allerlei facetten van inclusie. Ondanks een zekere positieve evolutie wat betreft een aantal socio-economische inclusie-indicatoren van de bestudeerde populaties stellen we vast dat er nog veel obstakels worden gemeld in de toegang tot de arbeidsmarkt, in het bijzonder processen van discriminatie. Meer dan 60% van de bevroegde populaties zegt geconfronteerd te zijn met arbeidsdiscriminatie. De openbare ruimte komt op de tweede plaats als een omgeving waarin bijna de helft van de bevroegde populatie discriminatie ervaart. Ook beschouwt 80 % van de bevroegde populaties niet alleen werkloosheid, maar ook racisme als de belangrijkste problemen waarmee ze in België worden geconfronteerd. De centraliteit van racisme in het dagelijks leven van deze populaties lijkt echter niet in verband te staan met de beleidsaandacht die hieraan wordt besteed. In België geboren zijn, hier school hebben gelopen en hoog opgeleid zijn, lijken echter geen efficiënte buffer te zijn tegen discriminatie. Integendeel, zij die in België geboren zijn en hooggeschoold zijn, zeggen vaker slachtoffer te zijn van discriminatie dan migranten die op latere leeftijd naar België kwamen en

460 Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg (FOD WASO) en Centrum voor Gelijke Kansen en voor Racismebestrijding (CGKR). 2013. *Socio-economische monitoring*, Brussel.

laaggeschoolden. Zich het slachtoffer hebben gevoeld van discriminaties, is een factor die in verschillende analyses als significant naar voren kwam. Hij verkleint niet enkel de waarschijnlijkheid in de Belgische politiek te zijn geïnteresseerd of zich radicaal pro democratische waarden uit te spreken. Hij vergroot ook de kans dat men van oordeel is dat zijn/haar geloof de afgelopen jaren versterkt is en dat men niet het voornemen heeft te zullen stemmen (zelfs al heeft men de Belgische nationaliteit). De strijd tegen discriminatie is dan ook een fundamentele uitdaging voor de Belgische samenleving van vandaag en van morgen, waarbij het gaat om het samenleven tussen meerderheden en minderheden.

Een derde groep belangrijke resultaten betreft de religieuze identiteit en praktijk, evenals de non-impact van religieuze praktijk op andere inclusie-indicatoren. We stellen vast dat de moslimidentiteit niet alleen bijzonder ruim verspreid is onder de respondenten, maar ook dat het een sterke identiteit is waarop men overwegend erg trots is. Daartegenover staat dat er heel wat variatie is binnen de ondervraagde populaties voor wat betreft de regelmaat in de religieuze praktijk. We merken op zijn minst drie verschillende profielen op: zij die consequent, regelmatig en rigoureuus praktiseren, zij die niet praktiseren en zij die 'knutselen' met de religieuze voorschriften. Deze studie kwam nog via een andere weg een individualisering van het geloof op het spoor: de bronnen die een invloed uitoefenen op het geloof bleken veelvuldig en divers. Tenslotte toonden de data aan dat de moskee als religieuze institutie aan invloed inboet; niet alleen ligt de frequentie van het moskeebezoek niet erg hoog (slechts 30% van onze respondenten geeft aan minstens één keer per week naar de moskee te gaan), de imam blijkt ook een niet zo invloedrijke figuur te zijn binnen de moslimgeloofsgemeenschap in België (slechts 5% geeft aan dat de imam een belangrijke bron van invloed is op zijn/haar religieuze overtuiging). Deze resultaten zijn des te belangrijker aangezien het 'knutselen' met religieuze regels, een individualisering van het geloof en het verliezen van greep op de gelovigen door de religieuze instituties, een eerste stap aangeeft in een proces van secularisering⁴⁶¹. Dat dit proces ook plaatsvindt binnen de moslimgemeenschap wordt echter niet vaak aangehaald in het publiek debat over de inclusie van de islam in de Belgische samenleving. Er wordt veeleer gepolariseerd dan dat er overeenkomsten tussen verschillende groepen worden benadrukt. Dit onderzoek lijkt aan te duiden dat er een secularisering plaatsvindt, maar op een andere manier dan voor andere religies. Hoewel dit verbazend kan lijken in de huidige context van continue aandacht voor het probleem van 'radicaliserende jongeren', toont dit onderzoek aan dat de graad van religieus praktiseren van Belgische-Turkse en Belgisch-Marokkaanse populaties zo goed als geen impact heeft op integratie-indicatoren. Ook in de wetenschappelijke literatuur wordt vaak impact van religiositeit vastgesteld:

461 HERVIEU-LEGER, *danièle* (1996), «La religion des Européens: modernité, religion, sécularisation», dans Grace DAVIE et Danièle HERVIEU-LÉGER (eds), *Identités religieuses en Europe*, Paris, La Découverte, pp. 9-23; HERVIEU-LEGER, *danièle* (2003a), «Les identités religieuses en modernité: décompositions, compositions, recompositions», dans Thomas FERENCZI (ed), *Religion et politique. Une liaison dangereuse?*, Bruxelles, Éditions Complexe, pp. 21-24; WILLAIME, Jean-Paul (2001), «Les reconfigurations ultramodernes du religieux en Europe», dans François FORET (ed.), *L'espace public européen à l'épreuve du religieux*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, Coll. «Etudes européennes», pp. 31-50.

ofwel als brug naar integratie (veelal in de VSA) ofwel als hindernis voor integratie (veelal in Europa, en omwille van discriminatie). Concreet heeft onze enquête aangetoond dat religieuze praktijk geen invloed heeft op socio-economische integratie (de deelname op de arbeidsmarkt, houder te zijn van een diploma hoger onderwijs), op politieke participatie, noch op identiteitskwesies (het zien van 'Belgo-Belgen' als hetzelfde of anders, het zich meer of minder Belg voelen ten opzichte van de nationaliteit van origine) en op de ervaring slachtoffer te zijn geweest van discriminatie. Onze resultaten vragen dan ook om een verklaring voor de afwezigheid van de impact van religieuze praktijk op integratie. De meest aannemelijke verklaring beschikbaar in de wetenschappelijke literatuur, en ook veelvuldig aangehaald in onze interviews met Belgisch-Marokkaanse en Belgisch-Turkse sleutelfiguren, wijst op een aanpassing van de Belgisch-Marokkaanse en Belgisch-Turkse populatie aan de gesecculariseerde Belgische samenleving waarin religie zich voornamelijk afspeelt in de privé-sfeer.

Het vierde resultaat dat we naar voren schuiven betreft de (nationale) identiteit van de respondenten. Onze resultaten tonen aan dat een duidelijke meerderheid van de respondenten zich evenzeer Marokkaans/Turks als Belgisch voelt. Ook is de groep die zich eerder Belg dan Marokkaans/Turks voelt groter dan deze die zich eerder Marokkaans/Turks voelt dan Belg. We stellen echter een verschil per regio vast. De bevroagde populatie identificeert zich sterker met België dan met het land van herkomst in Wallonië en Brussel dan in Vlaanderen. Verder is ook het gevoel van toebehoren tot de regio belangrijk in een federaal land als België, waar het merendeel van het beleid met impact op het dagelijks leven van de bevolking (onderwijs, werk, cultuur, ...) op dat niveau wordt ontwikkeld. Uit ons onderzoek blijkt dat het voornamelijk de Brusselse regionale identiteit is (in vergelijking met de Vlaamse en Waalse) waarin de Belgisch-Marokkaanse en de Belgisch-Turkse bevolking zich kan herkennen. Naast percepties omtrent identiteit vroegen we de respondenten ook naar hoe verschillend zij zich voelen van de bevolking zonder migratieachtergrond. Een kleine meerderheid van de Marokkaanse en Turkse Belgen voelt zich niet erg verschillend dan de meerderheidsgroepen. Op de vraag of ze het gevoel hebben door de autochtonen als Belg te worden aanzien, antwoordt ongeveer de helft van de bevroagde populatie positief. Dit is toch enigzins verwonderlijk aangezien meer dan 90% van onze bevroagden Belg zijn. Behoren tot de tweede of derde generatie lijkt ook niet het gevoel doen toenemen dat men als Belg wordt aanzien door de populatie zonder migratie-herkomst. Dit lijkt zorgwekkend, aangezien het hier niet louter om Belgische burgers gaat, maar om mensen die bovendien in België geboren en opgeleid zijn en er hun sociaal netwerk hebben opgebouwd.

Als vijfde opvallende reeks van resultaten schuiven we enkele observaties in verband met de politieke participatie naar voren. We stellen een verschil vast tussen de Belgische regio's. In Vlaanderen noteren we een hogere deelname aan het verenigingsleven, terwijl in Wallonië en Brussel een grotere interesse bestaat voor het Belgische politieke leven, men er meer rechtstreeks

contact heeft met politici en meer deelneemt aan protestacties. We observeren tevens een toename in de interesse in de Belgische politiek ten aanzien van 2007 en 2009; hetgeen erop wijst dat burgerschap dynamisch moet worden opgevat. Tenslotte noteren we dat een sterke religieuze identiteit en een nauwgezet opvolgen van religieuze praktijken geen invloed blijkt te hebben op het niveau van participatie. Ze geven in geen geval aanleiding tot politiek desengagement. Wel beïnvloedt het in België geboren zijn de interesse voor de Belgische politiek en wel, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, in negatieve zin.

Ten zesde wijzen we nog op enkele essentiële vaststellingen die te maken hebben met waarden en normen. Net zoals de gezagdragende politicologen Ronald Inglehart en Pippa Norris vaststellen in *Foreign Policy*⁴⁶², blijkt uit onze enquête dat het verschil in waarden tussen de moslim- en de 'westerse' bevolking niet over democratie gaat maar over seks. Daar waar deze auteurs echter hebben gekeken naar het verschil in waarden (in de World Values Survey) tussen de westerse bevolking en de bevolking in landen met een overwegend moslimbevolking, bevroegen wij westerse moslims. Inglehart en Norris stelden vast dat de verschillen in waarden tussen de westerse en de moslimwereld niet over democratie gaan maar over echtscheiding, abortus, gendergelijkheid en rechten voor homoseksuelen. Ook bij onze Belgische moslims lijkt het verschil in waarden niet te gaan over democratie, en ook niet, in tegenstelling met de bevolking in de landen van herkomst, over gelijkheid tussen man en vrouw, maar wel over seks voor het huwelijk, echtscheiding, euthanasie en homoseksualiteit. Een verpletterende meerderheid van beide gemeenschappen is de democratische waarden positief genegen, of het nu gaat om democratie als beste bestuursvorm of de scheiding van de religieuze en wereldlijke machten en vrijheid van meningsuiting. Dit resultaat is des te belangrijker gezien de publieke en gemediatiseerde debatten over radicaliseringprocessen bij jongeren met een migratieachtergrond en de heersende ideeën van de 'botsing der beschavingen'. We merken ook op dat een overgrote meerderheid zich inschrijft in een egalitaire logica tussen mannen en vrouwen. Ook dit gaat in tegen de heersende opvattingen over deze migrantengemeenschappen. Of het nu gaat om hogere studies, tewerkstelling, verdeling van huishoudelijke taken en opvoeding van kinderen, een ruime meerderheid geeft aan dat ze te vinden is voor een gelijke toegang voor of verantwoordelijkheid van mannen en vrouwen. Een meerderheid keert zich trouwens af van gearrangeerde of gedwongen huwelijken. Enkel op de vragen die te maken hebben met seks voor het huwelijk, homoseksualiteit en euthanasie wordt overwegend afkeurend of conservatief gereageerd.

.....
462 INGLEHART, Ronald en NORRIS, Pippa (2003), «The True Clash of Civilizations», *Foreign Policy*, No 135, 62-70.

Een zevende opvallend resultaat betreft de verschillende inclusie van vrouwen en mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Dit resultaat werd voor verdere interpretatie onderworpen aan een literatuurstudie en een bevraging van Turkse en Marokkaanse sleutelfiguren. Uit de resultaten van de enquête bleek dat vrouwen minder actief zijn op de arbeidsmarkt, maar dat de Belgisch-Marokkaanse vrouwen frequenter een diploma hoger onderwijs op zak hebben dan Belgisch-Marokkaanse mannen. Voor de Belgisch-Turkse vrouwen was er geen significant verschil tussen mannen en vrouwen wat betreft het houden zijn van een diploma hoger onderwijs. De mogelijke verklaringen voor de ondervertegenwoordiging van Belgisch-Turkse en Belgisch-Marokkaanse vrouwen op de arbeidsmarkt en de oververtegenwoordiging van (Marokkaanse) vrouwen ten aanzien van mannen van dezelfde herkomst bij de houders van een diploma hoger onderwijs zijn niet eenduidig. Wel blijkt duidelijk uit het literatuuroverzicht en uit onze interviews dat zowel naar de kenmerken van de Belgische samenleving als naar de kenmerken van de Belgisch-Turkse en Belgisch-Marokkaanse gemeenschappen samen moet gekeken worden om deze ondervertegenwoordiging van Belgisch-Marokkaanse en Belgisch-Turkse vrouwen (ten aanzien van mannen) op de arbeidsmarkt en de oververtegenwoordiging van deze vrouwen (ten aanzien van mannen) bij de hogere diploma-houders te verklaren.

Ten achtste blijkt het feit te behoren tot een tweede of derde generatie met een Marokkaanse afkomst, en dit in vergelijking met migranten (we noemen dit het geboorteplaats-effect), een negatieve factor te zijn in een aantal vraagstukken rond inclusie. Bij de Belgische Turken merkten we geen dergelijk verschil tussen tweede en derde generatie (in België geboren) en migranten. Ook deze resultaten werden voor verdere interpretatie onderworpen aan een literatuurstudie en een bevraging van Turkse en Marokkaanse sleutelfiguren. Personen van Marokkaanse herkomst die in België geboren zijn, zijn minder actief op de arbeidsmarkt dan diegenen van Marokkaanse herkomst die hier niet geboren zijn, hun perceptie van sociale afstand ten aanzien van de meerderheidsgroepen is groter, ze voelen zich eerder Marokkaan dan Belg, dan diegenen die hier niet geboren zijn, ze zijn het minder helemaal eens met een aantal democratische waarden, ze zijn vaker het slachtoffer van discriminatie, ze hebben vaker een meerderheid aan vrienden met islamitische geloofsovertuiging en ze hebben minder interesse voor politiek. In België geboren zijn, heeft evenwel ook een positief effect, namelijk de positieve invloed op het behalen van het diploma hoger onderwijs. De literatuurstudie en de interviews met personen van Turkse en Marokkaanse herkomst brachten slechts één overtuigende verklaring voor dit vastgestelde verschil tussen etnische minderheden (tweede en derde generatie) en migranten, namelijk een verschillende impact van discriminatie op tweede en derde generaties dan op eerste generatie migranten en de ontwikkeling van een reactieve etniciteit in reactie op discriminatie bij de tweede en derde generaties. De teleurstelling bij deze hier geboren Belgische burgers is, zeer aannemelijk, des te groter in reactie op ongelijke behandeling dan bij migranten. De afwezigheid van een geboorteplaats-effect bij de Belgische Turken schrijven we toe aan twee mogelijke verklaringen.

Ten eerste heeft de afwezigheid van het geboorteplaats-effect bij de Belgisch-Turkse respondenten mogelijk te maken met de grotere aanwezigheid in onze sample van de 'anderhalve' generatie bij de groep die niet in België geboren is, namelijk zij die naar hier België gekomen zijn voor de leeftijd van 12 jaar. Ten tweede kunnen de verschillende of 'gesegmenteerde' assimilatiepatronen⁴⁶³ van de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen helpen de afwezigheid van het geboorteplaats-effect bij de Belgo-Turken helpen verklaren. In deze gemeenschap zijn de gevolgen van uitsluiting mogelijk minder zwaarwichtig voor personen van Turkse herkomst als men een opwaartse sociale mobiliteit kan realiseren binnen het eigen etnische netwerk, een fenomeen dat minder aanwezig is bij de Belgisch-Marokkaanse gemeenschap.

Ten negende merken we een impact van de regio waarin men woont. Terwijl Vlaanderen gunstiger is voor een actieve positie op de arbeidsmarkt (dat is het ook voor de totale Belgische populatie) en voor een engagement in het etnische en (voor de populatie van Turkse herkomst) algemene verenigingsleven, blijken Wallonië en ook Brussel goed te scoren voor onder andere doorstroming naar het hoger onderwijs, politieke interesse, andere vormen van politieke participatie en identificatie met België ten aanzien van land van herkomst. Bovendien scoort Wallonië het beste voor taalkennis, ook voor de populatie van Turkse herkomst. Ook deze resultaten werden voor verdere interpretatie onderworpen aan een literatuurstudie en een bevraging van Turkse en Marokkaanse sleutelfiguren. Deze beide bronnen wezen ons op de meest aannemelijke verklaring voor deze verschillen tussen de drie Belgische regio's, namelijk de verschillende politieke, discursieve en economische opportuniteitsstructuren in Vlaanderen, Wallonië en Brussel: een verschillend integratiebeleid, verschillende burgerschapsconcepties, een verschillende politisering van migratie en diversiteit en uiteenlopende economische opportuniteiten.

⁴⁶³ PORTES, Alejandro en ZHOU, Min (1993), "The New Second Generation. Segmented Assimilation and Its Variants", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 530: 74-96.

LIJST INTERVIEWS

1. man, Marokkaanse origine, Franstalig, kader in multinationale onderneming
2. man, Turkse origine, Franstalig, ondernemer
3. vrouw, Turkse origine, Nederlandstalig, kader sociale organisatie
4. vrouw, Marokkaanse origine, Nederlandstalig, onderneemster
5. man, Turkse origine, Franstalig, leerkracht en bestuurder sociale organisatie
6. man, Marokkaanse origine, Franstalig, journalist
7. vrouw, Marokkaanse origine, Franstalig, politica
8. man, Marokkaanse origine, Nederlandstalig, leidinggevend ambtenaar
9. man, Marokkaanse origine, Nederlandstalig, ondernemer
10. vrouw, Turkse origine, Franstalig, psychologe
11. vrouw, Turkse origine, Nederlandstalig, journaliste
12. man, Marokkaanse origine, Nederlandstalig, kader sociale organisatie
13. vrouw, Turkse origine, Franstalig, onderzoekster
14. vrouw, Marokkaanse origine, Franstalig, kader in multinationale onderneming
15. man, Marokkaanse origine, Franstalig, imam/theoloog
16. vrouw, Turkse origine, Franstalig, kader sociale organisatie
17. vrouw, Marokkaanse origine, Franstalig, politica
18. vrouw, Marokkaanse origine, Nederlandstalig, politica
19. vrouw, Turkse origine, Franstalig, politica
20. vrouw, Turkse origine, kader sociale organisatie

Meer info over onze projecten,
evenementen en publicaties vindt u
op www.kbs-frb.be.

Een e-news houdt u op de hoogte.
Met vragen kunt u terecht op
info@kbs-frb.be of 02-500 45 55.

Koning Boudewijnstichting,
Brederodestraat 21, B-1000 Brussel
02-511 18 40,
fax 02-511 52 21

Giften op onze rekening
IBAN: BE10 0000 0000 0404
BIC: BPOTBEB1
zijn fiscaal aftrekbaar
vanaf 40 euro.

De Koning Boudewijnstichting is een onafhankelijke en pluralistische stichting die actief is op zowel lokaal, regionaal, federaal, Europees als internationaal niveau. We willen de maatschappij ten goede veranderen en investeren daarom in inspirerende projecten of individuen. In 2014 gaven de Koning Boudewijnstichting en de Fondsen die ze beheert 30 miljoen euro steun aan 270 individuen en 1.712 organisaties voor projecten rond armoede, gezondheid, ontwikkeling, maatschappelijk engagement, erfgoed,...

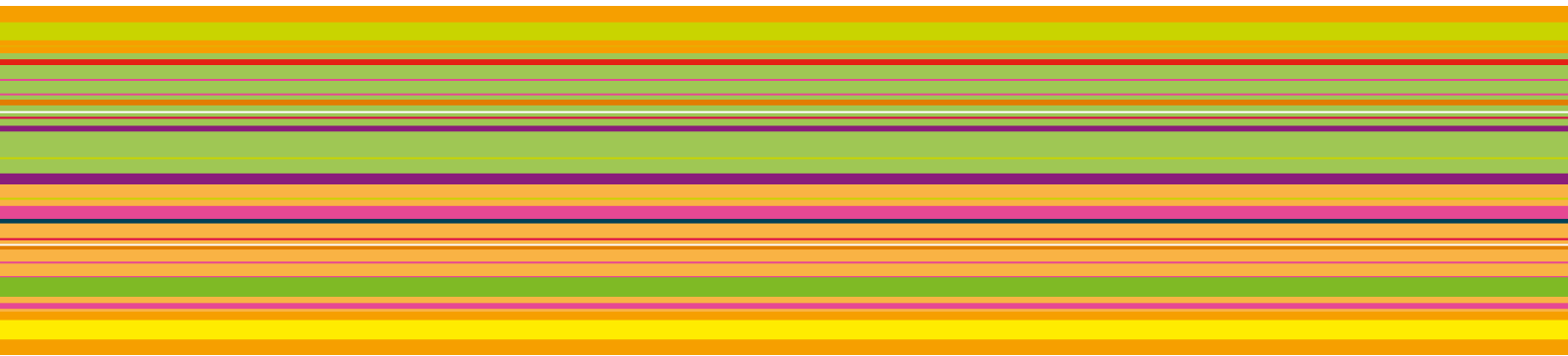
Verder organiseert de Stichting ook studiedagen, rondetafels en tentoonstellingen, deelt ervaringen en onderzoeksresultaten via (gratis) publicaties, gaat partnerschappen aan en stimuleert filantropie 'via' en niet 'voor' de Koning Boudewijnstichting.

2.122 personen in onze stuurgroepen, begeleidingscomités, bestuurscomités en onafhankelijke jury's, stellen hun expertise ter beschikking. Hun vrijwillige inzet zorgt voor kwalitatieve keuzes, onafhankelijkheid en pluralisme.

De Stichting werd opgericht in 1976, toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

Dank aan de Nationale Loterij en aan alle schenkers voor hun gewaardeerde steun.

Volg ons op:

pub n° 3322

Belgo-Marokkanen en Belgo-Turken:
Participatie, Religie en Burgerschap